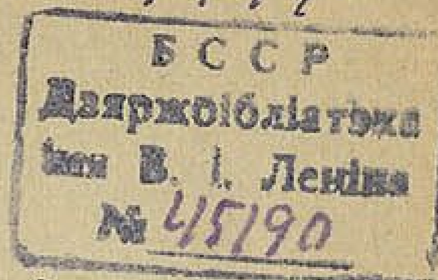
ПОЛЫМЯ РЭВОЛЮЦЫІ

8

1939

[illegible]

ПОЛЫМЯ РЭВОЛЮЦЫІ

ЧАСОПІС ЛІТАРАТУРЫ, МАСТАЦТВА, МАРКСІСЦКА-ЛЕНІНСКАЙ ТЭОРЫІ І КРЫТЫКІ

ОРГАН ПРАЎЛЕННЯ САЮЗА СОВЕЦКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ БССР

КНІГА ВОСЬМАЯ

МІНСК — 1939

„На граніцы“—скульптура *Орлова*. Устаноўлена ля ўваходу ў павільён БССР на Ўсесаюзнай сельскагаспадарчай выстаўцы.

Фота *І. Капляніскага*.

А. Русак

ПЕСНЯ ПРА СТАЛІНА

Хто ты веліч высокая,—
Не зраўняць цябе з зорамі?
Хто ты сіла магутная—
Не зраўняць цябе з громамі?
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр!

Ты не сонца, а свеціш нам,
Не агонь ты, а грэеш нас.
І не ветрам, а ласкаю
Наша сэрца авеяна.
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр.

Хто ты веліч бязмерная,
Што завуць цябе Сталінам,
Што спаліў наша гора ты,
Асвяціў к шчасцю далі нам.
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр.

Ты краса-наша долечка,
Над прасторам-палеткамі
Расцвіла, распусцілася
Ды чырвонымі кветкамі.
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр.

Скажаш слова магутнае—
Веліч-горы расступяцца.
Скажаш слова магутнае—
Буйны рэкі супыняцца.
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр.

Скажаш слова магутнае—
Ветры-буры уздымуцца—
Кайданы чалавечыя,
Камень-скалы раскрышацца.
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр.

Скажаш слова—засвеціцца
У цемры сонца агністае,
Запяе, завяселіцца
Ў полі радасць квяцістая.
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр.

Гэй, у высь уздымецеся
Над зямлёй, арлы-сокалы.
Славу, веліч-вялікую
Узнясеце высока вы!
Будзь табе слава вечная,
Мудры наш правадыр!

Я ХАЧУ

Я хачу як ніколі
Усё ведаць за ўсіх болей
Каб мне знатнаю быць,
Каб мне весела жыць,
Ну ці-ж гэта ганьба?
Я-ж на тое й маладая,
Што-ж я вінавата,
Што ўдалася я такая.

Каб за працу паважалі,
Каб мяне хваліў сам Сталін,
Каб любілі мяне,
Каб зайздросцілі мне.
Ну, ці-ж гэта ганьба?
Я-ж на тое й маладая,
Што-ж я вінавата,
Што ўдалася я такая.

Быць прыгожай захацела,
Каб на мне ўсё зіхацела,
Каб ўсе хлопцы за мной
Ды хадзілі чарадой.
Ну ці-ж гэта ганьба?
Я-ж на тое й маладая,
Што-ж я вінавата,
Што ўдалася я такая.

І яшчэ хачу нямнога,—
Выйсці замуж за такога,
Каб музыкам ён быў,
Мяне век весяліў.
Ну ці-ж гэта ганьба?
Я-ж на тое й маладая,
Што-ж я вінавата,
Што ўдалася я такая.

З. Бядуля

У ДРЫМУЧЫХ ЛЯСАХ

Поўвека таму назад

Навокал, куды ні глянеш, шумелі лясы.

З аднаго боку высіліся бронзавыя хваіны, з другога боку гарызонт быў заслонены рознастайнай лісцянiцай. Калі над зубчатымі грэбнямі лясоў разгульвалі вятры, хаты маленькага мястэчка Пасадзец былі аглушаны гулам лясоў, нібы шумам своеасаблівых вадападаў.

Звінелі шыбы акон. У комінах вятры свісталі, вылі, галасілі, рагаталі. Дарослыя людзі глядзелі ў вокны, ківалі галовамі, гаварылі аб сухавеях, якія прагульваліся тут дзесяткі год таму назад. Была тады сухмень. Прапаў ураджай. Людзі гінулі з голаду, нібы мухі.

На мяне гэтыя гутаркі наганялі страх. Бабуля гаварыла, што ў лясах і балотах чэрці вяселле спраўляюць—ад іх і вецер. Калі-б трапіць на полі ў самую крутню ветра, што ўзнімае лісце і пыл і круціць на адным месцы, нібы ў паветраным віры, ды кінуць туды нож гартаваны тры разы і апушчаны ў ваду тры разы—нож трапіць у чорта. На нажы будзе кроў. Калі гэтай крывёй вымажаш лоб, станеш невідзімкай.

Ужо, калі я вучыўся ў школе, я аднаго разу спробваў так зрабіць, але кроў не паказалася. Я быў упэўнены, што няправільна падрыхтаваў нож для такой важнай справы. А мне так хацелася зрабіцца невідзімкай, каб уцячы са школы...

Навакольныя вёскі бадай злучаліся з мястэчкам у адно. Зімою пад вокнамі вылі ваўкі. Яны часта падкапваліся пад хлявы і душылі авечак. Па лясах гаспадарылі мядзведзі. Наладжваліся аблавы. Прыязджалі паляўнічыя з усяго павета. На такіх аблавах бывалі і чалавечыя ахвяры. Не ад звера гінуў чалавек, але ад кулі неасцярожнага стральца.

. . . .

Яркімі ўспышкамі паўстаюць у маёй памяці абразкі самага ранняга дзяцінства.

Я хворы на коклюш. Мяне душыць кашаль. З-за мяне маці не спіць цэлымі начамі. Яна таропіцца ў мяне з пакутай і спалохам у вачах. Я кашляю так цяжка, што часта трачу прытомнасць. Кожны раз прачынаюся ад дажджу. Гэта маці набірае з конаўкі поўны рот вады і пырскае ў мой твар.

Я зрабіўся капрызным, злым. Усё раблю мацеры наперакор. Калі маці дае мне есці—я не ем. Есці прашу ўночы і маці грэе мне на трыножніку кашку. Свавольнічаю і шкоджу ў хаце колькі мне хочацца. А няхай маці спрабуе на мяне крычаць і злавацца, я тады наўмысле пачынаю кашляць і траціць прытомнасць. Я так налаўчыўся, што магу страціць прытомнасць калі мне толькі ўздумаецца.

Я тыраню маці ўдзень і ўночы. Мой кашаль—мая пякельная сіла, якая бароніць мяне ад маіх злаўчынкаў. З-за майго кашля маці пакутуе больш за мяне. Яна заве мяне не па імені, а «нядоляй»:

— Нядоля мая, ідзі есці!

— Нядоля мая, ідзі спаць!

— Нядоля мая, не хадзі да рэчкі!

Я прывык да гэтага слова і зусім спакойна на яго адклікаюся.

Маці задумала лячыць мяне. Яна ўзяла мяне за руку і вядзе да бабулі Евы. Я хістаюся ад слабасці. Галава хадыром ходзіць. Вось-вось упаду. Я стогну працягла і жаласліва, як дзед. Я малю і прашу:

— На рукі... На рукі...

— Ой, нядоля ты мая...—кажа маці і бярэ мяне на рукі.

Хатка Евы маленькая, бы скрынка. Па ўсіх шчылінах закураных сцен тырчаць пучкі сушаных траў і кветак. І твар Евы нагадвае сушаную бульбіну. Пахне з печы і рознымі кветкамі. Я пачынаю кашляць мацней. Ева доўга шэпча нада мной нейкія словы. Нарэшце яна робіць гнеўныя вочы і кажа мне ў самы твар:

— Цьфу! Цьфу! Цьфу!

Гэта яна выганяе з мяне «нячыстую сілу». Потым дае мацеры пачку чабору і ліповага цвету. Дома маці заварвае зёлкі і поіць мяне.

Евіны зёлкі не памагаюць.

— Хадзем, нядоля мая, да Карпухі! Можа ён паможа...

Маці бярэ мяне на рукі, а мне дае трымаць бутэльку малака. Мы выпраўляемся. Лясная дарога. Яркі летні дзень. Кукуе зязюля. Журчыць па каменнях рачулка. Мяне палохае вялізны чорны корч. Я думаю, што гэта мядзведзь. Заплюшчваю вочы і прыкідваюся спячым. Цяпер ніякіх мядзведзяў не баюся. Мы набліжаемся да абраслай мохам землянкі. Тут жыве калматы, чорны ад сажы чалавек. Яго завуць Карпуха. Мы апускаемся ў яго поўзмрочную бярлогу. Маці падае яму бутэльку малака. Ён вылівае малако ў свой брудны жбанок і ў бутэльку налівае вады, якая ад астаткаў малака становіцца мутнай. Ён нешта шапоча над бутэлькай, апавядае ёй свой сакрэт.

Дома маці поіць мяне, сваю нядолю, скісшай каламуццю з бутэлькі. Яшчэ больш пачынаю кашляць.

Маці з «нядоляй» на руках зноў у лесе. Яна часта ставіць мяне на зямлю і рукавом выцірае свой твар, з якога пот цурком льецца.

Маці глядзіць на мяне злым вокам:

— Ці не наўмысне ты, нядоля мая, кашляеш і траціш прытомнасць?—пытаецца яна.—Ці-ж можа быць, каб ні Еўка, ні Карпуха не маглі цябе вылячыць? Знаю цябе... Ты, мабыць, гэта робіш

мне наперакор... Ты-ж мяне са свету звядзеш... Ой, гора маё... Ой, ліха маё...

Да ранейшай нядолі прыбавілася цяпер і гора і ліха. Я палохаюся не на жарт і кажу ад усёй шчырасці сэрца:

— Дальбог, маці, не прыкідваюся. Я вельмі баюся... Не пакідай мяне аднаго ў лесе... Мяне з'ядуць ваўкі.

Я пачынаю горка плакаць. Я ў сэрцы каюся, што дома свавольнічаў і часта наўмысне кашляў.

— Ды што ты, сынок, мой... Што ты, родны... Ты-ж глупства пляцеш. Я-ж цябе ніколі не пакіну. Ніколі!

Яна туліць мяне да сябе і плача разам са мною. Бярэ мяне на рукі і нясе далей. Яна доўга ўсхліпвае...

Над намі шушукаюцца высокія гордыя хвоі. Я думаю, што яны шэпчуць замову супроць майго кашля. Па шурпатых дрэвах цячэ жывіца. Я ўпэўнены, што гэта дрэвы плачуць над горам маёй маткі. Мне становіцца шкада яе. Яна так пакутуе гаротная з-за мяне, з-за майго кашлю. Пастараюся больш ніколі не кашляць. Нават, калі захочацца кашляць, я сцісну зубы так моцна, што задушу свой кашаль. Задушу, як гадзюку. Мне гэты спосаб лячэння пачынае спадабацца. Стрымаю свой кашаль, не выпушчу яго з рота. Але ў гэтую-ж хвіліну я так закашляўся, што прышлося мне пакінуць на ўзвей-вецер такое цікавае адкрыцце ў медыцыне...

Пасля двух гадзін хадзьбы і адпачынкаў, мы набліжаемся да татарскага хутара. На нас нападаюць вялізныя, як ваўкі, сабакі. Я войкаю ад страху. Чорны, як сажа, хударлявы дзяцюк адганяе сабак. Мы ўваходзім у багатую чыстую хату татарына Мунькі. У яго чорныя вочы, сівая барада і чырвоная ярмолка на голенай галаве. На ім доўгі, паркалёвы ў палоскі халат. Такі цікавы выгляд чалавека ўнушае давер'е. Пачынаю верыць, што ён мяне вылечыць.

Маці падрабязна апавядае Муньку пра маю хваробу. Ён цярпліва слухае і ківае галавой. Пры гэтым ён адрэзвае лустку хлеба, намазвае на ёй тонкі слой масла, раскрывае на стале тоўстую кнігу ў скураным пераплёце і доўга перагортвае лісты, пільна шукаючы нешта вачыма. Урэшце дастае з халата іголку і пачынае перапісваць іголкай на масле нейкія значкі з кнігі.

Дома я глытаў мудрасці татарскай кнігі «Кітаб» на хлебе з маслам. Не дапамог і «Кітаб».

Поўгода быў я матчынай нядоляй: кашляў, кашляў і кашляў.

. . . .

Маці збірае шчаўе ля бэрэзніка. Я лаўлю матылькоў і стракоз. Пахне канюшынай, падасінавікамі і markednymi палявымі кветкамі. Балюча кусаюцца авадні. Самая касьба і ўборка сена. Тут-жа блізка накладваюць сена на вазы. Мужчыны, жанчыны і падлеткі працуюць граблямі. Вунь за лазовымі кустамі працуюць з граблямі ў руках нашы суседзі—стрыечныя браты Іосель і Гірша. Яны ціха перагірківаюцца. Бачу здалёк, як чырванеюць іх твары і вочы наліваюцца злосцю. З кожнай хвілінай іх галасы становяцца больш гучнымі і гнеўнымі.

— Мая мяжа!—кажа адзін.

— Мая мяжа!—кажа другі.

Слова «мяжа» мяняе інтанацыю. Ад лірычнага тону спачатку, яно набывае ўрэшце музыку грымот. Гірша з Іоселем пераходзяць ад слоў да ўзаемнай спробы грабель на родных спінах. Граблі не вытрымліваюць—друзганеюцца на кавалкі. Тады яны мяняюць граблі на кулакі. Крывавяць адзін аднаму насы і качаюцца па зямлі, моцна абняўшыся. У бойку ўмешваюцца іх жонкі і дзеці. Сям'я Іоселя малоціць граблямі Гіршу. Гадунцы Гіршы лупцуюць граблямі Іоселя. Часам пры такім імпэце дзеці хвошчуць свайго бацьку. Тактыка бітвы ў Іоселя і Гіршы адна і тая самая. Сілы таксама аднолькавыя. Крыкі, лаянкі, плач, лямант. Прыпеўка адна:

— Наша мяжа!—кажуць адны.

— Наша мяжа!—кажуць другія.

За гэту самую мяжу біліся іх дзяды, ваявалі бацькі. Ніяк спадчыны падзяліць не маглі. За гэту мяжу дзед Калман забіў на смерць жалезным замком свайго брата Гіршу. За гэту мяжу бацька Янкель трапным ударам дайніцай у скронь прыкончыў свайго брата Мордуха. За гэту самую мяжу частуюцца цяпер іх дзеці. На гэтай аблітай крывёй мяжы можна накасіць усяго каля пуда сена...

Відаць, вайна трох пакаленняў адбываецца не так за сена, як за прынцып: «маё, а не тваё...»

Маці бярэ мяне за руку і вядзе дамоў. Па дарозе яна гаворыць сама з сабой:

— Мы шчаслівыя людзі. Нам жывецца спакойна, бо не маем сваёй зямлі.

. . . .

Гукі скрыпкі і бубна. Кадрылі, полькі, песні, смех, вясёлыя галасы, тупат ног. Наш самы блізкі сусед Ануфрэй жэніць свайго старшага сына.

Мяне вельмі цягне туды. Употайку ад маткі накіроўваюся ў Ануфрэеву хату. Дзяўчаты і хлопцы танцуюць. Пажылыя мужчыны п'юць гарэлку. Жанчыны ў яркіх каптурах сядзяць на ложках і спяваюць. На доўгіх лавах у хаце і ў сенцах на зямлі ляжаць п'яныя. Некаторыя спяць. Некаторыя дрыгаюць нагамі ў тахт музыкі.

На парозе сустракае мяне сам Ануфрэй:

— А-а-а-а! Лэйзараў унук... Просім! Просім!

Ануфрэй бярэ мяне на рукі і ад сардэчнай гасціннасці прыціскаецца да майго твара барадой. Ад яго пахне гарэлкай. Ён садзіць мяне за стол і крычыць жонцы:

— Маці! Лэйзараў унук прышоў.

Ануфрэіха прыносіць мне вялікую міску з мёдам, пірог, арэхі, яблыкі, усё гэта вельмі смачна. Я прагна накідваюся на пачастункі. Ануфрэіха глядзіць на мяне добрымі вачыма ды ўсё паддае ахвоты спеўным пяшчотным голасам:

— Еш, хлапчучок! Еш!

Ануфрэй налівае «чуток» гарэлкі ў сінюю чарку ды падсоўвае мне пад самы нос:

— Пі, хлапчучок! Пі!

Я п'ю і закусваю. Гаспадары мяне хваляць:

— Малайчына! Ма-лай-чы-на!

Яны займаюцца новымі гасцямі. Ад гарэлкі мне становіцца весела. У самыя вочы мне зазірае сабака Трэзар. Ён так прагна прынюхваецца носам, што ноздры ў яго дрыжаць і вочы жмурацца. Ён віляе хвастом ды стучыць пярэдняй правай лапай аб падлогу: «лоп-лоп-лоп». Нібы хоча ды не можа сказаць: «Дай! Дай! Дай!» Ах ты, разумны цюцька... Ён пачынае тоненька візгатаць, і пускаць слюну. Я кідаю Трэзару аб'едкі са стала. Як вялікі майстар, ён хапае іх на ляту. Хап—і няма! Цям-цям—і з'еў... Я гатоў яго расцалаваць. Я хвалю яго:

— Дзіўны сабака! Залаты сабака! Дарагі сабака!

Трэзар наеўся, лёг на лаве каля мяне і спакойна заснуў.

Я любуюся маладымі. Яго завуць Ясь. Яе—Агата. Ён з геаргіняй у пятліцы новага пінжака. Яна—з вянком на галаве. Празрысты вэлюм затуляе яе твар. «Кароль і каралева», «Певень і курка», «Два галубочкі»—спяваюць аб іх цёткі ў каптурах. Маладыя моўчкі глядзяць адзін аднаму ў вочы і так прыязна і сардэчна ўсміхаюцца, ажно здаюцца мне найпрыгажэйшымі і найлепшымі людзьмі на свеце...

Пры гэтым Ануфрэй са сваім сватам употай пазіраюць на маладых і цалуюць адзін аднаго ў губы тры разы.

— Сваток родны...

— Родны сваток...

Старыя ціханька зюзюкаюць пра каня, пра карову, пра хату для маладых, пра багаты куфар маладой і зноў пачынаюць цалавацца... Якія ў іх слаўныя вочы...

Я пачынаю дзівіцца навокал.

— Што за дзіўны калаўрот?

Усё перада мною пачынае калясом кружыцца: і сваты, і госці, і маладыя, і музыканты, і печ, і Трэзар, і стол, і сцены. «Дзіўнае вяселле—усё кружыцца». І я апускаю галаву на белую падушку. Цішыня і змрок...

Калі маці мяне разбудзіла, я ляжаў пры стале на лаве, прыпёршыся галавою да белага Трэзара.

. . . .

Маці нажала крапівы, наслала ў хляве і серп уткнула у сцяну над дзвярыма. Пры гэтым яна мне растлумачыла:

— У гэту купальскую ноч ведзьмы адбіраюць малако ў кароў. Крапіва і серп абароняць нашу Падласенькую ад благіх ведзьмаў, не тут кажучы.

Навокал мястэчка палаюць вогнішчы. Хлопцы і дзяўчаты пяюць песні. Песні чаруюць мяне, плывуць ка мне ў самае сэрца. Агні і песні клічуць:

— Да нас... Да нас...

Я ўпрашваю маці:

— Хачу да людзей...

Па яе вачах бачу, што і яна «хоча да людзей».

Маці бярэ мяне за руку і вядзе сцежкай па мурожнаму лугу. Якая прыгожая ноч! Паветра салодкае як мёд. Зоркі пераміргваюцца. Па нябеснай сіні ад іх разыходзіцца ледзь прыкметная

сярэбраная павуцінка. Ля беланогіх бярозак сядзяць адзіночнымі парамі хлопцы і дзяўчаты. Смяюцца, жартуюць, цалуюцца.

Хтосьці звяртаецца да маёй маці:

— Хаіміха кветку шчасця шукае!

Маці адказвае:

— Я ўжо знайшла сваю кветку шчасця.

Вогнішча ля возера ўзнімае ўгару чырвоную чупрыну. Тут-жа ў траве мігацяцца зоркамі светлячкі. Хлопцы і дзяўчаты ў вянках з кветак танцуюць вакол вогнішча, спрытна скачуць праз агонь і крычаць, і смяюцца, і спяваюць. Вогнішча і людзі адлюстроўваюцца ў возеры перакуленымі дагары нагамі. Вельмі забаўна.

Дзяўчаты пускаюць па спакойным возеры дошчачкі з запаленымі маленькімі свечкамі. Я ў захапленні, я ашаломлены ўсім гэтым відовішчам. Я скачу на месцы, пляскаю ў далоні і хачу кінуцца ў ваду па свечачку.

Маці хапае мяне за руку.

. . . .

Ноч ранняй вясны.

Паводка даходзіць бадай да нашай хаты. Удзень я тут будаваў млынок з трэсак, чаўночкі з яловай кары пускаў.

Цяпер з усіх бакоў, нібы паводка, даплываюць да майго слыху песні. Я пытаюся ў маткі:

— Хто спявае?

— Валачобнікі.

Я не разумею гэтага слова, але больш не распытваю. Маці, стомленая за дзень, адразу засыпае. Засыпаю і я. Мне сніцца, што я стаю на самай вышцы Ануфрэевага азярода, а знізу глядзяць на мяне спалоханыя Ясь і яго жонка Агата і крычаць на ўвесь голас:

— Ён упадзе! Ён упадзе!

Я прасыпаюся. За вакном гучна спяваюць:

Добры вечар, пане ягамосьце,
Прышлі валачобнічкі да Лэйзара ў госці.
Выходзь-жа, суседзе, на шырокі двор!
На дварэ стаіць залаты шацёр,
У шацёры свеціць веснавое сонца,
Месяц паглядае ў яркае ваконца.
А у тым шацёры скачуць дробны зоркі,
Між сабой вядуць гутаркі-гаворкі.
Залаты шацёр—гэта ваша хата,
Хай-жа ў ёй будзе сыта і багата.
А наш князь, наш Лэйзар—веснавое сонца,
Княгіня Лэйзароўна—месяц у ваконцы.
Дзеткі княжаняткі—дробненькія зоркі
Між сабой вядуць гутаркі-гаворкі.
Куй, наш князе, золата ў кузні малаткамі,
Нас частуй, княгінячка, мёдам, пірагамі!
Дайце залатовачкі, княжаняткі-дзеткі!
Вам за гэта шчасцейка, вясёлыя леткі!

Кожны радок беларускай серэнады пераплятаецца з прыпевам «Зялёны явар, дубрава!»

Мы з маткай хутка апранаемся. Выносім на двор пачастункі і грошы. Тое самае робяць мой дзед і бабуля. Валачобнікі ўходзяць.

На дварэ цёмна і вільготна. Я пытаюся ў дзеда:

— Дзе залаты шацёр?

— Залаты шацёр толькі ў песнях бывае,—адказвае дзед.

Я зноў пытаюся ў дзеда:

— Ты князь?

— У песнях я князь. Мой герб медная конаўка,—жартуе дзед.

Песня мяне растрывожыла, узбаламуціла. «Усё прыгожае і цікавае толькі ў песнях бывае»,—думаю я і пачынаю паўтараць нядаўна прапетую песню.

. . . .

Зімовая ноч.

Каля нашай хаты намяло гурбу снегу да самай страхі. Дзеду гэта падабаецца. Ён кажа, што цяплей будзе спаць.

У нас начуе незнаёмы чалавек. Гутарлівы, далікатны, чысты. Як прышоў, адразу зняў з плеч рамнёвую сумку, палажыў у куце на падлозе, кажух на цвік ля дзвярэй павесіў, памыўся, прычасаўся, павячэраў, дастаў кніжку з кішэні і чытае. Ён—заліўшчык калош. Але ў нашай хаце, нажаль, ніхто калош не мае.

Чалавек вядзе доўгую гутарку з дзедам.. Дзед палохаецца і дзівіцца:

— Як гэта бога няма?! Як гэта вы цара скінеце?! Я не ведаю Францыі. Я не чуў, што такое рэволюцыя. Вы лепш аб гэтым больш нікому не гаварыце... Мне вас шкада. Вы-ж добры чалавек, хаця і ў бога не веруеце... Бяда можа здарыцца з вамі, калі хто пачуе такія гутаркі.

Чалавек спявае ціха нейкую песню, потым садзіць мяне к сабе на калені і апавядае цікавую гісторыю:

Апрыкрыла чалавеку хадзіць пехатой: ногі забалелі, мазалі на пальцах нацёр, ды хадзіць самому па вялікіх прасторах зямлі вельмі марудная справа. Што-ж зрабіў чалавек? Ён вельмі разумную справу ўчыніў! Ён звіў доўгую моцную вяроўку, на адным яе канцы зрабіў пятлю і закінуў дзікаму жарабцу на галаву. Злавіў каня, накарміў аўсом ды ўскочыў на яго спіну—насі! Конь спачатку не хацеў насіць чалавека на сваёй спіне, іржаў, брыкаўся, наравіўся, дубам станавіўся. Але чалавек закілзаў яго ў жалезныя цуглі, даў некалькі разоў бізуном і конь спакарыўся. А што-ж яму было рабіць? Ён-жа быў у няволі ў чалавека.

Прывык ён служыць чалавеку. Чалавек змайстраваў воз, калёсы ды запрог каня. Аднак і гэткая язда не зусім зручная—то дождж, то мароз і завея, то конь слабее. Ды не кожны чалавек мае каня. Багаты пан на шасцёрцы катаецца, а бедны мерае сваёй парай зямлю і аб кіёк абапіраецца. А чалавеку хацелася шпарка перабірацца з горада ў горад, з вёскі ў вёску. Што-ж тут рабіць? Чалавек не індык. Ён умее шавяліць мазгамі.

І чалавек дадумаўся.

Склікаў ён тысячы людзей. А тысячы людзей о-го-го!—вялікую сілу маюць: усё зробяць, што толькі пажадаюць. Прышлі тысячы, дзесяткі тысяч людзей, у густы лес, у чыстае поле, на дзікае каменне—з сякерамі, піламі, лапатамі, ламамі ды ўзяліся за вялікую працу.

Зазвінелі, загрымелі і зашумелі навакол. Аж водгаласкі пайшлі. Сякера сячэ, піла пілуе, лапата капае, лом пад камень падлязае. Праца кіпіць аж зямля дрыжыць. Народ горы зрывае, ямы засыпае, прасекі ў пушчы прасякае і над рэчкамі масты будуе. І народ пракладвае дарогу на сотні і тысячы вёрст—гладкую, як ток і роўную, як струну. Каб дарога была моцная, яе масцяць каменем. Зверху кладуць упапярок роўныя бярвенцы, на бярвенцах сцеляць парамі доўгія жалезныя палосы—ад горада да горада, ад сяла да сяла.

Пабудаваў народ хаты на калёсах, паставіў іх на жалезныя палосы. Выдумаў машыну замест каня, заместа тысячу тысяч коней. Прывязаў ланцугамі хату да хаты, а да ўсіх хат прыпрог машыну. Пасадзіў на машыну фурмана-машыніста і зазвінеў і свіснуў і паймчаўся вялікі поезд. Едзе па жалезнай дарозе цэлая вуліца хат—дваццаць, сорак, пяцьдзесят. Хаты маляваныя, з прыгожымі вокнамі, з роўнымі комінамі. Людзі сабе па хатах ляжаць, сядзяць, стаяць—як хто хоча. Ходзяць сабе з хаты ў хату ў госці, песні спяваюць, кніжкі чытаюць, ядуць, п'юць—як хто хоча. А тым часам вялікае шматлюднае сяло на калёсах імчыцца наперад, наперад, у даль, у даль... насупраць бягуць лясы, вёскі, гарады. Так на вока здаецца. Бо шпарка ляціць сяло.

Машыніст пакруціць ручку—дым воблакам валіць, іскры лятуць, гудкі гудуць:

— Тру-ру-ру-у-у! Гу-гу-у-у!

А машына—пых-пых-пых! Пых-пых-пых!

А жалезныя калёсы па жалезных палосах грукочуць-стукочуць:

Тра-та-та-та-та! Тра-та-та-та-та!

І якую толькі песню заспяваеш—поезд будзе ёй тахт адбіваць, як той барабан. Людзі спакойна кладуцца спаць у Мінску, а прасыпаюцца ў Маскве. Прыехалі! Вось як, малы шпунт!

— Не можа быць!—кажу.—Хіба чараўнік так можа зрабіць...

— Народ усё можа зрабіць!—запэўнівае мяне незнаёмы чалавек.

— Каб цэлае сяло імчалася сотні і тысячы вёрст? Не веру! Не веру! Не веру! Навошта мяне абманваць?

Чалавек смяецца.

— Не верыш, малы шпунт?

— Не! Не! Не!

Тады ён дастае з рамнёвай сумкі кніжку і паказвае мне ў ёй рысунак поезда.

Бачу—праўда! Шмат хат на калёсах. Бачу чыгунку з рэйкамі. З майго горла вырываецца крык вялікага здзіўлення.

— Ай-яй-яй!

— Цяпер верыш?

Я хвіліну думаю.

— І цяпер не веру...

— Ты-ж сам бачыш!

— Гэта нехта так сабе нарысаваў.

Чалавек аглядае мяне з галавы да ног.

— Ну, і шпу-у-унт!

Караваны

Праз Пасадзец праходзіў стары тракт на Мінск. Гэта надавала маленькаму мястэчку вялікае ажыўленне. Дзень-у-дзень прраязджалі і спыняліся ў пасадзецкіх корчмах дзесяткі фурманак. З самых аддаленых мястэчак Віленшчыны ездзілі ў Мінск караваны з ільном, збожжам, скурай, мясам, маслам, шчэццю, мёдам, пяньков, пушнінай, птушкай, яйкамі ды іншымі сельскагаспадарчымі прадуктамі. З Мінска вазілі для крамнікаў дзесяткаў мястэчак мануфактуру, галантарэю, бакалею, скабяныя ды іншыя тавары.

Перавозкай тавара займаліся патомственыя ад дзядоў і прадзедаў балаголы. Яны называліся «камісіянерамі». Гэта былі людзі-асілкі, абветраныя сцюжай і апаленыя спёкай. Усе, нібы на падбор, высакарослыя, барадатыя, у доўгіх бобрыкавых балахонах з капюшонамі, падперазаныя шырокімі рамнёвымі паясамі. Ад камісіянераў пахла дзёгцем, гарэлкай, конскім потам і лесам. Па дарозе яны скуплівалі тавар у пасадзецкай ваколіцы. Пасадзецкія яўрэі і навакольныя сяляне прывозілі і прыносілі ў корчмы камісіянерам свае тавары.

Па дарозе ў Мінск і з Мінска камісіянеры бралі пасажыраў, або—як яны самі называлі—седакоў. Іншых шляхоў зносін на Мінск не было.

Пасажыры былі рознастайныя: крамнікі і крамнічыхі, прапаведнікі, настаўнікі, студэнты, гімназісты, музыкі, дробныя чыноўнікі, рабіны, прадаўшчыкі ікон і крыжыкаў, прадаўшчыкі біблії і яўрэйскіх багамолляў, папы, ксяндзы, агенты па страхаванню жыцця, па страхаванню ад пажараў, рамеснікі, ювеліры, фокуснікі і шмат-шмат іншых.

Пасажыры плацілі камісіянерам даволі танна, але больш хадзілі пехатою, чымся сядзелі на фурах, якія былі заўсёды да верху напакаваны таварам. Сядзець на возе дазвалялася «седакам» толькі па гладкай дарозе, або з гары. На кепскай дарозе пасажыры злязалі з фур. А хто сам аб гэтым не здагадваўся, таго камісіянер прасіў, а хто дабром не слухаўся, таго зганяла з фуры пуга-драцянка. Калі коні выбіваліся з сіл, пасажыры падпіхвалі вазы. Хто адмаўляўся—камісіянер скідваў з воза яго рэчы.

Камісіянер быў строгім капітанам свайго чатырохкалёснага карабля і поўным уладаром над пасажырамі. Яны рабіліся яго нявольнікамі.

У Пасадцы былі дзве карчмы. Адна з іх вялікая—са стадолай на дваццаць падарожніцкіх фур. Пры карчме была крама і шынок, у які гарэлку прывозілі бочкамі з недалёкага панскага бровара. Часта прыязджалі акцызнікі, правяралі градусы гарэлкі і бралі ў карчмара хабар.

У карчму хадзілі местачковыя даведвацца ў камісіянераў і пасажыраў аб тым, што дзеецца на свеце. Газет ніхто не чытаў.

Такія корчмы-станцыі Мінскі тракт меў бадай праз кожныя дзесяць кілометраў. Па гэтых корчмах камісіянерскія караваны спыняліся нанач. Тут п'янствавала навакольнае сялянства. Тут аддавалі за гарэлку апошні пуд збожжа, апошні кажух. Тут

ачумелыя п'яніцы біліся кaлaмi, абнімaлiся, цaлaвaлiся ды зноў пілі і зноў біліся... Ля карчмы заўсёды бывала «весела»—галоўны тэатр, галоўнае відовішча ваколіцы.

Абапал тракта шумелі векавыя бары. Па начах ездзіць з дарагімі таварамі ды з кайстрамі, напакаванымі «кацярынамі» (сторублёвымі асігнацыямі) было небяспечна. Рэдка калі ездзілі ўночы. Славіліся тут даўней пры паншчыне малойцы разбойніка Ціхана, гарачая хэўра канакрада Шлёмкі ды розныя іншыя. Такія аматары бывалі і пазней. На камісіянераў адбываліся часам напады і сярод белага дня. Таму яны ездзілі караванамі-абозамі. Камісіянеры мелі пры сабе сякеры, чачоткавыя даўбежкі, пісталеты. На іх нападалі вельмі рэдка.

Нікога і нічога камісіянеры ў дарозе не баяліся і не паважалі, апрача адной асобы, якой яны, між іншым, ніколі не бачылі ў твар. Асоба гэта была жаночага роду, вельмі ганаровая і паважаная. У камісіянераў яна была накшталт царыцы. Кожны тыдзень яны сустракалі яе на вялізным тракце з малітвамі і паклонамі. Яна затрымлівала караваны на цэлыя суткі і збірала даніну з фурманоў і пасажыраў.

Гэта царыца звалася «Шабас»—субота. Калі ў пятніцу пасля заходу сонца субота надыходзіла сярод лесу, караван спыняўся тут-жа на цэлыя суткі. Набожныя жанчыны-пасажыркі прымацоўвалі да галін дрэў і да каменняў шабасавыя свечкі і маліліся перад імі невідочнай царыцы Шабас. Людзі тады моцна прытрымліваліся рэлігійных забабонаў.

Звычайна шабасавалі па корчмах. Часта ў пасадзецкіх корчмах шабасавала шмат падарожнікаў, сярод якіх бывалі і неяўрэі: папы, чыноўнікі, студэнты. Царыца Шабас трымала іх у няволі цэлыя суткі.

Пасадзец тады выглядаў вакзалам: шумна, весела, шматлюдна.

Апрача камісіянераў праязджалі і праходзілі праз Пасадзец розныя людзі: дзехцяры, анучнікі, мануфактуршчыкі на фурманках, карабейнікі-пешаходы, агенты па продажу кос і сярпоў, агенты па распаўсюджванню швейных машын, кнiганошы, катарыншчыкі, дратаўшчыкі гаршкоў, бляхары, краўцы, шкляры.

Наша хата

Бадай адзінымі беззямельнымі ў мястэчку была наша сям'я. Дзед арандаваў старую сялянскую хатку з гародам для бульбы. Хатка стаяла на самым канцы мястэчка на нізкім месцы. Акенцы хаткі з залатанымі лучынамі шыбамі, улезлі ў самую зямлю. Дзед і бабуля жылі ў галоўнай хаце, мае бацькі—у сенцах у маленькай каморцы з акенцам на гарод. У гэтай цеснай каморцы змяшчаліся толькі два ложкі для спання і невялічкая печка-ляжанка. Днём мы знаходзіліся ў вялікім дзедавым пакоі. Абстаноўка была самая звычайная: вялікая печ з шырокім тапчаном насупроць, стол з доўгімі лавамі. Шафа падзяліла дзедаў пакой на дзве паловы. За шафай была дзедава спальня, дзе стаялі два драўляныя ложкі і камод.

На камодзе красаваліся масянджовыя падсвечнікі, медны ярка-нашараваны самавар і стаялі прыпёртыя да сцяны алавяныя з замыславатымі ўзорамі талеркі. Па сярэдзіне пакоя вісеў на жалезным круку, прымацаваным да бэлькі, бронзавы сямісвечнік. Ён выглядаў у гэтай хаце багатым гасцём на вяселлі ў бедных сваякоў.

На неатынкаваных сценах, з'едзеных шашалем у розныя ўзоры, нагадваючыя кітайскія пісьмёны, не было ніякіх карцін, апрача мізраха, што азначае ўсход сонца. Мізрах, у раме пад шклом, вісеў на ўсходняй старане. Тры разы на дзень дзед маліўся перад мізрахам, на якім быў намаляваны горад з небывалымі рознакаляровымі казачнымі дамамі з вежамі, з руінамі замка. Пад горадам было надрукавана на стара-яўрэйскай мове: «Ніколі цябе не забуду, Іерусалім». Над горадам віселі ў паветры два крылатыя львы. У пярэдніх лапах яны трымалі маісеевы скрыжалі, на якіх залатымі літарамі былі напісаны дзесяць запаведзей.

Падлога хаткі была няроўная. Яе заўсёды з'ядаў грыб. Часта мянялі падлогу, але гэта мала дапамагала. Яна згнівала за адзін год.

Да хаткі было прыбудавана трысценне для каровы, каня і для сена. Хатка знаходзілася на метраў трыццаць ад тракта, але не была адгароджана. На другім баку тракта стаяла дзедава кузня.

На палянцы каля хаты ўлетку буяла крапіва ў рост чалавека. Рос палын, лопух, некалькі кусткоў маліны. Былі тут свіныя яблычкі, заяч'е шчаўе, адуванчыкі, рамашкі, кураслеп, незабудкі, а пад высокай старой вярбой разраслася пышная сям'я мухамораў. Розныя «божыя кароўкі», жучкі, матылькі, вусені жылі і множыліся на гэтым кавалку зямлі. Гэты невялічкі куток ператварыўся ў маёй дзіцячай фантазіі ў казачны лес з незвычайнымі істотамі.

Тут-жа пад вярбою бруілася крыніца, у якой стаяла бочка без дна. Ваду даставалі з крыніцы, нібы з цэбра, меднай конаўкай, або вядром. Вада заўсёды пераліваласяя праз край бочкі і ў мяккім грунце вырыла вузенькі, як лучынка, ручаёк. Ён ніколі не высыхаў і з журчаннем пераліваўся з каменьчыка на каменьчык. Працэджваючыся праз дарожны пясок, ручаёк са звонам уліваўся ў вузенькую рачулку. Сярэбраным ланцужком рачулка злучала два азёрцы, што знаходзіліся па абодвух баках мястэчка. Пры кожным возеры быў невялічкі запылены мукой млынок.

Кавалак зямлі ля дзедавай хаты быў маім. Тут я раскідваў крошкі хлеба, на якія зляталіся птушкі з вярбы. Тут я будаваў будачкі-палаткі, у якіх ляжаў з хлапчукамі-равеснікамі ў гарачыя дні.

Адно-адзінае гора я тады перажываў. У кожную нядзелю на маёй абетаванай зямлі збіраліся п'яныя з карчмы. Яны тут адпачывалі, а часам начавалі на мяккай траве. Некаторыя з іх, лежачы ля крыніцы, апускалі галовы ў халодную, як лёд, ваду і пілі. Назаўтра дзед кожны раз чысціў крыніцу.

На крокаў трыста ад хаткі быў густы лісцяны лес. Грыбы, ягады, арэхі—рукой падаць. За некалькі хвілін маці збірала грыбоў на абед.

Сям'я наша была дружная і працавітая. Дзед быў рамеснікам-

меднікам. Заўсёды звінеў аб кавадла дзедаў малаток. Бацька вазіў купецкі лес на рум. Віленскія і мінскія лесапрамыслоўцы знішчалі тутэйшыя пушчы дзесяткамі год і сплаўлялі лясны тавар праз Вільню і Коўну ў Прусію. Рэдка калі бацька бываў дома.

Маці была каптурніцай—шыла каптуры для старых сялянак вакольных вёсак. Бабуля тупалася вечна ля печы. Адзіным гультаём у хаце быў я—старшы сын у бацькоў і старшы ўнук у дзеда і бабулі. Усе яны адносіліся да мяне пяшчотна. Рэдка калі я чуў дома сваркі. Затое навакол хаты ў кожную нядзелю брыдкімі словамі лаяліся п'яныя. П'яны Анупрэй, у якога дзед арэндаваў хату, гнаўся за сваёй жонкай. Яна ўцякала ад яго ў кузню да дзеда з крыкам:

— Лэйзарка, ратуй!..

Анупрэй шанаваў майго дзеда і нават п'яны слухаўся яго. Дзеду прыходзілася мірыць сваіх «паноў» даволі часта.

Абход мястэчка

Цацак мне не куплялі. Але кожны мой дзень быў і без іх перапоўнены. У мяне быў равеснік—хлопчык Фоля, сын аднаго суседа земляроба. Шустры чорнавокі Фоля прыбягаў кожную летнюю раніцу ка мне і мы рабілі абход мястэчка.

Па суседскіх хатах мы адчувалі сябе як дома. Перш-на-перш мы хадзілі ў корчмы глядзець новых людзей: пасажыраў, што праязджалі з камісіянерамі. Глядзець новых людзей было адной з маіх асалод. З цікаўнасцю я пазіраў на новыя твары, на рознастайныя шапкі, капялюхі і вопратку. Я прагна прыслухоўваўся да гутарак, да незразумелых мне слоў. Нават новыя галасы мяне цікавілі. Часам хто-небудзь з іх заспявае незнаёмую мне песню. А то аднаго разу адзін у капялюшы і манішцы зняў з фуры веласіпед, сеў на ім верхам і давай катацца па дарозе. За ім бегла гурма дзяцей і крыкамі без слоў выказвала сваё шчырае захапленне дзівоснай машынай, што сама едзе...

Мы з Фоляй спыняліся ля адчыненага акна шаўца Ісроэля. Ён заўсёды трымаў поўны рот драўляных цвічкоў, якія па аднаму хутка убіваў малатком у падмётку.

— А, гэта вы!—гаварыў шавец і цвічкі з губ рассыпаліся яму па чорнай барадзе.

— Гэта мы...

— Вы не так сабе прышлі?

— Не так сабе...

— Раменьчыкі?

— Раменьчыкі...

Ісроэль даваў нам пару тоненькіх рамнёвых шнуркоў. Пры гэтым пытаўся:

— І ўсё?

— І ўсё...

Мы памыкаліся ісці. Ён нас затрымліваў:

— Пачакайце, дабрадзеі!

— Чакаем...

— Чаму не падзякавалі?

— Дзякуем...
— Як прыдзеце заўтра, скажаце «дзень добры!»
— Дзень добры!
І мы ўцякалі. Бо такі дыялаг мог-бы зацягнуцца надоўга, а нам часу няма. Знаходзім два кійкі і майструем сабе пугі. Узброеныя пугамі, бяжым да столяра Янкі. Рыжавусы Янка—чалавек, які ўсё умее рабіць: і вокны, і шафы, і ўслончыкі, і малатарні і ўсё-ўсё. Ля яго варштата вельмі шмат стружак. Яны доўгія, як пасы, белыя, як снег, гладкія, як шоўк.
Мы з Фоляй разам з хлопчыкамі столяра ляжым на стружках, як на сене. Стружкі прыемна шурхаюць і прыемна пахнуць. Мы робім са стружак розныя рэчы: гармонікі, хаткі, чаўначкі, коўшыкі.
Рыжавусы Янка яшчэ і парыкмахер. За пяць капеек ён стрыжэ і голіць. Мы, дзеці, шануем яго галоўным чынам за тое, што ён умее пачыняць гадзіннікі. Калі выпадкова трапляем да яго ў такі шчаслівы час, калі ён разбірае на кавалачкі кішэннікавы гадзіннік, наша дзіцячая дапытлівасць задаволена. Мы хмялеем ад прыемнасці. Ён нас, дзяцей, да самага стала не падпускае. Нашы вочы вострыя. Добра бачым і здалёк. Глядзім і дзівімся.
Янка трымае на правым воку чорны келішачак са шкляным дном и поркаецца тоненькімі абцужкамі ў калёсіках. Адшрубоўвае і зашрубоўвае. Работа такая далікатная, ажна страх бярэ нас— малых. Каб хаця дзядзька Янка не згубіў маленькага, як макава зерне, шрубочка.
Мы пацеем ад напружанага назірання. Урэшце прыгожы бліскучы гадзіннік складзены, зашрубаваны, накручаны маленькім ключыкам. Гадзіннік пачынае стукатаць, як жывое чалавечае сэрца:
— Цік-цік... цік-цік...
Якраз цвыркунок! Вочы маіх таварышоў гараць ад захаплення. У мяне стрымліваецца дыханне. Я падстаўляю вуха да гадзінніка. Гадзіннік мне кажа на сваёй далікатнай мове:
— Цік-цік... цік-цік...
Я выціраю ўспацелы ад хвалявання лоб. Янка закручвае ўгору кончыкі рыжых вусоў, глядзіць на нас ды задаволена ўсміхаецца.
Мы ўжо за тры хаты ад рыжавусага Янкі, а мне ўсё яшчэ здаецца, што чую як гаворыць гадзіннік на дзівоснай мове тоненькіх, як валаскі, спрунжыначак:
— Цік-цік... цік-цік...
Гурт дзяцей павялічваецца. Мы накіроўваемся да каваля Гірша-Меера. Ён высокі, моцны, з рэдкай казлінай бародкай. Заўсёды ля яго кузні шмат народу: падкоўваюць коней, куюць нарогі, нацягваюць шыны на калёсы. З горна сыплюцца снапы залатых іскраў.
Людзі жартуюць, смяюцца. Я паглядаю як Гірша-Меер нацягвае шыны на калёсы і пачынаю фантазіраваць:
... А калі-б такія-ж калёсы былі ў гадзінніка! Гадзіннік быў-бы вялікі, нібы хата і грукатаў-бы так моцна, што можна было-б аглохнуць. А гэты гадзіннік трымаў-бы ў камізэлькавай кішэні велікан ростам да воблакаў. А я ўскарабкаўся-б велікану, нібы

мурашка, на галаву і глядзеў-бы што робіцца вакол. Пэўна, відаць было-б з аднаго канца света ў другі канец...

У нашай ваколіцы Гірша-Меер лічыцца асілкам. Ён вельмі моцны і любіць дужацца. Няма ніводнага чалавека ў ваколіцы, якога-б каваль не здужаў. Аднак, Гірша-Меер мне не зусім падабаецца. Гэта з таго часу, калі я ў яго кузні наступіў босай нагой на гарачы кавалак жалеза.

Пасля таго выпадка я да яго не хаджу. Я хаджу толькі да яго галагуцкага пеўня, які славіцца на ўсю ваколіцу. Вялізны, з мяне—пяцігадовага хлапца. А прыгожы ён, прыгожы... Грэбень—чырвоны аксаміт. Дзюба—сіняя сталь. Пер'е агнём палае. Хвост—залаты поўмесяц. Ногі калматыя, магутныя, з доўгімі, вострымі як шылы, кіпцюрамі. Калі ён ступае па падлозе, здаецца, што гэта ходзіць чалавек у цяжкіх ботах, тахт адбівае, як мікалаеўскі салдат Мікіта. А як ускочыць на плот і горда залапоча крыллямі ды закукарэкае, дык з яго магутнага горла выходзяць такія грымотныя гукі, аж мае сябры жмураць вочы. У дванаццаць гадзін ночы і пад раніцу ён будзіць усіх местачковых. Ён лепш за гадзіннік—ніколі не псуецца і вельмі акуратны. Я мару аб тым, што гэты галагуцкі певень навучыцца лятаць, як арол. Я тады буду сядзець на ім верхам ды імчацца высока-высока...

Ад пеўня Гірша-Меера мястэчкоўцы маюць нямала згрызот. Усіх пеўняў забівае гэты гарэзны разбойнік. Ён магутны, як яго гаспадар. Певень—гордасць і ўцеха каваля. А калі местачковыя гаспадыні прыходзяць да каваля сварыцца за сваіх пакрыўджаных пеўнікаў, Гірша-Меер кажа:

— Затое мой галагуцкі малайчына, каршуноў адганяе ад вашых курэй.

За забітых пеўняў Гірша-Меер выплачваў гаспадыням грашмі або нажамі свайго вырабу. Яго певень збіраў у адну вясёлую грамаду ўсіх удоў-курэй мястэчка. Аднаго разу, калі каршун напаў на маленькіх куранятак, галагуцкі певень каваля забіў каршуна, з якога стары паляўнічы Вышамірскі зрабіў чучала і павесіў у сваім садзе на дрэве.

Жыццё галагуцкага пеўня скончылася раптоўна і трагічна. Жонка Гірша-Меера забіла яго малатком. Каб Гірша-Меер бачыў, не дазволіў-бы. Каваль нічога аб гэтым не ведаў. Ён ляжаў на ложку хворы, у вялікай гарачцы. Певень выпадкова наступіў яму вострымі кіпцюрамі на босую нагу і моцна параніў. Гірша-Меер памёр ад заражэння крыві. Ён так любіў пеўня, што перад смерцю хацеў на яго паглядзець...

Нeспадзявана загінулі два асілкі ваколіцы—певень і каваль.

Мы—грамадка дзяцей—абыходзім хату татарына Мухлі, які вырабляе аўчыны. Тут нядобра пахне. У гарачы летні дзень выпраўляемся на цагельню. Мы з Фоляй часта рабілі там з гліны пячуркі, ляпілі хаткі, гаршкі, каровак, пеўнічкаў. Цагельня знаходзіцца за гумном і вялікім садам урадніка Ясінскага.

Мала таго, што ўраднік абірае ваколіцу, дык яшчэ ўздумаў цэглу прадаваць. Выраб цэглы бадай нічога яму не каштуе. На яго заўсёды працавалі дарэмна дзесяткі «штрафных» людзей: аралі яго

поле, касілі яго лугі, насадзілі яму вялікі сад, збудавалі яму хлявы, свірны, а цяпер робяць яму цэглу. Гэта былі розныя нядоімшчыкі, або такія, чыя жывёла пападала на чужое поле, або калі два п'яніцы ў нядзелю паб'юцца. Усе яны плацілі штраф не пацярпеўшаму, а ўрадніку. На яго працавалі і дробныя зладзеі. Хто ў каго з поля сноп жыта ўкрадзе—працуе ў урадніка, курыцу сцягне ў суседа—адпрацоўвае ў урадніка.

Такія людзі працавалі і на яго цагельні. Ля цагельні шмат народу. Ажыўленыя гутаркі. Смех. Мы з Фоляй падыходзім бліжэй. У чым справа?

Пад вялізнай нізкай страхою акуратна складзена шмат цэглы. Унізе з гэтай-жа цэглы была зроблена вялізная печ, якая палілася ўжо некалькі дзён. Уся цэгла ўжо была моцна напалена. Дровы падкладвала Марта—бедная ўдава з «штрафных», якая ўжо цэлы тыдзень працавала на ўрадніцкай цагельні.

Марта з двума малымі дзецьмі жыла на выгане ў старой хатцы. Яе муж, паляўнічы, загінуў ад кулі другога паляўнічага пры паляванні на мядзведзя. Удава хадзіла на падзённую работу, мыла бялізну ў карчмара і крамнікаў, а па суботах даіла кароў у яўрэяў і насіла ваду.

У ўрадніка Ясінскага прапала на выгане малое парасё. Ураднік западозрыў, што парасё ўкрала Марта. Довад быў адзін: Марта самая бедная ў мястэчку і не мае чаго есці... Ураднік біў яе бізуном. Марта не прызнавалася. Сцяла зубы і маўчала. Нават ні разу ад болю не крыкнула. Гэта яшчэ больш угнявіла ўрадніка. Ён прымусіў Марту працаваць дзесяць дзён на сваёй цагельні: «за парасё».

Калі мы, дзеці, прыбеглі на цагельню, ураднік любаваўся напаленай цэглай. Ён спрабаваў гарачыню, даткнуўшыся кончыкам пальца да цагліны і зморшчыўся ад болю. Яго вочы дзіка бліснулі. Ён зірнуў на сялян і весела абвясціў:

— Хто пройдзе босы па цэглах, таму дам рубля!

Пачуліся галасы:

— Мы не прывыклі да лёгкага хлеба.

— Мне яшчэ рана ў пекла.

— Твая цэгла, сам пяткі грэй.

— Такіх аматараў у нас няма.

— І за дзесяць рублёў не хачу.

Ураднік кпліва паглядзеў на людзей, дастаў з кішэні сярэбраны рубель і давай падкідваць яго на далоні.

— Вось гэты рубель дам, хто хоча?

— А рубель не фальшывы?

— Не жартуй!—раззлаваўся ўраднік.—Ну, хто хоча?

— Я!—крыкнула ўдава Марта.

— Ты?—здзівіўся ўраднік.

— Кінь, Марта, кваліцца на такія рублі!—крыкнуў хтосьці з сялян.

— Пайду!—сказала Марта.

Ураднік пажартаваў:

— Ідуць у танцы абадранцы! І ні разу не крыкнеш ад болю?
— Прывыкла я да болю. Пан ураднік ведае...
Ураднік строга на яе зірнуў.
— Добра!—сказаў ён.—Калі хоць раз застогнеш ад болю, не дам ні капейкі.
— Не застагну...
Ізноў пачуліся галасы:
— І я дам грыўню!
— І я прыкіну залатоўку!
— Няхай будзе і мая саракоўка!
— І мой мужычок—бедны-медны пятачок!
Людзі рагаталі. Даставалі серабро. Загарэліся вочы. Пачаліся спрэчкі: «Крыкне Марта ад болю ці не?»
Паставілі яшчэ адну ўмову:
«Марта павінна ісці павольным крокам, не спяшаючыся...»
Гераіня дня стаяла спакойная, толькі праз меру часта церабіла пальцамі свае зрэбныя лахманы. Худая, сінявокая, чорнавалосая ўдава пазірала на свае ногі ды крывіла губы ў усмешку. Яе ногі бадай да кален былі пакрыты засохлай гразёй. Яны былі патрэсканыя. Падашва ног была таўстая. Відаць Марта спадзявалася на засохлую гразь на нагах.
— Ну, Марта!—сказаў ураднік.—Пара...
Зноў пачуліся галасы:
— Не лезь, Марта!
— Аддам табе свой пятак і так.
— Яна-ж гэта для сіротак бедных...
— Ногі скалечыш—не лезь!
Ураднік зазлаваўся:
— Не бунтуйце бабу!
Удава перахрысцілася кастлявай рукой і ўскочыла на гарачыя цэглы. Адлегласць у дзесяць пякельных крокаў была перад ёю. У яе вачах мільгнуў спалох. Яна сціснула губы, пабляднела і пайшла на пятках. Пад нагамі ледзь дымілася... Людзі прыталі дыханне. Кожная секунда здавалася гадзінаю. Марта закусіла губы вострымі белымі зубамі. Яе вочы расшырыліся, з іх цяклі слёзы.
Ураднік сказаў паважна:
— Мерным крокам!
Яна ступала цяпер на пальцах. З ног сачылася кроў. Са збялелага ілба цурком ліўся пот. З яе лахманоў клубілася пара. Вочы Марты зрабіліся круглыя і страшныя. Яна да крыві пракусала ніжнюю губу, каб не крычаць... Але па яе вачах відаць было, што ўсё нутро яе крычала... Мы, хлапчукі, задрыжэлі.
— Звар'яцела Марта...—шапталіся людзі.
Ураднік моўчкі тапоршчыў вусы.
Марта прайшла агнёвыя дзесяць крокаў. Саскочыла. Усунула ногі ў вільготную гліну і так жаласліва застагнала, што мы, хлапчукі, заплакалі.
Людзі палажылі перад Мартай прайграныя імі грошы.
Ураднік кінуў ён срэбны рубель і сказаў:

— Малайчына! На! Вось дзе чэсна зарабіла! Два пуды жыта купіш за мой рубель. А за тое серабро—сала здабудзеш.

Грошы ляжалі ў траве. Марта на іх і не зірнула. Яе вочы былі заплюшчаны. Па худых шчаках цяклі слёзы, змяшаныя з потам. Яна працягла войкала і стагнала. Яе стогны нагадвалі гуд жорнаў. Зубамі яна выбівала дроб.

Людзі засароміліся і пайшлі як нешта ўкраўшы.Ураднік соваў ёй у рукі серабро. Грошы выпадалі з яе амярцвелай далоні. Усё цела яе ўздрыгвала. Марта выла голасна, без слоў.

Мы, хлапчукі, заходзіліся ад усхліпванняў.

— Вон адгэтуль! Прэч!—крыкнуў на нас ураднік.—Каб тут вашай нагі не было, чэрці!

Мы ўцяклі.

І цяпер, як успомню гэты выпадак, мяне прабірае дрыж.

Аж два месяцы ўдава Марта лячыла ногі. Затое яна купіла на зацірку два пуды жыта і пару фунтаў сала для галодных дзяцей...

У кожную нядзелю мы з Фоляй стаялі ў вялікай карчме сярод натоўпу і глядзелі як гуляюць людзі, як п'юць і танцуюць. Мы з цікавасцю слухалі гарманістаў і спевакоў.

У карчме вызначаліся тры чалавекі. Яны гаварылі вершы, прыдуманыя імі.

Адзін з іх—мельнік Барткевіч. Чалавек чорны, як цыган, гадоў пад пяцьдзесят, у белай ад мукі шапцы. Ён складваў смехатлівыя вершы аб панах і шляхце. Апавядаў у рыфму аб тым, як на тым свеце мужыкі кідаюць паноў у катлы са смалою і падсмажваюць.

Слухачы рагаталі.

Другі—кравец Юзік—спяваў пад гармонік жартаўлівыя частушкі, якія тут-жа прыдумляў.

Трэці—селянін Гейне—складваў жаласлівыя песні аб каханні, аб сірочай долі. Ад яго вершаў дзяўчаты станавіліся сумнымі, жанчыны плакалі.

Хлопцы і дзяўчаты падхоплівалі вершы непісьменных песняроў і распаўсюджвалі іх вусна па ўсёй ваколіцы. Усе частавалі паэтаў гарэлкай. Кожны з іх меў сярод сялян сваіх прыхільнікаў.

Мельнік Барткевіч аднаго разу прыдумаў такую байку:

Звяры і птушкі пашкадавалі гаротных мужычкоў. Уздумалі яны павесяліць народ, наладзіць для яго вясёлую камедзь. Камісіянеры прывезлі ім з Мінска фарбу, капялюшыкі, панскую вопратку, залатыя дрындушкі, парыкі, вусы—і ўсё, што трэба. Воўк апрануўся пад пана Чапкоўскага. Дзікі кабан зрабіўся панам Багдановічам. Мядзведзіха—паняй Чапкоўскай. Ласіха—паняй Багдановічыхай. Буслы адзеліся панічамі. Сарокі—паненкамі. Лісіца насунула ксяндзоўскую спадніцу. Сабакі зрабіліся панскімі ціўнамі і аканомамі. Звяры і птушкі размалявалі сабе морды акурат, як у паноў. Нанялі дудара, скрыпача, гарманіста і цымбаліста. І пайшоў кіятар па вёсках народ весяліць.

Спачатку людзі палохаліся, кланяліся нізка, не падыходзілі блізка. Потым прывыклі. Лясныя скамарохі падрабілі панскія галасы і гаварылі мужычкам:

— Паны прышлі вас весяліць, да сябе ў маёнткі прасіць,

панскае дабро дзяліць. Спіны ў паноў свярбяць, дык трэба іх дубцамі і каламі ратаваць.

Музыкі зайгралі, а камедыянты танцавалі. Народ спачатку здзівіўся панскім выбрыкам. Потым яму гэта спадабалася.

— Дык прыдзіце церабіць нас. Будзем вас чакаць у палацах. Вам-жа няма чаго нас баяцца: вас мужыкоў—многа, а нас паноў—мала.

І пайшлі мужыкі церабіць дубцамі і каламі спіны паноў Чапкоўскіх і Багдановічаў.

Пра гэту байку дачуўся пан Чапкоўскі. Ён запрасіў мельніка Барткевіча да сябе ў маёнтак і запрапанаваў яму службу палясоўшчыка. Абяцаў шмат грошай плаціць, каб Барткевіч больш языком не малаціў.

— Дык пан хоча, каб я выганяў з леса мужыкоў? Каб я штрафаваў нашых баб за грыбы і ягады? Пан хоча зрабіць мяне сваім псом? Пан хоча купіць мой востры язык? Няхай сабе пан Чапкоўскі будзе пры сваіх грашах, а я—пры сваіх байках. Грошы—раз-два і з'еў чалавек, а разумнае слова жыве цэлы век.

Сказаў, плюнуў і пайшоў.

Зазлаваны пан Чапкоўскі нацкаваў на яго лютых сабак. Сабакі пакусалі Барткевіча. А праз некалькі дзён усе сабакі пана Чапкоўскага былі атручаны. Пасля гэтага Барткевіч прыдумаў аб ім новую байку.

Яшчэ адно дзіва было ў нашай ваколіцы—старэйшы брат майго сябра Фолі—крамнік Іося. Нізкі і тоўсты чалавек гадоў трыццаці, лысы, з маленькімі мышынымі вочкамі: ён умеў передражніваць усіх пасадзецкіх сабак і пеўняў. Ён падрабляў і чалавечыя галасы. Гэтымі фокусамі ён збіраў па нядзелях вакол сваёй крамы шмат народу. Ён вырабляў фокусы, а яго жонка Цыпа-Хава ў гэты час таргавала ў краме, як у кірмашны дзень.

— Іося, кукарэкай... Іося, брашы,—камандавала Цыпа-Хава.

Ён кукарэкаў і брахаў. Народ сыпаў з карчмы ў Іоселеву краму. А калі гэта не памагала, Іося даставаў сваю скрыпку.

— Іоселева скрыпка гаворыць, як чалавек,—дзівіліся дзяўчаты.

Ён граў на сялянскіх вяселлях, на вечарынках у шляхты. Граў на любым інструменце, які пападаўся яму ў рукі: на гармоніку, на цымбалах, на жалейцы, на дудзе, на губным гармоніку, на акарыне.

Возьме Іося пілу ў рукі—яна грала. Возьме пустую бутэльку, дзьмухне губамі—і бутэлька выдавала чароўную музыку. Возьме шклянкі, нальe ў іх вады, дзе менш, дзе больш, праверыць гукі на шклянках, у якіх адбавіць вады, у якіх прыбавіць, пасля чаго пачынаў выстукваць па іх тоненькім дубцом розныя мелодыі—адно захапленне. Возьме Іося дзеля жарта пустую скрынку з крамы, нацягне на яе ніткі замест струн і давай перабіраць пальцамі—граў так, што адна любата слухаць.

Увесь ён быў насычаны музыкай. Мне тады здавалася, што калі Іося тупне нагой аб камень, дык мёртвы камень зайграе... Да гандлю ён не гадзіўся. У жыцці ён быў грубы, недапечаны, ледзь пісьменны. А як толькі браўся за які-небудзь музычны інструмент, дык зачароўваў людзей.

Яго хітрая жонка камандавала ім, як малым хлапчуком. Яна выкарыстоўвала яго талент для прыцягвання людзей у краму.

Заўсёды пасля абхода суседзяў, я вяртаўся дамоў галодны, галодны.

Каптурніца

Маці сама шыла мне гарнітурчыкі. Бацьку і дзеду шыла штаны. Швейнай машыны не было. Ёй прыходзілася шыць рукамі. Галоўнай яе спецыяльнасцю былі каптуры. Яна майстравала каптуры для сялянак.

Аснову для каптуроў маці рабіла з простага палатна, верх— з рознастайных паркалёвых ласкуткоў. Аблямоўвала каптуры шоўкавымі істужкамі. Зверху аздабляла іх дарожкамі з крамных карунак. Карункі тырчэлі рубам і каптуры нагадвалі дзівосныя кветкі—ці то павялічаныя рачныя лілеі, ці то агромністыя адуванчыкі. Для колераў і узораў фантазія каптурніцы мела простор і разгон. На першы выгляд каптуры нібы рабіліся на адзін фасон. Але калі я добра прыглядаўся, дык не знаходзіў і двух аднолькавых. Кожны адрозніваўся чым-небудзь ад другога.

У гэтай сялянскай мадысткі не было люстэрка. Каб палюбавацца сваім творам, яна павінна была мець чыю-небудзь галаву. Галава знайшлася—мая. У працэсе работы маці прымервала каптуры на маёй галаве. Яна любавалася на каптур у анфас, у профіль і ззаду. Яна адыходзіла на некалькі крокаў, падыходзіла, заўважала неакуратнасці, знімала яго з маёй галавы, распорвала, зноў сшывала, зноў насоўвала мне на галаву і зноў правярала на вока.

Старыя сялянкі хвалілі яе работу. Ківалі галовамі, прыцмоквалі губамі і дзівіліся:

— Не каптур, а кветка...

Мне апрыкрыла выконваць абавязак манекена. Але вызваляцца ад гэтага мне рэдка ўдавалася. Я цярпеў да тых часоў, пакуль мае равеснікі пачалі мяне называць: «каптурная галава». Мне прышлося спыніць штодзённы абход мястэчка, бо з-за кожнага вугла мне спявалі на розныя лады:

— Каптурная галава! Каптурная галава!

Я не ведаў дзе схавацца ад сораму. Прышоўшы дамоў, я са злосці ўкраў пяток каптуроў, убіў перад матчыным акном на гародзе некалькі кійкоў і павесіў на іх каптуры на ўсю ноч. Раніцой я разбудзіў матку і сказаў ёй:

— Глядзі ў акно, каптуры выраслі на гародзе!

Маці ахнула. Кінулася мяне біць.

— Гэта-ж украсці маглі ўночы!—сварылася яна.

— Мяне хлопцы дражняць каптурнай галавой!—плакаў я.—Не хачу, каб ты надзявала каптуры на маю галаву! Не хачу!

— А есці хочаш?—гаварыла маці.—Як табе не сорамна... Быў такі разумны хлапец, а во, скепціўся...

— Я зноў пачну кашляць і траціць прытомнасць,—страшыў я.

Маці была ў роспачы. Я збунтаваўся не на жарт. Не хацеў прымерваць каптуроў. Уцякаў з дому. Але мне стала шкада гэтай

гаротніцы, якая на некалькі дзён перад гадавымі святамі, або перад кірмашом сляпіла вочы цэлымі начамі—шыла каптуры, схіліўшыся перад невялічкай лямпачкай. Часта яе перамагаў сон. Яна засынала і пальцы калола іголкай.

— Што рабіць?—думаў я.

І вось каптуры на тычках на гародзе накіравалі мяне на трапную думку. Я пабег да столяра—да рыжавусага дзядзькі Янкі.

— Маці прасіла, каб вы зрабілі балванок для каптуроў,— сказаў я.

— Што? Я не разумею.

— Ну, балванок, каб прымерваць на ім каптуры. Балванок такі, надобны да чалавечай галавы.

— А-а-а!—здагадаўся Янка.

Ён узяў сасновы чурбанчык і пачаў майстраваць спачатку сякерай, а потым геблем. Ён увесь час прыглядаўся да маёй галавы, каб надаць чурбанчыку патрэбную форму. Потым адрэзаў знізу роўна, каб чурбанчык стаяў на стале.

— Маці пыталася, колькі трэба плаціць?—сказаў я.

— Пяць капеек.

Я прынёс дамоў чурбанчык. Ішоў гародамі, каб ніхто не бачыў. Я паставіў чурбанчык перад маткай на стале, адзеў на яго каптур і сказаў:

— Во, маеш замест маёй галавы. Трэба заплаціць столяру пяць капеек.

Маці глядзела і дзівілася.

— Уй, як добра! Ты нават не разумееш як гэта добра...

Я пакрыўдзіўся:

— Каб не разумеў, дык не прасіў-бы Янку зрабіць.

З таго часу я вызваліўся ад прыкрага абавязку.

На Пятра ў нас адбываўся кірмаш. Сялянкі красаваліся ў матчыных каптурах. У вялікім натоўпе вызначаліся знаёмыя каптуры на галовах сялянак.

Навакол Пасадца жылі ў старых хатках некалькі бедных удоў. Хлеба ў іх ніколі не бывала. Падрослых хлопчыкаў яны аддавалі ў пастушкі. Дачок—багачам у служанкі.

Аднаго разу прышла да нас удава Марта.

Пасля хадзьбы па гарачых цэглах яе ногі яшчэ былі хворыя, абверчаныя анучамі. Яна ступала да таго асцярожна, што яе крокаў не чуваць было. Нібы хадзіла над процьмай па вузенькай кладцы. Марта сарамліва звярнулася да маці:

— Хаіміха, золатца, родненькая... Сымонка мой захварэў. Агнём гарыць хлопчык. Божанька, што мне рабіць? Чаборам паіла— Еўка старая дала. Да Карпухі схадзіла, вадой замоўленай паіла— не памагае. Трэба схадзіць да Мунькі татарына, каб на хлеб нашаптаў.

Жанчына рукі ламала.

— Пазыч, Хаіміха, на лякарства кавалак хлеба. Татарын свайго хлеба не дае, тады не паможа, кажа... Купіла-б, дык у мяне ўсяго залатоўка для татарына.

Маці моўчкі адрэзала акрайчык хлеба. Марта падзякавала.

Маці адвярнулася да сцяны і кончыкам новага каптура, над якім працавала, выцерла вочы. Потым накінула на галаву вялікую хустку, якая акрывала яе да ног, узяла кош, кінула ў яго некалькі палатняных падшывак ад каптуроў у выглядзе торбачак і пайшла ў мястэчка, абышла крамы, корчмы, хаты. Потым яна прынесла ў хату ўдавы Марты цукру, хлеба, крупы, мукі і жменьку грошай.

Разбойнік Ціха́н

Бабуля, стоячы ля прыпечку, апавядала мне розныя гісторыі з мінулых часоў: аб яўрэйскім пагроме ў гэтай ваколіцы, аб страшных учынках разбойніка Ціхана і канакрада Шлёмкі, аб тым, як цыганы мядзведзей вадзілі тут на паказ і аб прыгоне, які яна добра памятала.

Вось адно з яе апавяданняў:

З суседняга маёнтка пана Чапкоўскага ўцёк прыгонны. На начлезе воўк зарэзаў каня і пан збіраўся за гэта строга пакараць прыгоннага конюха. Конюх, уцякаўшы, зайшоў у хату да бацькоў бабулі. Бабуля была тады маладой дзяўчынай. Бяглец папрасіў у яе кавалак хлеба на дарогу. Яна дала яму поўбулкі хлеба. Ён пайшоў у пушчу да разбойніка Ціхана. Калі за маладога бегляца пакаралі бізунамі яго бацьку, Ціхан падпаліў панскую абору. Згарэла шмат жывёлы. Нейкім чынам пан Чапкоўскі даведаўся, што бабуля дала бегляцу хлеба. Прышоў з двара цівун і забраў спалоханую бабулю ў панскі двор. Яе там пакаралі бізунамі, потым надзелі ёй на ногі калодкі і пасадзілі на суткі ў цёмны падвал панскага палаца. Бабуля ад сораму хацела тапіцца. І вось аднаго разу ўночы прыходзіць да бацькоў бабулі той самы панскі бяглец, а з ім разбойнік Ціхан і Шлёмка канакрад. Бабуля ім паскардзілася на пана Чапкоўскага.

— Мы за гэта пану Чапкоўскаму адплоцім!—сказаў разбойнік Ціхан.

Праз некалькі дзён згарэла панскае гумно.

І зноў прышоў да нас разбойнік Ціхан—вясёлы, прыгажун, чорнавусы, а твар—кроў з малаком,—апавядала бабуля.

— Адплаціў я пану Чапкоўскаму і за тваю крыўду, дзеўка!—сказаў мне Ціхан, абняў і пацалаваў у галаву.

— Дзякуй, дарагі...—шапнула я Ціхану на вуха.

Маці паставіла гасцям гарэлку, шабасовую рыбу, халу. Усе нашыя былі рады за такую адплату пану. А я была да таго шчаслівая, аж не ведала, што рабіць. Смяялася, скакала, спявала. Разбойнік Ціхан глядзеў на мяне, гладзіў доўгія вусы ды ўсміхаўся.

— А ты не баішся мяне, разбойніка?—запытаўся Ціхан.

— Не...—адказала я, паглядзела на яго і апусціла вочы. Ён такі быў прыгожы, аж мне сорамна было глядзець яму ў вочы.

Ціхан абняў мяне адной рукой ды сказаў:

— Не бойся мяне. Добрых людзей я ніколі не крыўджу.

Бабуля на хвіліну спыніла апавяданне, задумалася.

— Маладая я была. Годы мае рэчкай паплылі. Эх, божа мой! А такія людзі, як разбойнік Ціхан, служаць у руках усевышняга кіем для пакарання злых людзей!—растлумачыла мне бабуля ўчынак Ціхана.

Яе чорныя вочы, акружаныя густымі сеткамі зморшчынкаў, весела і молада засвяціліся.

Пра разбойніка Ціхана бабуля часта ўспамінала. Яна апавядала, што ён бедных людзей ніколі не чапаў. Наадварот—даваў ім грошы. А яго сябар, канакрад Шлёмка, краў коней толькі ў багатых.

Улетку жылі яны ў зямлянцы ў пушчы. А колькі паліцыя і салдаты ні шукалі гэтай зямлянкі—знайсці не маглі. Узімку яны, пераапранутыя купцамі, выязджалі ў другую губерню.

У кірмашовыя дні яны разгульвалі па вакольных мястэчках. Нікога не баяліся. Іх баяліся ўсе.

Ціхан даставаў для сваіх малойцаў гарэлку ў аднаго карчмара за дзесяць вёрст ад Пасадца. Там спыняліся і цыганы, што забіралі крадзеных коней у Шлёмкі. Зорах зваўся той карчмар. Ён меў ад Ціхана і сваю долю ва ўсіх гэтых справах.

За галаву Ціхана мінскі губернатар абяцаў тады вялікія грошы.

Аднаго разу ўночы ў карчме Зораха пілі гарэлку Ціхан і Шлёмка. Пасля таго, як за галаву Ціхана абяцалі вялікія грошы, ён, Ціхан, пачаў асцерагацца. Не верыў і Зораху. Ён прымушаў Зораха раней самому паспытаць гарэлкі, бо ў гарэлцы магла быць атрута.

У гэту ноч Зорах быў вельмі далікатны. Часта абнімаў Ціхана, стараўся дагаджаць, хваліў Ціхана за дабрату, за сардэчнасць, за адвагу. Скардзіўся Зорах, што падазраюць аб яго, Зораха, удзеле ў ціханаўскіх справах. Яму, Зораху, пагражае няменшая небяспека, чымся Ціхану і Шлёме, таму...

Зорах не дагаварваў.

— Дык чаго-ж ты хочаш, Зорах?—пытаўся Ціхан.

— Сам, Ціханка, разумееш... Ты-ж чалавек і разумны і справядлівы...

— Пароўну дзяліць?

— Ага... А то золата сабе забіраеш, а мне толькі серабро...

— За чарку гарэлкі хочаш браць роўную долю з маёй здабычы?! Ты, Зорах, стаіш на гнілых падпорах і згарыш, як порах. Ты мне не друг, а вораг.

Зорах апускае вочы і маўчыць.

— Зірні мне ў вочы, Зорах! Хачу пачытаць тваё чорнае нутро... Ну, зірні...

Зорах узнімае на Ціхана блуклівыя вочы. Ціхан на яго строга глядзіць. Зорах не вытрымлівае яго пільнага позірка і адварачваецца.

— У цябе не душа, Зорах, а цёмная студня. Ты нешта нядобрае замысліў. Глядзі...

І зазлаваўся разбойнік Ціхан. Грукнуў кулаком аб сасновы стол так моцна, ажна стол расшчапіўся. Яго чорныя вочы бліснулі двума агнямі. Твар загарэўся. Вусы натапыршчыліся, як у тыгра.

— Чуеш, Зорах? Больш з табой ніякіх спраў мець не хачу. Арлу з савой—не па дарозе. А калі толькі ўздумаеш разняняць на залатыя імперыялы маю галаву, дык во, глянь...

Ціхан выцягнуў з халявы востры нож і бліснуў ім перад тварам Зораха.

— Брахнеш аба мне каму-небудзь, як курыцу зарэжу... Чуеш?

— Ч-ч-чую...

Зорах дрыжэў з галавы да ног.

— Будзеш маўчаць?

— Б-б-буду... м-м-маўчаць...

— Хачу быць чэсным чалавекам, Зорах. Я табе і так лішняе даваў. На развітанне вярні назад мяшок серабра, што я табе пакінуў. Ты яго не зарабіў... Давай сюды!

Залемантаваў карчмар:

— Ціхан... родны...

Ціхан нецярпліва тупнуў нагой.

— Падзякуй, дурань, за сваю галаву. Я мог-бы табе даць яе ў рукі за цацку. Серабро бедным раздам. Табе-ж яно не падабаецца...

Ціхан вышаў на двор.

Была летняя ноч. Месяц яшчэ не ўзышоў, але ў небе, як залатыя дукаты, блішчэлі зоркі. Абапал дарогі навакол цёмнага сілуэта карчмы драмаў бор. Ледзь-ледзь шапацелі вершаліны. Шмат таямніц ведалі стагоднія барыны. Чулі яны часам стогны, плач, лямант. Тут не раз Ціхан сцёбаў бізуном прывязанага да дрэва лютага пана.

— Баліць?—пытаўся Ціхан у пана.—Так баліць і тваім мужыкам, якіх лупцуеш дзень-у-дзень на стайні. Ці-ж мужыцкая кроў не такая, як і панская? Ці-ж мужыцкая косць не такая, як і панская? Кожнаму баліць. А калі не перастанеш біць мужыкоў...

Ціхан выцягнуў з халявы востры нож і бліснуў ім перад панам.

— ...як курыцу зарэжу! Хлопцы, адпусціце пана. Няхай ідзе, куды хоча.

Драмаў бор вакол Зорахавай карчмы, толькі вершаліны ледзь-ледзь шапацелі праз сон.

Зорах і Шлёмка прыцягнулі мяшок са срэбнымі манетамі і палажылі на спіну сівога жарабца Ціхана.

Каб было відней, Ціхан пабачыў-бы хітрую здрадніцкую ўхмылку на твары Зораха. Яго план хоць на палавіну ўдаўся. Атрад салдат з афіцэрам схаваліся за тры вярсты адгэтуль ля хаты палясоўшчыка. Зараз войска павінна быць тут... Зорах умовіўся з афіцэрам, што рознымі спосабамі пастараецца затрымліваць Ціхана.

Пачуўся тупат конніцы.

Ціхан пагнаў каня. За ім на другім кані паімчаўся Шлёмка. Войска крыху спазнілася. Зорах меркаваў, што салдаты зловяць яго гасцей у карчме. Не ўдалося.

Зорах затрымаў на хвіліну афіцэра і нешта шапнуў яму на вуха. Афіцэр кіўнуў галавой, прышпорыў каня і пусціўся ўздагон за Ціханам.

Спачатку Зорах збянтэжыўся, каб хаця Ціхан па дарозе мяшка з серабром не кінуў. Але хутка ўспакоіўся: «Калі Ціхан сказаў, што раздасць серабро бедным, дык так захоча зрабіць. Ціхан моцны на слова».

А чаму Зораху было важна, каб Ціхан не скінуў з каня мяшка з серабром, аб гэтым даведаемся далей.

У летнюю ноч пагналася за Ціханам конніца з афіцэрам на чале. Разгарачаныя коні храплі. З ноздраў валіў дым. Бор напоўніўся гукамі, нібы казачныя цымбалы.

Зорах доўга чуў стукаты конскіх капытоў, посвісты. Гукі паволі замёралі ў сэрцы дрымучага бора. Зацікавіўся месяц. Ён узняўся над хваінамі, над карчмой, нібы чалавечы твар у профіль. Ён асвяціў профіль Зораха, які таропіў вочы ў асярэбраны шырокі тракт.

Раптам твар Зораха наліўся страхам:

— А што, калі Ціхан выратуецца?

Зорах успомніў яго бліскучы нож.

— А што, калі Ціхан крутымі дарожкамі паверне назад сюды? Не высахлі-ж мазгі ў Ціхана... Ён, пэўна, здагадаўся, што я, Зорах, навёў сюды салдат...

Карчмар ужо хацеў разбудзіць сям'ю і схавацца з імі ў лесе, але позна... Так яно і ёсць... Сюды едзе Ціхан... Чуваць гукі ў лесе... Зорах прыслухоўваецца. Гукі набліжаюцца... Зорах не мог крануцца з месца. Халодны пот цурком ліўся з ілба на бараду.

— Ці, можа, гэта не Ціхан?

Пачуўся скрыпат калёс, галасы. Ехаў абоз камісіянераў. Паказаліся фурманкі—пятнаццаць фур. Ля карчмы яны спыніліся. Ажыў Зорах. Ажыла ноч. Камісіянеры распраглі коней, насунулі ім на морды торбы з аўсом.

Раніцой конніца натрапіла на зямлянку Ціхана. Ціхан і Шлёмка бараніліся і загінулі, забіўшы трох салдат. Два ціханаўскія малайцы былі паранены. Іх у кайданах пагналі ў Мінск.

Ніяк не натрапілі-б на зямлянку Ціхана, каб не мяшок серабра. Хітры Зорах, палажыўшы мяшок на спіну каня, непрыкметна пракалоў сцізорыкам дзірку ў мяшку. Пры ўцёках ад пагоні Ціхан не чуў як пакрысе сыпаліся з мяшка грыўні і залатоўкі.

Па гэтай срэбнай сцежцы афіцэр, як развіднелася, павёў сваю конніцу ў ціханаўскую зямлянку. Усе сяляне ваколіцы хадзілі назаўтра ў лес збіраць грошы.

У тую-ж раніцу Зорах забраў сям'ю і лепшыя хатнія рэчы на камісіянерскія фуры і паехаў у Мінск. Карчма пуставала доўгі час.

Астаўшыяся ў жывых ціханаўскія малойцы знайшлі Зораха ў Мінску. Адзін з іх дастаў з халявы бліскучы нож.

Зорах атрымаў за здраду.

Майстры

Больш за ўсё я любіў дзедаву кузню. Дзед сінявокі, з доўгай рыжай барадой, у чорнай аксамітнай ярмолцы ды ў акулярах, прымацаваных ніткамі замест аглабелек—здаваўся мне чарадзеем. На яго горне пад попелам у вуголлях жыў вечны агонь. Даволі было толькі пару разоў памахаць кіем кавальскіх мяхоў, каб з-пад попела вырывалася некалькі сінява-залатых агнёвых саламандраў. На палічках ляжала шмат рознастайных інструментаў: малаткі рознай велічыні і формы, друшлякі, свярдзёлкі, розных выглядаў

абцугі, лудзільнікі, далоты, рашпілі, напільнікі, цыркулі, нажніцы, лінейкі, трыкутнікі.

Ён браў вялізныя лісты медзі, рысаваў па іх розныя геаметрычныя фігуры і вырэзваў моцнымі нажніцамі. Я назіраў за тым, як ён зварваў медзь з бронзай і рознымі кіслотамі, як ён на кавадлах і кавадзелках круглiў пасудзіну, пастукваў па ёй далікатнымі дубовымі малаткамі, як ён устаўляў донцы, як ён замыславатымі тоненькімі інструментамі выбіваў на медзі match разнастайныя ўзоры— кругляччкі, пункцікі, лісточкі, ромбы, ланцужкі. Я глядзеў, як ён варыў кісель з волава і цынка, а потым адліваў у форму на пернічкі. Гэтымі пернічкамі ён лудзіў пасуду. Пасуда блішчэла ўнутры як серабро. Рознымі мазямі, парашкамі, скурай ён наводзіў яркі глянц зверху. Пасуда блішчэла золатам. У яе можна было глядзець, нібы ў люстэрка. На сонцы яна адкідвала дзівосныя снапы праменняў. Ён рабіў усё гэта з замілаваннем мастака. Ён працаваў не спяшаючыся. Ён сам любаваўся працэсам работы і мала зарабляў. Бабуля на яго за гэта крыўдзілася.

Да мяне дзед часта зварочваўся з такімі словамі:

— Эх ты, дуда! Як падрасцеш—навучу... Гэта-ж вялікая хохма (мудрасць) рабіць глякі, конаўкі, каструлі, кварты, кватэркі, гарнцы. Трэба ведаць матэматыку, каб трапіць у патрэбны памер. Вось як, дуда мая!

У кузню к дзеду заходзілі розныя людзі пагутарыць і панюхаць тытуну. З наведвальнікаў памятаю трох—рыбака Лук'янскага, бондара Данілу і паляўнічага Вышамірскага.

Рыбак Лук'янскі прыносіў у кожную пятніцу рыбу на шабас і лічыўся ў нас сваім чалавекам. Ён дзівіўся на дзедаў спрыт тварыць прыгожую медную пасуду. Нават вучыцца гэтаму рамяству ўздумаў. Дзед згадзіўся было вучыць Лук'янскага, але нічога з гэтага не вышла. Дзед гладзіў бараду і сказаў:

— Позна, дуда, вучыцца пачынаеш. Я з маленства гэтым займаўся. А табе, Пранук, колькі год?

— Сорак год і тры месяцы.

Дзед засмяяўся.

— Вось каб табе было дзесяць год і тры месяцы! Ужо лепш рыбу лаві да канца жыцця. А то рыбацтва забудзеш і меднікам не зробішся. Памрэш, дуда, прыдзеш на той свет і захочаш у рай. А ў цябе запытаецца святы Абраам...

— Не Абраам, а Пётра...—папраўляе дзеда Пранук.

— Можа і Пётра,—згаджаецца дзед.—А святы Пётра ў цябе запытаецца: «Ты што за чалавек?» «Меднік», скажаш. «Калі навучыўся?» «У сорак год і тры месяцы вучыцца пачаў», скажаш. «Які з цябе меднік?!»—здзівіцца святы Абрам, гэта значыць, святы Пётра.—«Нам майстры патрэбны, а не партачы». Пацярэбіш патыліцу, дуда, і пойдзеш у пекла «Хто ты?»—запытаецца ў цябе старшы чорт Сотан. «Рыбак!»,—скажаш. «Усё жыццё рыбу лавіў?» «Не!—скажаш, толькі да сарака год і трох месяцаў». «А цяпер табе колькі? «Восемдзесят год і тры месяцы», скажаш.

Лук'янскі яго папраўляе:

— Сто год і тры месяцы, скажу.

— Добра,—згаджаецца дзед.—«Сто год і тры месяцы», скажаш. А старшы чорт Сотан зазлуецца: «Дык ты-ж за апошнія шэсцьдзесят год забыў сваё рыбацтва. Мы такіх рыбакоў не прымаем!»

Дзед засмяяўся:

— Будзеш ты хадзіць сто а мо' і тысячу год ад рая да пекла, ад пекла да рая і нідзе табе прытулку не дадуць. У адным месцы будзеш недапечаным меднікам, у другім—перапечаным рыбаком. Ты ўжо лепш займіся сваім рыбацтвам. А за рыбу я табе буду медную пасуду даваць. Так ужо пастаўлен свет: адзін тое робіць, другі—сёе. На, дуда, тутуну панюхай! Ад гэтага мазгі яснеюць...

Бондар Даніла з суседняй вёскі заўсёды спыняўся па дарозе ў дзедавай кузні. Ён быў адных год з дзедам. Галіўся кавалкам касы,—як ён сам гаварыў,—і твар яго быў заўсёды парэзаны.

Лыжкі, цэбры, вёдры і начоўкі Данілы славіліся на ўсю ваколіцу... Ён быў не меншым майстрам за майго дзеда. Абодва яны шчыра шанавалі адзін аднаго.

Неяк раз зімой Даніла вёз на саначках вялізны цэбар і спыніўся ля дзедавай кузні панюхаць тытуну.

— Дзень добры, Лэйзарка!

— Добры дзень, Данілка!

Дзед задзівіўся на цэбар:

— Ай-яй-яй, які беленькі—сыр ды і годзе... А гладкі які—любата! А лёгкасць, а зграбнасць.

Дзед пастукаў па цэбру драўляным малатком.

— Звініць...

Дзед пацягнуў носам.

— А як добра пахне...

Дзед задумаўся на хвіліну.

— Мне-б на пасхальныя буракі...

— Дык вазьмі, Лэйзарка!

— Колькі?

Даніла махнуў рукой.

— Эт!

— Што «эт»?

— Нічога не трэба плаціць.

— Як гэта?!

— А так...

Дзед зняў з паліцы медны гаршчок, пашараваў да блеску анучай і паставіў перад бондарам.

— Як залаты!—залюбаваўся Даніла.

— Падабаецца?

— Ага...

— Гэта табе, Данілка.

Бондар заартачыўся:

— Ховай божа! Ён-жа даражэй каштуе за цэбар...

— Я табе так даю, а не за цэбар. А шчырасць твайго сэрца, Данілка, з якой ты мне падарыў цэбар, не купіш ні за якое золата. А мой гаршчок—глупства...

— У цябе, Лэйзарка, сапраўды залатое сэрца.

Старыя расчуліліся, нюхалі з табакеркі і чхалі, чхалі.

Мядзведзі Вышамірскага

Вышамірскі быў на многа старэйшы за майго дзеда. Ён быў жамарнікам. Яго хутарок стаяў на другім канцы мястэчка. Хата яго была пабудавана на гарадскі лад—высокая, з вялікімі вокнамі, з галубятняй у выглядзе прыгожай вежы, з верандай, аплеценай жывым хмелем. У хаце віселі клеткі з канарэйкамі, чыжыкамі, ваверкамі. У сенцах жыла прывязаная на ланцужку лісіца. Была ў яго доўгая палоска зямлі, агароджаная навакол высокім частаколам. Ён жыў з трыма незамужнімі дочкамі, якіх у нас звалі паненкамі.

На сваім невялікім кавалку зямлі Вышамірскі вёў культурную гаспадарку. У яго быў добра агледжаны чысценькі садок, рыбная сажалка, некалькі калод пчол, гарод, канюшына і кавалак сенакосу. Былі пракапаны канаўкі для стоку вады, бо яго палоска зямлі знаходзілася ў нізіне ля возера. Над канаўкамі былі пароблены высокія прыгожыя масткі. У цэнтры яго зямлі стаяла альтанка з круглымі каляровымі акенцамі. Уся яго зямля была абсаджана ліпамі. На некаторых з іх гняздзіліся буслы. Дзесяткамі год гэты своеасаблівы аматар харыства, не пакладаючы рук, працаваў на сваім кавалачку зямлі, якіператварыў у надзвычайна прыгожы куток.

Мне, маламу хлопчыку, здавалася, што гэта рай. Голубы Вышамірскага ляцелі над мястэчкам. У сіняве неба яны здаваліся снежнымі. Яго буслы ўляталі на паляванне на балота, а нанач вярталіся ў свае гнёзды на ліпах.

Любімым заняткам Вышамірскага было паляванне. У той час ён ужо быў слабы, непрацаздольны. Гаспадаркай пад яго доглядам займаліся дочкі.

За Вышамірскім бегаў яго вечны сябар—стары пёс Лютня. Абодвы яны дажывалі свой век. Вышамірскаму асталася адна ўцеха—успаміны, якімі ён дзяліўся з людзьмі ўсяе ваколіцы. Яго лічылі за манюку, бо ён апавядаў з свайго паляўнічага жыцця такія дзівосныя гісторыі, якім, сапраўды, цяжка было верыць.

Невысокага росту, худы, з чыста выгаленым тварам, ён хадзіў ад хаты да хаты і частаваў людзей паляўнічымі апавяданнямі. Улетку ён насіў белую палатняную вопратку і такі-ж капялюш. Зімою ён быў апрануты ў футру. На галаве—цёплая шапка.

Калі-ні-калі Вышамірскі прыносіў дзеду ў кузню мёд і яблыкі. Дзед кідаў работу, запрашаў Вышамірскага ў хату і частаваў чаем.

Вышамірскі апавядаў розныя прыгоды са свайго паляўнічага жыцця, галоўным чынам пра паляванне на мядзведзеў. Такіх апавяданняў у яго было шмат.

Аднаго разу ён сустрэўся з мядзведзем адзін-на-адзін, лоб-у-лоб. Мядзведзь вырваў з яго рук стрэльбу, зламаў яе папалам і кінуў. Абхапіў Вышамірскага лапамі ды хацеў задушыць. Пёс Лютня ўскочыў мядзведзю на спіну і давай кусаць. На хвіліну мядзведзь выпусціў Вышамірскага з лап і пачаў скідваць з сябе Лютню. Вышамірскі выхапіў нож, каб зарэзаць мядзведзя, але мядзведзь зноў наваліўся на яго, кінуў на зямлю, а Лютня—скок на мядзведзя.

Выпадкова натрапіў на іх другі паляўнічы. Ён выстраліў у самае вуха мядзведзя. Аднак мядзведзь паспеў моцна пакалечыць і Вышамірскага і Лютню.

Вышамірскі расшпіліўся і паказаў на грудзях і спіне страшныя глыбокія рубцы—сляды кіпцюроў і зубоў звера.

Ён і другі раз раптоўна трапіў на мядзведзя. І Вышамірскі і Мішка аслупянелі ад такой нечаканай сустрэчы. Вышамірскі выхапіў табакерку і сыпнуў нюхальным тытуном Мішку ў вочы. Мядзведзь на хвіліну аслеп, зажмурыў вочы, зароў, завыў, хацеў кінуцца на Вышамірскага. Вышамірскі адскочыў за дрэва. Мядзведзь з усяго імпэту стукнуўся лабацінай аб хвою і паваліўся. Вышамірскі стрэльнуў у яго пару разоў і прыкончыў.

У трэці раз ён трапіў на спячага мядзведзя. Разлёгсяваласаты пан Міхайла на імху, як на пярыне, калматыя лапы пад галаву падлажыў і соладка храпе, як той касец пасля працы. А на усе ліха Вышамірскі пакінуў стрэльбу ў хаце палясоўшчыка. Упершыню ў жыцці такое глупства зрабіў. Хто-ж гэта мог падумаць, што за поўвярсты ад лясніковай хаты касалапыя паны Міхайлы адпачываюць пасля полудня.

Стаіць Вышамірскі ля калматага асэсара і думае:

— Што рабіць? Ціханька пайсці назад? А мо' ў гэты час прачнецца Міхайла і кінецца яму на спіну... Не рухацца з месца? Ад чалавечага духу прачнецца і так пагладзіць яго лапай, што Вышамірскаму будзе капут... А сонца бязлітасна пячэ. Навокал пахне дурманячым багуном. У Вышамірскага дыбам валасы становяцца, шапку ўзнімаюць...

І стукнула адважная думка. Ён прыгнуўся да самага вуха мядзведзя ды з усяе сілы гукнуў:

— Гу-у-у-у!—і адскочыў за высокі корч-вываратню.

Пан Міхайла ўсхапіўся ні жывы ні мёртвы. Працёр лапай спалоханыя вочы. Узняўся на ногі, прайшоў, як п'яны, некалькі крокаў, паваліўся і ўткнуў морду ў мох.

Вышамірскі яшчэ не верыў, што мядзведзь сканаў ад страху. Кінуўся ў ляснікову хату па стрэльбу, схапіў яе і яшчэ не паспеў вярнуцца назад, як пачуў стрэл. П-п-поўх!—аж водгаласкі пайшлі. Прыбег.

Ля мядзведзя стаіць паніч Прушынскі з блізкага маёнтка ды горда вусы падкручвае. Яшчэ дыміцца курок яго дубальтоўкі.

— У самую галаву папаў,—хваліўся паніч Вышамірскаму.

А яму Вышамірскі на гэта:

— Лёгка было панічу папасці ў галаву мёртвага мядзведзя...

— Як-жа гэта?!—ускіпяціўся паніч.

— А вось так, як паніч бачыць,—сказаў Вышамірскі.—Як паваліўся пры мне мядзведзь, як уткнуў морду ў мох, так і цяпер ляжыць.

І Вышамірскі апавядаў панічу, як усё гэта здарылася.

Паніч заартачыўся, слухаць не хоча.

— Мой мядзведзь!—кажа Вышамірскі.

— Мой мядзведзь!—кажа паніч.

Паніч затрубіў у рог. Прыбеглі яго людзі і хацелі забраць

мядзведзя. Вышамірскі падняў гвалт. Паляваў тады ў лесе і ураднік Ясінскі. Той прыбег на крык і даведаўся ў чым справа.

Вырашылі запрасіць доктара, каб ён ускрыў мядзведзя і паглядзеў, ці той скончыўся ад разрыва сэрца, ці ад кулі. Так і зрабілі.

Паніч падкупіў доктара. Доктар сказаў, што ад кулі паў мядзведзь. Мядзведзя забраў паніч. Вышамірскі падаў у суд. За паляўнічы гонар яны судзіліся некалькі год. Усюды выйграваў паніч. Вышамірскі падаваў усё вышэй і вышэй—браў верх паніч, які ўсюды падкупліваў суддзяў.

Яшчэ шмат апавяданняў расказваў Вышамірскі пра мядзведзяў.

Аднаго разу мядзведзь унадзіўся ў яго пчолы. Псаваў калоду за калодай. Тады Вышамірскі паставіў капкан. Мядзведзь папаўся жывы. Прышлі цыганы. Адкупілі мядзведзя. Закавалі ў ланцугі. Прабілі яму нос напаленым да чырвана жалезам. Прадзелі праз нос колца і пагналі ў мядзведскую смаргонскую акадэмію на навуку. Тады цыганы ў горадзе Смаргоні навучалі мядзведзяў розным фокусам, пасля чаго вадзілі іх па гарадах і гэтым зараблялі на хлеб.

А вось адзін каваль знайшоў у лесе маленькага Мішачку. Прынёс дамоў. Выгадаваў. Мядзведзь зрабіўся ручным. Ваду насіў. Малатком у кузні працаваў. Жорны круціў. Дзяцей калыхаў, як нянька. Нават песні спяваў. Усё-усё ў хаце рабіў. Часам яго запрагалі ў воз. Ён вазіў сена. А як ён на вечарынках танцаваў—о-го-гоого! Увесь народ весяліў!

І яшчэ адно апавяданне!

Кожны раз, калі Вышамірскі гаварыў «і яшчэ адно апавяданне», ён дадаваў:

— Каб я з гэтага месца не ўстаў, калі маню!

Адзін мужычок, звалі яго Хомка, паехаў у панскі лес мох дзёрці. Надзёр моху поўны воз. Бачыць ён—пара медзведзянят гуляе на сонцапёку. Яны лагодненькія, калмаценькія, смяшлівыя, як тыя дзеці. Кульгікаюцца, качаюцца па зямлі, скачуць, тоненькімі галаскамі візгочуць. Забаўляюцца. Хапаюць адно аднаго за вушкі. Жартуюць. Міны забаўныя строяць. Глядзіць на іх Хомка і рагоча—камедыя!

Любуецца на іх мужычок. А медзведзяняткі яшчэ дурненькія. Не разумеюць, што трэба ўцякаць ад чалавека. Тут Хомка ўспомніў, што ў вёску прыехаў цыган-мядзведнік. Ён скупліває малых медзведзянятак для скамарохаў. Не раз Хомка сам бачыў гэтых скамарохаў з мядзведзямі:

— А ну, Мішка, люльку куры!

Мішка курыць.

— А ну, Мішка, танцуй!

Мішка танцуе.

— А ну, Мішка, спявай!

Мішка раве.

Хомка ўзяў медзведзянят, пасадзіў на воз і павёз дамоў. Аднак не пашанцавала Хомку. Цыган-мядзведнік паехаў. Хомка ў сенцах

прывязаў медзведзянят, карміў, паіў іх і чакаў пакуль мядзведнік вернецца назад.

Быў якраз час жніва. Жалі бабы на панскім полі. Тут над імі стаялі прыганятыя з бізунамі. Той-жа паніч Прушынскі разгульваў па полі са стрэльбай. А поле было ля самага леса. Тут-жа пад дрэвамі, у цяньку, ляжалі ў кашолачках малыя дзеці. Сасолачкі смакталі. І вось не агледзеліся людзі, як да дзяцей падкраўся мядзведзь і хапнуў Хомкіна дзіцё разам з кашолкай. Агледзеліся людзі. Хомчыха ўзняла плач, лямант, крык:

— Дзіцянё родненькае... Дзіцянё міленькае... Дзіцянё бедненькае...

А мядзведзь нясе сабе дзіцё павольна, асцярожна. Паніч нацэліўся са стрэльбы ў мядзведзя.

— Не страляй, панічок! Не страляй...—загаласіла Хомчыха.— Яшчэ дзіцёнка застрэліш.

— Дурная ты!—сказаў паніч.—Няхай лепш куля трапіць у дзіцё, чымся дзіцё ў зубы і кіпцюры мядзведзя... Лягчэйшая смерць.

Неспадзяваны абаронца мужыцкіх дзяцей цэліўся ў малое дзіцё... Выстраліў.

Пошчакі разлягаліся па лесе. Мядзведзь паваліўся і яшчэ здолеў асцярожна паставіць у бок кашолку з дзіцем.

— Дзіцё жывое! Жывое! Жывое!—закрычалі жнейкі на розныя галасы.

Паніч аж заскрыгатаў зубамі. Цэліўся ў дзіцё ды не папаў. Вось няўдалы стралец... Гонар быў яму даражэй за мужыцкае дзіцё.

Пабегла Хомчыха па дзіцё. Падняла кашолку і ўзрадавалася:

— Дзіцё цэленькае! Смяецца дурненькае... Дзякуй панічу...

У гэтую-ж хвіліну з леса выскачыла мядзведзіха, вырвала з рук Хомчыхі дзіцё і знікла ў лесе.

Дзівіліся людзі, а Хомчыха качалася па іржышчы ды галасіла:

— Дзетка маё маленькае... Дзетка маё родненькае...

Паніч склікаў паляўнічых з усёй ваколіцы. Нарыхтавалі аблаву. Мядзведзіхі і след прастыў.

Суседзі раілі Хомку панесці малых медзведзянятак у лес на тое самае месца, дзе ён іх узяў.

Хомка так і зрабіў.

У тую-ж ноч чуе Хомка—нехта стук-стук у акно. Ён падышоў, бачыць—за акном мядзведзіха стаіць ды лапай, як чалавек, не раўняючы, грук-грук па шыбе.

Пабаяўся Хомка выйсці з хаты. Затое Хомчыха смела выскачыла—матка... Сэрца маткі заўсёды чуе і кепскае і добрае.

Мядзведзіха падняла з зямлі дзіцё і падала мацеры ў рукі. Хомчыха падзякавала. Мядзведзіха нешта зараўла ў адказ. Паглядзела на Хомчыху, паслухала як тая плача і смяецца ў адзін і той самы час, выцерла лапай вочы ды спакойна пайшла на гумно, а адтуль у лес.

Хоць дзіцё было ў мядзведзіхі цэлы тыдзень, але было вясёлае і ружовенькае,—лепш чым у маткі. Мядзведзіха не адбывала-ж прыгон. Відаць, акуратна карміла чалавечае дзіцянё сваім мядзведскім малаком.

Дзіцё расло дужае, здаровае. Вырас добры хлопчык. Як ён пачаў хадзіць, яго ўсё цягнула ў лес. Аднаго разу ён пайшоў у лес—і, колькі яго ні шукалі, не знайшлі.

— Пэўна, ваўкі з'елі,—гаварылі людзі.

Усё лета палясоўшчыкі скардзіліся, што хтосьці крадзе ў іх хлеб і мёд.

І вось у самую восень, калі надышлі халады, хлопчык вярнуўся дамоў.

— Дзе-ж ты быў?

— У мядзведзяў...

— Як гэта?

— Захацелася да іх. Вось я і пайшоў...

— Чым-жа ты жывіўся там, сынок?

— Мядзведзіха прыносіла мне хлеб і мёд.

Кожны раз, канчаючы гэта апавяданне, Вышамірскі гаварыў:

— Каб я з гэтага месца не ўстаў, калі маню!

І ён уставаў з месца і ўхадзіў дамоў, абапіраючыся аб кій.

— Хлусіць Вышамірскі,—гаварыў дзед.

— Лепш разумная мана, чымся неразумная праўда,—апраўдвала Вышамірскага бабуля.

Верабей і цар Саламон

У гадавыя святы дзед любіў выпіць. Аднаго разу ён быў да таго п'яны, ажно хістаўся на нагах. Дзед пачаў скардзіцца, што хата старая і ў ёй нельга жыць.

Хістаючыся, ён вышаў з хаты, узяўся за вугал і сказаў да бабулі, якая выбегла за ім:

— Перавярну хату, тады Анупрэй збудуе мне новую!

Ён узяўся абедзвума рукамі за вугал і давай натужвацца.

— Кінь, яшчэ падарвешся,—крычала на яго бабуля.

— Перавярну! Усю зямлю дагары нагамі перавярну!—харахоліўся дзед.—Я дужы, як Гірша-Меер каваль! Я гнеўны, як разбойнік Ціхан! Я строгі, якураднік Ясінскі!

Тут-жа стаяў Анупрэй і рагатаў.

Калі дзед працверазіўся, Анупрэй з яго пачаў жартаваць.

Дзед адказаў свайму домаўласніку байкай:

— Цар Саламон пабудаваў у Іерусаліме хорам. Усе цары ўсхода і захада прыехалі да яго на ўрачыстасць. Яны любаваліся хорамам. Сцены былі з горнага каменя. Дах—медны. Унутры хорам быў аздоблены золатам і серабром. Цары ўсхода і захада хвалілі пабудову. «Ніякая сіла не зварухне такі гмах з месца»,—гаварылі яны. У гэты час на медным даху хорама стаяла пара верабеек і слухалі гутарку цароў. Варабей, які на царскім піру дзеўбануў драбінку хлеба з лужыцы віна, быў п'яны. Ён зарагатаў пісклявым галаском і сказаў другому вераб'ю: «Глупства гавораць людзі. Я вось тупну нагой і хорам разваліцца ў пыл і пясок». Цар Саламон, які разумеў мову звяроў і птушак, прыслухоўваўся да гутаркі вераб'я. Ён кіўнуў да вераб'я пальцам. Верабей адразу працверазіўся, спалохана ўзляцеў на дарагі пярсцёнак Саламонава пальца, на які паказаў яму цар, пакланіўся і запытаўся: «Чым маленькі падданы можа

служыць вялікаму цару?» Цар Саламон усміхнуўся і сказаў: «Зараз-жа ўзляці на дах, тупні нагой ды разбуры мой хорам. А калі ты гэта не здолееш зрабіць—мой востры меч зніме тваю галаву з плеч». Верабей задрыжэў ад страху, узмахнуў крыльцамі, нізка пакланіўся цару і сказаў: «Няхай цар Саламон жыве тысячу год. Ці-ж ты перад сваімі жонкамі часам не пахвалішся? Вось і я пахваліўся перад сваёй жонкай. Даруй, вялікі цар». «Дарую,— сказаў цар Саламон.—А за тое, што ты так разумна выкруціўся, дазваляю табе збудаваць гняздо на адной з высокіх веж майго хорама».

Кончыўшы байку, дзед дадаў:

— А цяпер, Анупрэйка, я табе пакажу, што я не хваліўся!

Дзед узяў кол, падсунуў пад трухлявы вугал хаты і ўся сцяна захісталася.

— Ды ты, Лэйзарка, хату разбурыш,—устрывожыўся Анупрэй.

Праз некалькі дзён мы перабраліся ў Анупрэеву пуню і Анупрэй са сваімі сынамі перасыпаў сцены хаты, падняўшы яе на некалькі вянцоў.

Бацькава скрыпка

З бацькам мне прыходзілася сустракацца рэдка. Ён выязджаў у лес раніцой, калі я яшчэ спаў. Вяртаўся дамоў увечары, калі я ўжо таксама спаў. З сабою ў торбачку маці яму давала хлеб, сыр, крутое яйцо, медную місачку, лыжку, соль, часам бутэльку малака. Сваю торбачку ён заўсёды хаваў у вялікай торбе з аўсом для каня. Ён прыгатаўліваў сабе ля рэчкі арыгінальную ежу: набіраў у місачку вады, засольваў, накрышаў туды яйцо і еў з хлебам. Адпачываў ён па суботах. Дзед быў ім нездаволены: бацька нестаранна маліўся богу, часта зусім не маліўся. Улетку ён увесь суботні дзень пасвіў каня. Узімку ён карміў яго аўсом. Конь быў заўсёды гладкі, дагледжаны. Маці скардзілася, што ўсе яго заработкі з'ядае конь.

Аднаго разу бервяно ўдарыла бацьку па назе і ён прахварэў некалькі тыдняў. Ён сядзеў на ложку з забінтаванай нагой і смяшыў мяне сваімі жартамі. Я не ведаў, што ён такі вясёлы і дасціпны. Калі боль нагі зменшыўся, і ён ужо мог ступаць па падлозе, ён дастаў з камода скрыпку ды іграў старадаўнія яўрэйскія мелодыі. Ён таропіў мройныя чорныя вочы праз акно ў лес і іграў сумна-сумна... Ён часта імправізіраваў мелодыі, фантазіраваў. Іграў ён заўсёды ціха-ціха, нібы камусьці наігрываў сакрэт, ці перад невідочным блізкім сябрам скардзіўся на сваё жыццё. Я слухаў загіпнатызыраваны, зачараваны. Ком падступаў мне да горла і я ўцякаў, каб не заплакаць.

Доўгакрылы бусел

У гэты час доўгакрылы бусел прынёс мне з неба ў хату першую сястрычку Марыю.

Так мне тлумачыла жвавая бабулька, калі нарадзілася мая першая сястра. Пры гэтым бабуля белай крэйдай начыртала лінію па сценах хаты і нешта ўдумліва шаптала.

Я вельмі злаваўся на доўгакрылага бусла. Навошта яму было прыносіць сюды маленькую Марыю? Няхай-бы яна жыла сабе над

воблакамі. Ссправа ў тым, што са з'яўленнем маленькай Марыі ўся ўвага маці і бабулі была аддадзена ёй. У мой дзіцячы маленькі свет укралася першая зайздрасць. На некаторы час маці забыла пра свае каптуры і пра мяне. Разам з бабуляй яна купала малютку, пелянала і співала песню над яе зыбкай, што вісела пасярод каморкі прывязаная да белькі на вяроўках, нібы кабінка да паветранага шара.

Люлі, Марэчка мая,
Люлі, дочанька мая.
Пад калыскай беленькай
Стаіць козлік беленькі.
Пойдзе козлік на таржок,

Мар'і купіць піражок,
Міндальчыкі, цукрачкі,
Залаценькі пернічак.
Лю лі-люлі-люленькі...

Доўгакрылы бусел атруціў маё сэрца нечаканай крыўдай. Я хадзіў адзінокі і ад злосці біў кіем крапіву, што разрасталася за вугламі нашай хаткі. Пры гэтым я прыгаварваў:

— Вось табе, злы бусел! Вось табе, злая Марыя!

Гадзінамі я сядзеў на краю дарогі. Па небе імчаліся ў бок лесу караваны ружовых і белых воблакаў. Яны здаваліся мне выраем буслаў і маленькімі Марыямі. Па тракту праязджалі караваны з таварамі. Пахла дзёгцем. Скрыпелі калёсы. Коні ледзь-ледзь цягнуць вазы. Што хвіліну лёскат пугі і ядраныя лаянкі камісіянераў-фурманаў рэжуць паветра. А на вазах сядзяць розныя людзі, мужчыны і жанчыны, некаторыя пад парасонамі. Вось адзін утаропіўся ў расчыненую на яго каленях кнігу.

— Адкуль яны едуць і куды яны едуць?—задаваў я сабе запытанне.—Ці гэта не тыя мудрацы зямлі, пра якіх так часта гаворыць мой дзед? Ці гэта можа з племені тых асілкаў, што трымаюць сонца на сваёй спіне, нібы медны таз? А можа ўскочыць у адзін з гэтых вазоў ды гайдануць далёка-далёка: на самы край света... І няхай сабе маці і бабуля няньчуцца са сваёй Марыяй... Бусел на крыллях не аднясе мяне дамоў...

Часта па дарозе імчаліся конна маладыя паненкі ў чорных амазонках, з паляўнічымі стрэльбамі за плячамі. Часта на прыгожым фаэтоне каталася старая пані Чапкоўская з двума белымі сабачкамі на каленях.

Бабуля навучыла мяне знімаць шапку перад панамі. Аднаго разу нейкі смяшлівы паніч з залатым пяром у дзівосным капялюшы кінуў мне ў шапку плітку шакаладу. Ніхто з нас не ведаў што гэта. А дзед забараняў мне папрабваць плітку на смак. Ён гаварыў:

— Не еш, дуда! Можа на сале свіным смажылася...

Есці сала лічылася ў нас вялікім грэхам.

Я аддаў шакалад майму сябру—шэраму кату. Ён з'еў, пасля чаго мы з ім гулялі вакол хаты: ён гнаўся за мною, я—за ім.

Я доўга сумаваў па тым, што бусел прынёс маёй маццеры маленькую Марыю. Ох, гэты бусел! Ён бязлітасна разбурыў мой супакой. Усе мне здрадзілі, усе мяне забылі...

Дазволена цэнзурай

Адзін дзед, слаўны добры майстар, скромны мастак, творца прыгожых бліскучых пасудзін, не здрадзіў мне. Не гледзячы на з'яўленне ўнучкі, старшы ўнук быў яму па-ранейшаму дораг. Пры

абедзе ён садзіў мяне побач з сабою за стол. Раней чым сабе, дзед накладваў мне ежу ў алавяную місачку. Потым ён даставаў з ніжняй палічкі кніжнай шафы сіняватую бутлю з чыстым спіртам, наліваў сабе ў срэбны ўзорчаты келішачак, адным глытком выпіваў, закусваў густанасоленым хлебам, зноў ставіў бутлю і келішак у шафу і спакойна садзіўся абедаць. У дзеда быў заведзены парадак есці моўчкі. Калі я пры ядзе звяртаўся да яго з запытаннямі, ён дабрадушна адказваў:

— Еш дуда, і маўчы, а то ластаўка на тваім языку гняздо саўе..

Пасля абеда ён браў мяне з сабою ў кузню.

Заўсёды па вечарах дзед сядзеў пры стале над тоўстым фаліянтам. Перад ім стаяла лямпа на меднай падстаўцы свайго вырабу. Ён ківаўся ўзад і ўперад у чорнай ярмолцы, чытаў у поўголас рэчытатывам, пасля кожнай фразы задумваўся, глядзеў на вісячы сямісвечнік і ціха, працягла напяваў. Я паглядаў на аграмадны дзедаў цень на сцяне і мяне агортвала дрыма. Калі ён зноў пераходзіў да чыткі, я прачынаўся. Дзед тады выносіў мяне праз сенцы ў каморку маіх бацькоў і распранаў.

Аднаго разу дзед мне даў грошык на канфетку. Я пайшоў у краму і замест канфеты купіў белы аркуш паперы. Дома я склаў паперу ў маленькую кніжачку і папрасіў маці, каб сшыла. Потым я дастаў з дзедавай шафы чарнільніцу, ручку і том біблii. На шырокім тапчане я расчыніў том на першай тытульнай старонцы і давай у сваёй кніжачцы перапісваць адтуль незразумелыя мне друкаваныя літары. Па нейкай справе дзед прыбег з кузні.

— Ай, дуда!—спалохаўся ён.—Біблію чарнілам зальеш...

— Я-ж пішу!—пахваліўся я.

Дзед паглядзеў, што я пішу ў сваёй маленькай кніжачцы і заківаў галавой ад дзіва.

— Дык ты-ж, дуда, сапраўдны друкар! Бач, як друкуе. Цюцелька ў цюцельку!

— Пачытай, дзед, што я надрукаваў...—папрасіў я.

— Гэта не па-яўрэйску і я не разумею,—сказаў дзед і паклікаў маці. Яна прачытала:

«Дозволено цензурой».

— Ах, дуда, «доз-во-ле-но цен-зу-рой»... Бачыш, які ты ў мяне разумны!.. Га? Калі «дозволено цензурой», дык я табе куплю «алэфбейс» (алфавіт). А біблii не чапай. Яна дарагая. Абальеш чарнілам. Я больш строгі за цэнзуру. Яна дазваляе, а я забараняю.

Я пакрыўдзіўся.

— Буду маляваць на кніжцы пеўнічкаў...

— Малюй, дуда, пеўнічкаў...

Праз тыдзень камісіянеры прывезлі з Мінска яўрэйскі алфавіт, надрукаваны на адным баку вялізнага, у поўстала, аркуша паперы. Дзед наклеіў алфавіт на картон і пачаў па вечарах вучыць мяне грамаце. Мне было тады пяць з палавінай год.

Пры кожным маім поспеху на алфавіт падаў медны грошык.

— Гэта ангел з неба кідае, бо добра вучышся!—гаварыў дзед.

А калі я спаймаў над маёй галавой дзедаву руку з новым грошыкам, дзед рагатаў не менш за мяне і пахваліў:

— Ніколі не паддавайся на абман, дуда мая, ніколі!

Праз некалькі тыдняў я ўжо бегла чытаў малітвеннік. У сувязі з гэтым я зрабіўся хатнім духоўнікам сваёй непісьменнай бабулі. Я ў кожную раніцу чытаў уголас малітвы, а бабуля шаптала за мною слова ў слова. Да мяне гэту работу выконвала маці. Абавязак быў вельмі нудны, бо я яшчэ ніводнага слова не разумеў па-стараяўрэйску, а словы малітвы былі на гэтай мове. Кожны дзень бабуля ўзнагароджвала мяне за такую ранішнюю службу салодкай сушанай морквай і арэхамі.

Таямніцы неба і зямлі

У мястэчку была другая беззямельная сям'я—Борух і яго жонка Сора. Яны жылі на другім канцы мястэчка ў маленькай хатцы, з сярэдзіны і знадворку аблепленай глінай. Борух—стары, нізкага росту, чалавек, з вялікай галавой на шчуплых плячах—браў на вучобу трох-чатырох дзяцей. Яго жонка Сора хадзіла з кошыкам шкляной пасуды па вёсках. Яна прадавала пасуду, абменьвала на прадукты і з гэтага яны жылі. Борух займаўся тайнай навукай «кабаллы». У кожную раніцу ён хадзіў на блізкае возера на абрад «святога амавення». У кожную поўнач ён уставаў, абсыпаў галаву попелам у знак жалобы, садзіўся на зямлю і аплакваў зруйнаванне хорама Ерусалімскага. Часам удзень ён хадзіў у лес, дзе на самоце вывучаў таямніцы неба і зямлі. Дзень у дзень ён пісаў нейкі філасофскі трактат. Яго ў ваколіцы лічылі святым чалавекам. Да яго на парады прыходзілі і беларусы.

У сем год мяне аддалі ў навуку да Боруха. У яго вучыліся дзеці пасадзецкага багача-карчмара. Яны былі на шмат старэйшыя за мяне і вучылі талмуд. Я ніколі да гэтага часу не бываў у хатцы Боруха. Я з цікавасцю аглядаўся па кутках хаціны і заўважыў, што тут уся пасуда са шкла і гліны, лыжкі—драўляныя, падсвечнікі—гліняныя, злепленыя груба ім самім. Падлога была гліняная. І рукі і твар самога Боруха мелі колер гліны. Ён вечна дыміў люльку—старасвецкую бурштынавую з доўгім, у два аршыны, плеценым цыбуком. Хлопцы карчмара былі гультаі і Борух часта спакойна і ўдумліва паганяў іх канчуком-шасціхвосткай.

— Вучыцеся, бычкі!—гаварыў ён пры гэтым.

Некалькі гадзін у дзень ён займаўся выключна мною. Раздзел за раздзелам чытаў са мной біблію, тлумачачы бегла значэнне стараяўрэйскіх слоў. Ён мяне ніколі не біў. Апрача гэтага ён кожны дзень аддаваў гадзіну на вусную размову са мною. Ён мяне называў сваім «духоўным сынам». Тлумачыў, што ўсё на зямлі бог—нябесны ганчар—выляпіў з гліны. З гліны мы вышлі ды ў гліну вернемся. Чалавечая душа,—гаварыў Борух,—божая іскра. Бог даў чалавеку дабро і праўду, а чорт—зло і фальш. І вось у вечным змаганні між сабою дабра і зла, праўды і фальшы, праходзіць чалавечае жыццё, нібы малюсенькая кропля ў акіяне вечнасці, нібы дробны чаўнок у бурлівай стыхіі несупыннага патопа. Аграмадныя светлыя вочы Боруха свяціліся двума страшнымі аганькамі. Ён мяне заварожваў.

Борух растлумачыў мне ўсю механіку зямлі і неба:

Зямля ляжыць на хвалях вялікаводнага Укіонуса. Зямлю акружае вялізная рыба-Левіятан, што вечна трымае свой хвост між зубоў. Калі-б Левіятан выпусціў хвост і выпрастаўся-б, дык ад гэтага ўзняліся-б хвалі да самага неба, уся зямля апынулася-б пад вадою, як у часе першага патопа.

У вялікіх пустэчах, дзе чалавек не мае доступу, знаходзяцца ў падзямеллях бочкі з віном ад часоў Ноя—некалькі тысяч год. А там на на мурожных гарах пасецца агромністы бугай. Рагамі ён падпірае аблокі. А калі ён пачынае рыкаць, тады ў нас грымяць грымоты.

Над зямлёю вісіць сем нябёс. Кожнае неба падпіраюць ангелы, такія высокія, што калі-б па такім ангелу пайшоў чалавек пехатой, дык ад пят да галавы ён дабраўся-б за пяцьсот год. На ангелах усюды вочы. Мы іх бачым і называем зоркамі. На сёмым небе знаходзіцца Адэнай, Шэхіна і Руах-Гакойдаш—нешта падобнае да хрысціянскай тройцы. Яны знаходзяцца ў раі. З імі разам жывуць праведнікі-цадыкі. Там на кіпарысе вісіць арфа цара Давіда, на якой іграе вецер. Музыка ў шэсцьдзесят разоў прыгажэйшая за музыку на зямлі.

Надыйдзе час, калі сам бог зловіць рыбу-Левіятана, зарэжа агромністага бугая, дастане старое ноева віно і наладзіць пір для сваіх цадыкаў-праведнікаў. Ежа і пітво будуць ў шэсцьдзесят разоў смачнейшыя, чымся на зямлі.

Хедэр

Калі я дома расказаў дзеду аб гэтых гутарках, яны яму не спадабаліся. Ён забраў мяне ў Боруха і аддаў у хедэр к другому рэбэ (настаўніку). Зваўся ён—рэб Залман. Ён быў касавокі з чорнай густой барадой старадаўняга асірыйца. На руках ён меў па шэсць пальцаў. Адным сваім выглядам «шэсьцярэнь» наводзіў страх на вучняў. У яго хедэры (школе) пачаліся мае сапраўдныя пакуты.

У цесным пакоі пры адным стале сядзела каля дзесяці хлопчыкаў. Сядзелі мы безвыходна каля дванаццаці гадзін. З дому нам прыносілі есці. Дзень быў падзелены на чытку малітваў, біблії і талмуда. Прыблізна гадзіна часу аддавалася на чыстапісанне па стараяўрэйску і на вывучэнне першых чатырох правіл арыфметыкі. Вольнымі ад хедэра мы бывалі поўдня ў пятніцу і поўдня ў суботу. Два разы на год вучні хедэра мелі канікулы—месяц вясною і месяц увосені.

Усе дзесяць вучняў маліліся і чыталі разам уголас. У хедэры стаяў незвычайны шум, нібы гулі некалькі раёў пчол. Кожны з вучняў лічыў такую нудную і аднастайную вучобу за катаргу. Рэбу прыходзілася ўбіваць «божую навуку» ў галовы вучняў кулакамі. Ён біў нас бязлітасна дзень у дзень. Дамоў я прыходзіў з хедэра заўсёды падрапаны, з апухлым тварам. Бацькі на гэта не зварочвалі ніякай увагі.

За цяжкія праступкі рэб Залман караў нас бізунамі па голым

целе, як прыгоннікаў у часы паншчыны. Я помню два такія пакаранні.

Я вельмі любіў маляваць. Рэбэ гэта лічыў непрыстойным заняткам і забараняў «псаваць паперу». Аднаго разу ён знайшоў у мяне размаляваны аркуш паперы: чалавечкі, дрэўцы, хаткі, жывёлы. Рэбэ за гэта ўсыпаў мне некалькі гучных аплявух. Тут-жа хтосьці з вучняў данёс, што я на першай старонцы біблії намаляваў свінку. У набожных яўрэяў свіння лічылася нячыстай жывёлай. За гэту свінку рэбэ сарваў з мяне вопратку, кінуў мяне на ўслонак, загадаў маім таварышам трымаць мяне за рукі і ногі, а сам сцёбаў мяне цвёрдай дзягай па голай спіне...

У другі раз я ўчыніў таксама цяжкі «грэх». Гуляючы з дзецьмі ў суботу ў лесе, я натрапіў на суніцы. Паводле закона іудзейскай рэлігіі ў суботу збіраць ягад не можна, бо гэта работа. А субота—дзень адпачынку. З'явілася нястрыманае жаданне паспробваць спелых пахучых суніц. Я разважаў так: «зрываць ягады рукамі божым законам не дазволена, але адразу з кусткоў зрываць ротам і есці можна. У суботу-ж яўрэі не посцяць...» Я лёг на зямлю і давай прагна есці суніцы...

— Грэх! Грэх!—крычалі мае таварышы і ўцяклі дамоў раней за мяне.

— Грэх... Грэх...—звінела ў маіх вушах.

Царыца Шабас

Дамоў я ішоў адзін. Дзеці ўжо раструбілі пра мой вялікі грэх перад царыцай Шабас.

У гэты дзень сам бог адпачываў пасля стварэння свету. У гэты дзень і грэшнікі ў пекле адпачываюць. Пра шабас напісан цэлы том талмуда. Іудзейская армія, якая даўней паўстала супроць рымлян, заўсёды ў шабас адпачывала, не баранілася. Рымскія легіянеры рэзалі іх у суботу, як ягнят. Так кажа легенда. Ёсць мора Самбатыён, дзе на востраве жывуць веліканы—Маісеева племя. Каб ніхто з людзей не мог туды дабрацца, з неба несупынна падаюць у мора Самбатыён камені. Толькі ў шабас там спакойна.

А я пакваліўся на суніцы...

Што скажа маці і бабуля пра мой учынак? Яны-ж гатуюць ежу ў пятніцу і ў шабас адпачываюць. Нават карову самі не дояць. Вады з крыніцы не прыносяць і лямпы самі не запальваюць. Усё гэта робіць удава Марта. А ў пятніцу на захад сонца бабуля і маці ў чэсць шабаса запальваюць свечкі. Маці—у стаячых падсвечніках, а бабуля—у вісячым сямісвечніку. Яны моляцца на свечкі, засланяючы далонямі вочы, каб не глядзець на святы агонь... У шабас і дзеці не растуць... Трава на полі не расце... крамы і корчмы пазачынены...

А я пакваліўся на суніцы...

Што скажа на мой учынак дзед і бацька, якія ў шабас нічога не робяць? Што скажа сталяр Янка, які ўмее співаць шабасныя песні на стара-яўрэйскай мове? Што скажа мой строгі рэбэ? Ён

адзін з самых адданых рыцараў царыцы Шабас. У буднія дні ён заўсёды грызе свае ногці—па шэсць на кожнай руцэ. Затое ў шабас гэты злы шэсцярэнь ніколі іх не трывожыць. У шабас і ногці яго адпачываюць.

А я пакваліўся на суніцы...

Сіняе, шоўкавае неба. Залатое сонца. Жаўранкі спяваюць гімны царыцы Шабас. На лугах звіняць косы. Навакол радуецца жытняе поле, а я самы нешчаслівы на свеце хлопчык. Я здрадзіў царыцы Шабас. Мяне чакае кара, жудасная кара...

Я ўяўляю сабе царыцу Шабас у выглядзе нашай багатай карчмарыхі Златы: тоўстая, кароткая і злая, злая... На яе галаве капялюшык са штучнымі белымі кветкамі, чырвонымі журавінкамі і зялёнымі лісткамі. Над капялюшыкам красуецца пышнае пяро павы. Яна царыца, у сіняй, колеру неба з залатымі крапінкамі, шоўкавай ратондзе. На грудзях—залаты гадзіннік. На тлустай шыі—тры нізкі бліскучага жэмчуга. На пальцах—залатыя пярсцёнкі з аметыстамі і карбункуламі. Голас у царыцы Шабас таксама злы і калючы, як у нашай карчмарыхі Златы.

Не люблю я царыцы Шабас, не гледзячы на тое, што ў яе дзень я напалавіну вольны ад хедэра. Бяда, што ў гэты дзень ты, як мёртвы—нічога рабіць не можна... А вось гэтая-ж царыца—злая, як ведзьма—мае крыллі і лунае над палямі і лясамі. Яна сочыць за тым, каб яўрэйскія хлопчыкі ягад не збіралі ў лесе. Чым яўрэйскія хлопчыкі горшыя за неяўрэйскіх хлопчыкаў?

Мяне чакае рэбэ з цвёрдай дзягай у руках. Ён—кат, гад, разбойнік. Ён—агідны, люты чалавек.

Каб гэта наш вядзьмар Карпуха перакінуў мяне ў цялушку, у рабенькую цялушачку з лысінкай на ілбе. Я пабрыкваў-бы на полі і не баяўся-б ні царыцы Шабас, ні рэбэ. Маці шукала-б мяне, клікала-б, звала:

— Дзе ты, сынок?

А я не хлопчык, а цялушка.

Каб я ведаў чароўнае слова—перакінуўся-б у зязюльку. Я паляцеў-бы ў блізкі лес і, не гледзячы на Шабас, кляваў-бы суніцы, брусніцы, чарніцы... А то ўзляцеў-бы на зялёную вярбу ля нашай хаты. Маці пыталася-б:

— Дзе ты, сынок?

А я з вярбы: «ку-ку! ку-ку!» Потым узняўся-б у сіняе неба, з імпэтам кінуўся-б уніз на агідны твар рэбэ і давай яго кляваць і драпаць кіпцюрамі.

Было-б таксама не кепска, каб я быў хаця-б аўсяным каласком на нашай страсе. Іх шмат на страсе нашай хаты. Дзед мне гаварыў, што іх тут сам бог сее. Гляджу сабе са страхі на далёкі тракт... На мяне садзіцца залатая пчолка, прыгожы матылёк. Дожджык мяне палівае, сонейка грэе, ветрык калыша... Мне так добра—не трэба маліцца. Я вольны ад нудных псалмоў, ад нецікавага талмуда. Я расту і ў шабас і ніхто мяне не карае за гэта.

Ахоплены такімі дзівоснымі марамі, я не заўважыў, як апынуўся сярод мястэчка. Рэбэ мяне чакаў на вуліцы. Хтосьці са школьнікаў яму ўжо данёс аб маім учынку.

Рэбэ паглядзеў на мяне строгімі і вясёлымі вачамі. Чужое няшчасце яму заўсёды прыносіла радасць. Ён схапіў мяне за руку і пацягнуў у хедэр, каб пакараць за суніцы—за нарушэнне святой суботы.

У хедэры рэбэ пачаў зрываць з мяне вопратку. Я змагаўся з усіх сіл. «Гад, каршун»,—крычаў я. Я кусаў свайго ката за рукі, рваў яму бараду, драпаў твар, брыкаўся, галасіў. А ён сарваў з мяне ўсю вопратку і пачаў біць дзягай. Чым больш я змагаўся, тым мацней ён мяне біў.

Абодвы мы былі акрываўленыя—і я і рэбэ.

Ні бацькі, ні дзед за гэта на рэбэ не пакрыўдзіліся. Толькі добрая бабуля, прыкладваючы халодныя кампрэсы да маёй акрываўленай спіны, пралівала нада мною горкія слёзы.

У другую суботу я, праклінаючы і шабас і рэбэ і ўвесь свет, зноў пайшоў у лес. Цяпер я ўжо наўмысне збіраў ягады рукамі. А дома я сказаў, што калі мяне рэбэ будзе біць за ягады, кінуся ў возера і ўтаплюся.

І я і мае таварышы ўзненавідзелі хедэр, дзе нас, малых, калечылі і фізічна і маральна.

У дзесяць год я ўжо някепска ведаў стараяўрэйскую мову. У біблії і талмудзе я ахвотна чытаў раздзелы, насычаныя легендамі і апавяданнямі. Рэлігійна-філасофская частка была вельмі схаластычная. Апісанне яўрэйскіх звычаяў і законаў было нудна чытаць. У дзедавай бібліятэцы я натрапіў на зборы легенд і казак аб розных святых: «Шывхе баал шэм», «Ялкут», «Цэена Урэена» і шмат іншых. Кожны раз перад сном я імі зачытваўся. Дзівосная фантастыка аб ангелах, чэрцях, русалках, чараўніках і святых, распісаных у падобных кніжках яркімі фарбамі, палохалі мяне, дзівілі і захаплялі.

Сны

У сне я іх бачыў, гэтыя казкі, у жывых карцінах, у новых дэкаратыўных перастаноўках:

Я гуляю ўвечары са сваімі школьнымі таварышамі па выгану за мястэчкам. Павольна надыходзіць ноч—цёмная, цёмная. Мне боязна. Я тулюся да таварышоў. Яны пачынаюць свістаць і люлюкаць. Яны дзіка рагочуць. Аказваецца, што гэта не мае таварышы, а чэрці... Я з усіх сіл бягу дамоў. Чэрці гоняцца за мною—хочуць зацягнуць на балота, у багну. Я ледзь выратаваўся ад іх, ускочыў у хату. Бацька спіць. Я буджу яго і расказваю пра свае страхі. Ён слухае, выпучвае вочы, высоўвае доўгі язык і пачынае рагатаць. Гэта зусім не бацька мой, а чорт. Я зусім не ў роднай хаце, а ў старым млыне. З возера выходзіць на грэблю харавод голых доўгавалосых русалак. Пад кваканне жаб яны, маўклівыя і сумныя, танцуюць. Яны акружаюць мяне, шчакочуць, хочуць зацягнуць у аір, у возера. Яркі месяц асвятляе іх прыгожыя твары. Замест кашуль яны ахутаны туманам. Мяне цягне да гэтых русалак. Яны надзіва прыгожыя. Але тут мая пагібель. Русалкі хочуць мяне ўтапіць. Яны зараз мяне ўтопяць. Яны зацягнулі мяне ў ваду. Я прасыпаюся.

Бабулі роднай апавядаю свой сон.

Яна ўважліва слухае. Супакойвае мяне. Раптам на яе ілбе вырастаюць рогі. Яна ўся абрастае шэрсцю...

Гэта-ж зусім не мая бабуля, а страшная ведзьма. Яна хоча мяне зарэзаць і з'есці. Яна ўзнялася ў паветра, паляцела, трымаючы мяне ў руках з кіпцюрамі, як у каршуна. Мы лецім з ёю над мястэчкам. На дахах стаяць хлопчыкі і глядзяць. Мы з ведзьмай апынуліся ў глухім лесе. Яна расклала вогнішча. Старая ведзьма-людаедка хоча кінуць мяне ў агонь. Я прашу літасці. Здалёку даносіцца да мяне жаласлівы плач маці. Яна шукае мяне. Я крычу і... прачынаюся.

Хатнія акружаюць мяне. Пытаюцца, што мне снілася, даюць мне вады ў конаўцы. Я гляджу на іх і баюся. Я і на яве думаю, што мяне акружаюць чэрці...

— Ты, мабыць, перад сном «крыяс-шма» не чытаў,—строга мяне папракае маці.—Трэба маліцца перад сном, тады нячысцік не будзе табе балматаць на вуха.

Вялікі пройгрыш

З таго часу, як бацька ўдарыў нагу бервяном і прахварэў некалькі тыдняў, ён кінуў займацца возкай леса на рум. У сплаўны сезон ён наймаўся ў лясных купцоў прыказчыкам пры сплавах, а зімой ён жыў з «паветра». Конь у яго быў заўсёды. Бацька гаварыў, што без каня жыць не можа—яму нудна.

Ад дзеда бацька аддзяліўся. Яму апрыкрыла дзедава набожнасць. У другім канцы мястэчка, насупраць хутарка паляўнічага Вышамірскага, на зямлі карчмара стаяла пустая хата з прыбудоўкай для хлява і пуні. Бацька туды перабраўся. Карчмару плаціў дзесяць рублёў у год. Тут ён жыў «вольна», без дзедавага апякунства. Пасля сястры Марыі бусел прынёс нам у хату яшчэ хлопчыка і дзяўчынку. Маці перайшла ад шыцця каптуроў да вопратак. Удзень яна была занята дзецьмі і гаспадаркай. Уночы яна шыла. Швейнай машыны яна яшчэ не мела.

Бацька быў заняты скрыпкай і канём. Кожны тыдзень у чацвер ездзіў ён у мястэчка Даўгінава на кірмаш мяняць каня. Гэтым ён зарабляў. Яго тактыка была такая: выменьваць каня на горшага і атрымаць некалькі рублёў прыдатку. Новага каня, худога і слабога, за тыдзень адкормліваў і зноў—на кірмаш у Даўгінава. Зноў мяняў каня на горшага і прывозіў некалькі рублёў прыдатку... Калі яму часам не ўдавалася выменьваць свайго каня, ён прымаў удзел на конным рынку пры такой-жа справе ў іншых. За гэта ён па звычаю атрымліваў «камісіённыя» з абодвух бакоў.

Ён зрабіўся знатаком на коней. Навакольныя сяляне заўсёды звярталіся да бацькі, калі трэба было каму-небудзь з іх купіць каня, ці прадаць свайго. Бацька ездзіў з імі ў Даўгінава. За такія клопаты яму плацілі натурай—бульбай, збожжам.

Аднаго разу бацьку абманулі цыганы. Ён прывёз з Даўгінава такую дахляціну, што конь на заўтра здох. Я ўпершыню бачыў, як плакаў бацька. Маці на яго крычала:

— Сорамна плакаць па каню...

Бацька астаўся без дзела. Маці ўпотайку ад яго хадзіла да дзеда «пазычаць» грошы на пуд жыта. Тым часам бацька прыдумаў новую справу—мяняць гадзіннікі. У яго быў добры сярэбраны гадзіннік, які ён атрымаў у пасаг ад дзеда. Тактыка была такая-ж як з коньмі: мяняць на горшы і браць прыдатак. Мяняў ён гадзіннік з пасажырамі, што праязджалі праз Пасадзец. Выменены гадзіннік ён аднаўляў: чысціў крэйдай, шараваў анучкамі, пакуль даводзіў гадзіннік і ланцужок да новага блеску, да зіхацення. Ён, канешне, гаварыў, што гадзіннік зусім новы... Гэты «новы» ён мяняў на горшы і браў прыдатак...

Але гэта справа была вельмі дробная, без разгону.

Кончылася яна, як з канём—даволі трагічна. Вымяніў бацька гадзіннік, узяў пяць залатовак прыдатку, пашараваў яго да такога блеску, аж ён, гадзіннік, вочы сляпіў. Прылажыў гадзіннік да вуха і пачуў у ім падазроную хрыпотачку, нібы млявасць на яго напала. Бацька ўстрывожыўся і давай кожную хвіліну прыкладваць яго да вуха. Заўважыла маці:

— Што з гадзіннікам?

— Ды нічога...

— Навошта кожную хвіліну тыцкаеш яго ў вуха?

— Мне вуха баліць. Кепска чую. Відаць прастудзіўся...—сказаў бацька.

— А божа-ж мой!—успалохалася маці.—Вуха баліць, а ты маўчыш...

— Ці-ж крычаць?

— На камфару, накапай у вуха—памагае.

Маці падала бацьку бутэлечку з камфарою. Бацька пайшоў на двор, накапаў камфары ў гадзіннік. Гадзіннік стаў. Бацька спалохаўся і пачаў яго трасці, як чалавека, які страціў прытомнасць. Спачатку гэта памагала. Гадзіннік прыходзілася ўстрахваць кожныя пяць хвілін. Потым—кожныя тры хвіліны, потым—кожную хвіліну. Урэшце гадзіннік зусім страціў пульс.

Тады бацька ўзяў іголку і пачаў поркаць у гадзінніку шрубікі—і гэта не памагло. Бацька панёс гадзіннік рыжавусаму Янку на паратунак. Янка разняў яго на самыя дробныя кавалачкі, прачысціў і зноў склаў. Гадзіннік наравіўся. Ён сіпеў, як гадзюка, хархоліў і бурболіў, нібы топіцца і вось-вось яму надыходзяць канцы.

Так яно і было. Гадзіннік выпаў у бацькі з рук і зусім рассыпаўся. Бацька кінуў гадзіннік у рыбную сажалку Вышамірскага. Ланцужок ад гадзінніка ён ціха схаваў у камодзе. Вочы ў яго былі сумныя. Такія-ж вочы былі ў яго, калі ён схаваў аброць ад паўшага каня на печы пад бэлькай.

З чаго цяпер жыць? Што мяняць?

Больш не было ў бацькі чаго мяняць. Толькі раз шапкамі абмяняўся з суседам і ўзяў дзесяць капеек прыдатку... Тады бацька пазычыў у карчмара на процанты дзесяць рублёў, купляў на вёсцы то авечку, то цялушку і прыносіў на спіне дамоў. Мяса і скуру прадаваў камісіянерам на Мінск, а сабе пакідаў ножкі, пячонку, га-

лаву і лёгкія. Гэта лічылася заробкам. Часам яму аставалася яшчэ і некалькі пятакоў.

У той час вышаў закон аб манапольках для продажу гарэлкі. Карчмар пабудаваў манапольку. Сядзельцам быў немец Карл Рэйтар. Па-яўрэйску ён гаварыў не горш за яўрэя. Удзень ён прадаваў гарэлку, а па вечарах ён вучыў пасадзецкую моладзь гуляць у карты. Уцягнуўся ў гэту справу і мой бацька. Збіраліся ў нас. Цэлымі зімнімі начамі рэзаліся ў «дваццаць адно» і «шэсцьдзесят шэсць». Кожную ноч маці хвалявалася, каб хаця бацька выходзіў чыстым—без пройгрыша і без выйгрыша.

Я сядзеў позна і таксама назіраў за гульнёй. Сумаваў, калі бацька прайграваў, радаваўся, калі выйграваў. У кон ставілася заўсёды адна капейка. Аднак аднаго разу бацька прагуляў рубель наяўнымі і яшчэ астаўся вінаваты пару залатовак. Я ўспомніў, што за такое багацце ўдава Марта прайшла босымі нагамі па гарачых цэглах. Страшным болем яна зарабіла на два пуды хлеба для сваіх малых сіротак...

Калі ўсе разыйшліся, маці заплакала:

— За гэтыя грошы можна было купіць два пуды жыта...

— Горшая бяда была з канём і то выжыў,—сказаў бацька.

Маці не ўнімалася:

— Сваімі рукамі выкінуць гэтулькі грошай...

— А мо' прыкажаш мне страляцца, як пан Багдановіч? Не бойся, тваіх маёнткаў я не прагуляю.

Якраз на той час адзін з тутэйшых памешчыкаў прагуляў у карты свае маёнткі, пасля чаго кончыў самагубствам.

Аднак, пасля гэтай ночы кончыліся карты. Бацька прадаў матчыны залатыя навушніцы, што купілі ёй на вяселле, прадаў яшчэ тое-сёе з хаты і зноў купіў каня. Ездзіў часта ў фурманкі, дастаўляў камісіянерам мясныя прадукты і жыццё ў нас крыху палепшылася.

Бацька скардзіўся толькі на адно: яму цяжка плаціць рэбу за маю «навуку» дваццаць рублёў на год. Пры гэтых скаргах я заўсёды радаваўся. Я думаў, што бацька перастане за мяне плаціць і я звольнюся ад ганебнага ненавіснага хедэра.

Гэтага не было. Аднаго разу бацька апошнюю карову прадаў, пакінуў сям'ю без малака і заплаціў за мяне праклятаму рэбу дваццаць рублёў...

Сад

У мяне восеньскія канікулы. З усім імпэтам свайго сэрца імкнуўся я на волю з хедэра яшчэ за месяц да канікул.

Бацька пазычыў у карчмара на процанты пяцьдзесят рублёў і за пяць кілометраў ад Пасадца заарандаваў у пана Адольфа Мыслінскага сад. Бацька ўжо некалькі тыдняў жыве ў садзе.

Ён прыслаў па мяне фурманку. Я дапамагу яму вартаваць сад. На нашым кані вёз мяне стары дзед Мірон Сабалевіч. Гэта быў маленькі, як дзіцё, дзядок—з рэдзенькай бародкай, з чырвонымі ніткамі вакол паблеклых вачэй, чысценькі, у новых лапціках і падраным кажуронку.

Сын дзеда Мірона, пажылы селянін з чорнай, як сажа, барадой, служыў у пана парабкам. Яго звалі «чорнабародым Язэпам». Здружыўся я тады з сынам «чорнабародага»—з хлопчыкам маіх год—Тамашом. Ён быў пастушком.

Я—вартаўнік саду—даваў штодзень хлопчыку Тамашу яблыкі цішком ад бацькі, а ён, Тамаш, вучыў мяне па вечарах іграць на жалейцы. Я вельмі захапіўся жалейкай. Гэта была просценькая музыка лесу і поля, як-бы цірліканне птушак, журблівы смех ручаінкі. Жалейка мяне вельмі расчульвала.

У сад заходзіў дзед Мірон—непісьменны летапісец ваколіцы, стары тварэц пагаворак і філасофскіх прымавак. Тоненькім, піскліваым, як у птушкі, галаском ён апавядаў майму бацьку былі з часоў паншчыны. Я і Тамаш таксама пільна прыслухоўваліся да гутаркі дзеда.

Лепшая зямля ваколіцы належала старому пану Мыслінскаму. Лугі, пахата, лясы, вёскі, сяляне—усё-усё было панскай маёмасцю... І дзед Мірон належаў пану. Пасля смерці старога пана яго пяць сыноў падзялілі між сабой спадчыну. Кожнаму з іх выпала па вялікаму маёнтку. Шмат хто з былых прыгонных засталіся «вольна» служыць у Мыслінскіх парабкамі.

Добра ведаю братоў Мыслінскіх: сярэдняга росту, шырокаплечыя, нізкалобыя, з маленькімі мышынымі вочкамі. Па ўсёй нашай ваколіцы іх называлі «склютамі». У профіль яны нагадвалі сякеры. Вельмі скупыя і злыя паны Мыслінскія здзекваліся са сваіх парабкаў, бадай, не менш, чымся іх бацька са сваіх прыгонных. Мельнік Барткевіч аб іх склаў вельмі вострую і трапную байку пад назваю: «Пяць вужакаў».

З апавядання дзеда Мірона я даведаўся, што старая пані Мыслінская вельмі любіла катоў. Лепшыя пакоі ў панскім доме займалі каты. Сама пані ўбірала іх у шаўковыя банцікі. Яны спалі на аксамітных падушачках і іх абслугоўваў цэлы штат прыгонных дзяўчат. Спецыяльная кухарка гатавала ім ежу «па англіцку»,—расказваў дзед Мірон.

Стары, люты пан сваімі рукамі скалечыў нямала народу. Аднаго разу, калі пан паехаў у лес на паляванне і апынуўся адзін у цёмным гушчары, на яго ззаду нехта напаў, накінуў яму мяшок на галаву, паваліў і да таго біў кулакамі, пакуль пан перастаў дрыгаць нагамі. Але, на жаль, пан ачухаўся, ачуняў. Пан падазраваў, што гэта работа Тодара, роднага брата дзеда Мірона, бо дачку Тодара пан аддаў суседняму пану за сабаку і пан загадаў аднаму з сваіх шчырых псароў—Сымону Найду—павесіць Тодара...

Яго павесілі ў вялізнай панскай пуні, што стаяла на беразе возера, недалёка ад млына. Падмуроўку гэтай пуні я сам бачыў.

Чорнабароды Язэп араў панскае поле ад цямна да цямна. Я часта пазіраў на яго з саду. Сілуэт аратая з канём вызначаўся на фоне неба, як малюнак. Відаць было здалёк, як ён натужваецца, як ён, моцны, шыракаплечы, нагінаецца над сахой. Ён мне здаваўся асілкам. Я быў упэўнены, што ён можа за лета ўзняць цаліну на некалькі вёрст.

Неяк раз пад вечар чорнабароды Язэп араў ля самага саду. Падышоў пан Адольф Мыслінскі. Яму не спадабалася работа Язэпа. Вочы пана памутнелі, наліліся крывёй. Ён пачаў лаяцца самымі брыдкімі словамі, размахнуўся і ўляпіў чорнабародаму Язэпу пару гучных аплявух... Язэп не пахіснуўся. Твара Язэпа я не бачыў, але чуў голас пана:

«Бач, вочы якія! Разбойніцкія...»

Я быў здзіўлены, што такі асілак не бароніцца ад пана.

З таго разу я яшчэ бліжэй здружыўся з сынам чорнабародага— з маім равеснікам Тамашом. Кожны дзень, таячыся ад бацькі, насыпаў яму за пазуху самых лепшых яблыкаў. Хлопчык так прагна іх глытаў, што захварэў на крываўку. Праз дзеда Мірона я пераслаў свайму сябру «лякарства»—шабасавую пшанічную булачку.

Рупны дзед Мірон пачаў заўчас майстраваць для Тамаша труну на вялізным панскім дрывотніку. Я глядзеў, як ён распілоўвае маленькай пілкай тонкія шурпатыя драніцы. Буйныя слёзы ліліся з маіх вачэй. Дзед Мірон таропіўся паблеклым прыжмураным вокам у роўна парэзаныя драніцы. Часта, вохкаючы і ківаючы галавой, дзед браў мяне на-вокамер. Я быў аднаго росту з яго паміраючым унукам...

Выжыў Тамаш. Я зноў даваў яму яблыкі, за што ён навучыў мяне наігрываць мелодыі на вялізнай піле бацькі—чорнабародага Язэпа.

Ужо як Тамаш вырас, ён налаўчыўся іграць на гармоніку і скрыпцы. Ён іграў на сялянскіх вяселлях полькі, кадрылі і маршы.

Ножыкі і пісталеты

Гэта быў адзіны выпадак, калі я праводзіў канікулы за некалькі кілометраў ад дома, у садзе.

У такі вольны час бацька вучыў мяне іграць на скрыпцы. Але мяне больш вабіла да сябе дзедава кузня, дзе перад веснавымі і восеньскімі святамі бываў у дзеда самы гарачы час працы—ураджай на яго полі. Гаспадыні прыносілі лудзіць і пачыняць рознастайную пасуду. Я ўжо ведаў усю дзедаву алхімію пры луджэнні. За дапамогу дзед дазваляў мне час-ад-часу займацца і «сваёй» работай. Я тады спецыялізіраваўся на ножыкі. Са старых кос вытачваў лязо, з медзі рабіў тронкі з прыгожымі калечкамі для пояса. Сярод пастушкоў ваколіцы мае складныя ножыкі карысталіся вялікай славай. Такія ножыкі ў полі—о-го-го! Золата, а не ножыкі... За гэтыя ножыкі пастухі вучылі мяне плесці кашы з лазы, лапці. Яны адкрылі мне ўвесь навакольны свет на некалькі кілометраў. Ад іх я даведаўся, дзе якія грыбы і ягады растуць. Разам з імі я хадзіў у арэхі, на рыбу з вудамі і сеткамі. Яны адкрылі мне ўсе сакрэты лугоў, балота і леса. Ад іх я даведаўся, дзе якія птушкі гнёзды ўюць, назвы птушак, дрэў, траў, навакольных вёсак. Разам хадзілі ў яблыкі па чужых садах. Усю жывую геаграфію ваколіцы я, дзякуючы пастушкам, вывучыў на практыцы. Гэта былі вандроўкі ў прыродазнаўства. Гулянні на слаўнай волі. Пасля няволі ў хедэры, сяброўства з пастушкамі было для мяне нязведаным шчасцем.

Хлопцы навучылі мяне хадзіць на высокіх хадулях. Гэта мне вельмі спадабалася. Здавалася мне, што я велікан. Мы пераходзілі на хадулях рачулку. Таксама пераскаквалі праз яе пры дапамозе доўгага кія. Гімнастыцы, якой мне не даставала ў хедэры, я вучыўся ў пастушкоў.

На гумне аднаго з бацькоў гэтых пастушкоў рос магутны вілаваты дуб. На вышыні шасці метраў ад зямлі хлапчукі пабудавалі з старых драніц хатку. Не было таго дня, каб я не прыходзіў пасядзець у хатцы. Стаяць у ёй нельга было. Яна была ледзь большая за сабачую будку.

З вышыні разгортваўся шырокі краявід ваколіцы. Адкрываліся новыя дымчатыя далі, новыя гаі, новыя ўзгоркі і нізіны, далёкія хутары. Абодва пасадзецкія азёрцы выглядалі двума люстэркамі, у рамках ярка-зялёных аіраў, густога сітніка і альховых зараснікаў. Млыны нагадвалі скрынкі. Тракт і прасёлачныя дарогі былі падобны да вузенькіх істужак. Людзі і фурманкі выглядалі лялечнымі. З высокага дуба «свет» стаў куды большым. Ужо другі год як памёр стары Вышамірскі, мастацкі выдумшчык паляўнічых казак. За гэты час яго дочкі—«паненкі» запусцілі гаспадарку. Пастушкі дабраліся да каляровых шыб яго альтанкі. Яны прынеслі ружовыя, сінія і чырвоныя «акуляры».

І мы, хлапчукі, глядзелі на «свет» праз каляровае шкло. Перад нашымі вачамі знаёмая ваколіца ператварылася ў казачны малюнак. Лясы, людзі, неба, азёры, жывёла і птушкі набывалі новыя колеры і гэта нас, дзяцей, захапляла.

Аднаго разу пастушок Прахор выпрасіў на дзень у рыбака Лук'янскага невялічкі човен. Мы з Прахорам узялі з сабою хлеба і паехалі на чаўне вузенькай рэчкай. Лясамі, лугамі і балотамі рэчка цягнулася на некалькі кіламетраў, пакуль не ўпадала ў сплаўную рэчку Слязанку.

Колькі зайцаў і вавёрак мы напалохалі! На адной забалочанай паляне разгульвала стада буслоў. Яны палявалі на жаб. Мы затулюлюкалі, засвісталі і буслы ўзляцелі ў неба. Ад размаху крылляў паветра рэзалася, нібы шоўк, выдавала своеасаблівае шастанне. Калі-ні-калі апускаліся на паляну бусловыя пер'і.

Праязджаючы праз бор, мы натрапілі на высокі папаратнік, на заралі багуноў і вераса, на непраходныя балоцістыя імхі з няспелымі чырвона-белымі журавінамі, якія нагадвалі гусіныя вочы. Тут-жа чарнелі карчы-вываратні з фантастычнымі карэннямі, падобнымі да страшных спрутоў, або на невядомых звяроў. Стаялі дубы, расчэпленыя зверху да нізу пярунамі, у расчэпінах якіх ляжалі паваленыя бурай асіны. Гэта нагадвала вайну веліканаў.

Нямала мы тут напалохалі дзікіх качак, гусей. Кіламетры два мы плылі непраходным купчастым балотам, на якім раслі тоненькія бярозкі і бледныя асіны.

У гэтых мясцінах у часы паншчыны загінула маладуха Анэля. Пан Чапкоўскі меў тады вялікую страту. Здохла адна з яго пародзістых сучак. Асталіся маленькія шчаняты. Маладая сялянка Анэля толькі што нарадзіла хлопчыка. Пан Чапкоўскі загадаў ёй карміць сваім малаком асірацелых шчанят. Анэля не сцярпела

такога зыдзеку, схапіла свайго хлопчыка, уцякла на балота і тут загінула.

Мы даплылі да Слязанкі. Тут цягнуліся паплавы. Высілася шмат стагоў сена. На зваротным шляху нам было цяжка спраўляцца з чаўном, бо трэба было ехаць супроць плыні. Рачулка была неглыбокая і мы вёсламі ўпіраліся ў грунт. Мы плылі назад к млыну бадай да самага вечара.

Над рэчкай і лугамі вісеў белы, як вішнёвы цвет, туман. Дзесьці стагнала жаласлівым голасам птушка.

З намі ад млына ішла бабуля Ева. Яна збірала ў бары лекавыя травы. Зусім сцямнела. Аб маю белую шапку біліся крыллямі кажаны і мне было непрыемна. У альховых кустах ля возера стагнала птушка.

Бабуля Ева расказала пра птушку цікавую гісторыю:

Жыў-быў адзін люты пан. Прыгонныя працавалі на яго круглыя суткі. Кожны дзень пан загадваў склікаць мужыкоў на стайню і біць. Гэта за тое, што яны кепска працавалі. На паншчыну выганялі і старых і малых. Дома пакідалі толькі грудных малютак. Яны вечна плакалі ад голаду. Прыганятыя адпускалі матак да маленькіх дзяцей толькі раз на дзень.

Аднаго разу загарэлася вёска. Пакуль сяляне прышлі дамоў з паншчыны, ад хат асталіся галавешкі і печы. Згарэлі і малыя дзеці. Так думалі бацькі. Але дзеці не згарэлі. Яны перакінуліся ў птушак і ўзвіліся ў сіняе неба.

Людзі ўзбунтаваліся. Напалі на маёнтак. Забілі паноў і спалілі палац. Прываліла тады царскае войска, перабіла людзей да апошняга чалавека і кінула іх у лес ваўкам на пачастунак. З таго часу іхнія малюткі, што перакінуліся ў птушак, шукаюць па лясах і балотах сваіх забітых бацькоў. Яны жаласліва плачуць, стогнуць, моляць:

— Баць-кі-і-і... Баць-кі-і-і... Бацькі-і-і...

Бедныя птушачкі!

Чым-жа яшчэ, апрача ножыкаў, узрадаваць маіх новых сяброў?

Пабачыўшы аднаго разу ў хлопчыка, сына карчмара, дзіцячы «пугач», я задумаў новую вельмі цікавую справу—пісталеты. Матэрыялу для такой вытворчасці было ў дзедавай кузні нямала: тонкія жалезныя трубкі для рулек, сталёвы дрот са старых парасонаў для спружын і кавалкі металу для розных дэталей. Я распрацаваў праект пісталецікa і зрабіў адзін для спробы. Я набіваў у рульку порах і страляў дзіцячым папяровым патронам. Ручку зрабіў з дубовага сука.

Пастухі былі ў захапленні ад работы.

У дзедавай кузні, употайку ад дзеда, я адкрыў фабрыку пісталетаў. Пастушкі даставалі дубовыя сукі для ручак. Агульнымі сродкамі мы здабывалі порах, папяровыя пістоны. Я парэзаў дзедавыя трубкі на рулькі, прыварваў да рулек жалезныя донцы, прасвідроўваў у іх дзірачкі для праходу агня ад пістона ў парахавы набой, выпільваў усе металічныя часткі, з дроту рабіў маленькія шомпалкі, драўляныя ручкі фарбаваў і аздабляў меддзю—і пастушкі дзіву даваліся майму майстэрству.

Пісталеты стралялі як сапраўдныя стрэльбы. У гэтым быў

галоўны эфект. Мы наладжвалі ў лесе стрэльбішчы. Кончылася гэта даволі сумна. У аднаго пастушка разарвалася рулька і ўвесь порах папаў яму ў твар. Ён ледзь не аслеп. Яго павезлі к доктару.

Ад вялікага страху я ўцёк у вёску Дунаі да дзядзькі Мордха-Лейба і цёткі Бейлі. Дзядзька пасадзіў мяне за стол і загадаў чытаць псалтыр. Я быў на гэты раз паслухмяны і набожны. Абяцаўся богу, што калі ён выратуе мяне ад пакарання за пісталеты, дык з першага скарба, што я знайду, кіну рубель у святую скарбонку рабі Меера цудадзея. Такая скарбонка вісела ў дзедавай хаце над дзвярмі.

Адным махам я прачытаў ледзь не поўпсалтыра. Потым я ўспомніў адну цікавую гісторыю пра дзядзьку, але колькі я ні прасіў яго расказаць, ён аднекваўся. Ціхенька на вуха мне гэту гісторыю расказала цётка, калі дзядзька лёг спаць.

Гладыш

Гэта было праз два гады пасля таго, як дзядзька пабраўся з цёткай. Пасагу было сорак рублёў. За гэтыя грошы дзядзька купіў у Дунаеўскай пані старую хатку і астаўся жыць у вёсцы. Два гады пакутваў. Малочныя прадукты ад каровы ён насіў у Пасадзец прадаваць камісіянерам і за выручаныя грошы купляў хлеб. Жыць было вельмі цяжка. Дзядзька апусціўся. Увесь падворак каля хаты выглядаў сметнікам. Тут валяліся старыя паламаныя гаршкі, бутэлькі, ляжаў агідны гладыш, аплецены бяростай і вымазаны дзёгцем. Спачатку гладыш валяўся ля самых дзвярэй і так намазоліў дзядзьку вочы, што ўзлаваны дзядзька адкінуў яго да плота, дзе буяе крапіва і палын. Гладыш быў цяжкі: напханы зямлёй.

Ад няма чаго рабіць дзядзька дыбаў па падворку туды і сюды ды ўсё думаў:

— Каб меў сто рублёў, купіў-бы яшчэ некалькі кароў, завёў-бы малочную гаспадарку, сыр і масла прадаваў-бы камісіянерам на Мінск і жыў-бы па-гаспадарску.

Пры гэтым дзядзька Мордха-Лейб самога сябе выкпіваў:

— Каб ды каб... Глупства лезе ў галаву. Дзе ўжо нашаму брату жыць па-людску!..

Але дурныя мары неадчэпна лезлі ў галаву. Дзядзька не раз сніў, што нейкі незнаёмы добры чалавек даў яму сто рублёў і сказаў:

— Жыві!

Дзядзька апавядаў аб гэтым цётцы і абодва смяяліся. Смех быў горкі, бо ў іх ужо нарадзіўся маленькі хлапчук, Мэндэлька—бхор—пяршынка. Патрэбна кашулька, коўдрачка, а далей—шапачка, штонікі, чаравікі і ўсё-ўсё. А гэта каштуе не толькі залатоўкі, а рублі. Ад адной Рабулькі (так звалася карова) шмат грошай не нацыркаеш. І дзядзька з цёткай думалі аб адным:

— Што рабіць?

А тут вясна, лагодная і сардэчная... Птушкі пяюць... Неба чыстае, бы шкло... Вясковыя п'юць бярозавы сок... Ажылі бярозкі. Вось-вось распусціцца чаромха. Яна так добра пахне... Тым часам у

дзядзькі няма дзе і цыбулю пасадзіць—адзін падворак, засмечаны да таго, што крый божа.

І пайшоў дзядзька ачышчаць падворак пад гарод. Лапатай да поту напрацаваўся. І зноў гэты паскудны гладыш вока мазоліць.

Як раззлуецца дзядзька, як кінецца з жалезнай рыдлёўкай на гладыш, нібы на лютага звера. Можна было падумаць, што ў гладышы ўся дзядзькава нядоля захавана. Гакнуў рыдлёўкай па гладышу раз і два і тры! «Ах ты, гад!»—крычаў на яго дзядзька.

Цётка пачула яго разгневаны крык і выскачыла на двор. Глядзіць, аж дзядзька сядзіць на зямлі, раскінуўшы полы доўгай капоты над разбітым гладышом, узняў галаву ў чорнай ярмолцы, высалапіў непрытомныя вочы, балмоча і кудахча:

— Бейля-Бейля-Бейля...

Акурат квактуха:

— Бейля-Бейля-Бейля... Бейля-Бейля-Бейля...

Цётка Бейля спалохалася: ці не звар'яцеў яе Мордха-Лейб?

— Мордха-Лейбачка, што з табой? У цябе-ж не твар чалавечы, і ты гаворыш недарэчы!.. Авохці мне! А людцы мае!..

Цётка кінулася да дзядзькі. Ірванула яго за капоту. Ён так балюча замычаў, ажно цётка падумала, што дзядзька целіцца. І павінна-ж была ўзбрысці ў голаў такая недарэчная думка. А калі цётка зірнула, што дзеецца пад дзядзькавай капотай, дык таксама замычала. Глядзяць яны адзін на аднаго і мымычуць і мэмэчуць. У іх адняліся языкі. Цётка зноў засланіла зямлю дзядзькавай капотай і пабегла ў хату. Прынесла лазовы кош і давай сыпаць у кош тое, што было пад дзядзькавай капотай. Зверху насыпала пяску ды нясе ў хату.

Падышла суседка. Запыталася:

— Што нясеш, Бейля?

— Хрэну накапала. Зямлёй прысыпала, каб не высах.

Цэлы дзень яны абодва дрыжэлі ад страху. А як надышла ноч, яны засланілі акенцы дзядзькавай капотай і цёткінай спадніцай, запалілі курнік, замкнулі дзверы на ўсе запоры, на ўсялякі выпадак палажылі ля сябе сякеру, нож і высыпалі на стол тое, што было ў кашы. Цётка зірнула на дзядзьку, як на прынца. Дзядзька зірнуў на цётку, як на прынцэсу.

На стале ляжала куча срэбраных рублёў.

Яны ўсю ноч лічылі і пералічвалі. То было трыста, то трыста адзін, то дзвесце дзевяноста дзевяць.

Вось табе і стары гладыш!.

У галовах дзядзькі і цёткі круціліся і гулі жорны. Сэрцы стукаталі, як цапы на таку. Рукі дрыжэлі. Пальцы без толку скручваліся і раскручваліся. Яны ўсыпалі грошы ў новы гладыш, закрылі анучкай, зверху навалілі твaрагу і паставілі у печ. На ўсялякі выпадак.

Дзядзька і цётка спыніліся сярод хаты. Дзядзька трымае ў руках сякеру, цётка—нож. Неспадзяваныя ваякі. На ўсялякі выпадак. І яны пачалі думаць услых:

— Ісці спаць?

— А можа нападуць...

— Не спаць?

— Таксама кепска.

Але хутка іх занепакоіла новая думка ўслых:

— А можа гэта чары?

— А можа гэта не грошы, а кавалкі шкла?

— А можа чорт перакінуўся ў срэбраныя рублі?

На гэта ёсць сродак:

Дзядзька з сякерай на стале пачаў чытаць псалтыр. Цётка з нажом у правай руцэ стала ля прыпечку і давай шаптаць:

«Духі злыя, прэч адгэтуль!
Злыя, прэч адгэтуль, духі!
Духі, прэч адгэтуль, злыя!»

Тры дні і тры ночы дзядзька і цётка займаліся гэтай справай. Дзядзька чытаў псалтыр, а цётка выганяла злых духаў. Пасля такой трохдзённай вайны са злымі духамі яны дасталі гладыш з печы. Паглядзелі: срэбра—срэбрам, рублі—рублямі. Яшчэ некалькі разоў пералічвалі—трыста рублёў—адзін-у-адзін!

Пакрысе дзядзька з цёткай супакоіліся, увайшлі ў звычайны стос жыцця. Дзядзька купіў некалькі кароў, каня, заарэндаваў у пані гарод, сенакос і зажыў так прыстойна, як чалавеку прыстойнаму жыць трэба. На сваім кані дзядзька вазіў сыр і масла у Пасадзец камісіянерам на Мінск, зарабляў грошы—і не лыс.

За Мэндэлькам нарадзілася дзяўчынка Міня. За дзяўчынкай Міняй—дзяўчынка Дуся—і жывы ланцужок расцягваўся даўжэй і даўжэй... Выгадавалі яны дзяцей, выпраўлялі іх па чарзе ў Амерыку—а ўсё з таго разбітага гладыша. Скарб у іх не выводзіўся. Засталіся яны адны—дзед з бабай. Дзеці ім пішуць з Амерыкі лісты. Цяпер у іх толькі адна карова і пяцьдзесят старых рублёў—са скарбу... Гэтых грошай хопіць ім і на пахаванне пасля смерці.

Так пратанцавалі яны ўсё сваё доўгае жыццё на цудоўным гладышу, як акрабаты.

Аднак, там дзе ёсць мёд, бываюць і пчаліныя ўкусы. Дзядзьку і цётцы таксама жылося не заўсёды соладка. У чым справа? Яны вечна сварыліся. Сваркі пачаліся на трэці дзень пасля знаходкі скарба. Іншыя людзі пры такой радасці толькі і любуюцца і мілуюцца, жывуць у лагодзе і згодзе, а мае родныя—дзядзька з цёткай—пачалі між сабой вайну на ўсе шэсцьдзесят год жыцця пасля вяселля. Прычынай быў той-жа гладыш.

Дзядзька даводзіў, што гладыш ім падкінуў прарок Ілья, а цётка пераконвала яго, што гэта справа рук разбойніка Ціхана.

Дзядзька гаварыў:

— Прарок Ілья!

Цётка крычала:

— Разбойнік Ціхан!

Хто не ведаў у чым справа, думаў, што яны дражняць адзін аднаго:

— Прарок Ілья!

— Разбойнік Ціхан!

— Ілья прарок!

— Ціхан разбойнік!

Ад слоўнага турніра яны часта пераходзілі да зброі. Дзядзька бараніў гонар прарока Ільі цяжкім і цвёрдым псалтыром. Цётка адстойвала рыцарства разбойніка Ціхана качаргой.

Заўсёды качарга пападала ў псалтыр, а псалтыр—у качаргу.

— Разбойнік Ціхан!

— Прарок Ілья!

— Ілья прарок!

— Ціхан разбойнік!

— Разбойнік Ілья!

— Прарок Ціхан!

Калі дзядзька з цёткай даходзілі ў сваёй вайне да такой блытаніны, яны рабілі часовую згоду. Дзядзька клаў псалтыр на стол, а цётка ставіла качаргу ў кут.

— Так мы і заканчваем жыццё сваё,—шаптала мне цётка Бейля, родная сястра маёй бабулі, і падала мне на вячэру печаную бульбу і жбаночак малака.

Я павячэраў і лёг спаць, забыўшыся пра сваю бяду з пісталетамі.

Тым часам дома мае бацькі ўзнялі трывогу. «Пісталетнік прапаў!» Гэта значыць—я... Пасля поўначы мяне разбудзіў бацька. Ён прыехаў сюды конна. Я хутка апрануўся, бацька пасадзіў мяне на кані перад сабой і прывёз дамоў.

Назаўтра мяне паклікаў да сябе ўраднік. Усе пісталеты майго вырабу ляжалі ў яго на стале. Ураднік пахваліў мяне за добрую работу і напалохаў турмой, калі яшчэ буду майстраваць стрэльбачкі. За маю фабрыку зброі ўраднік дастаў ад дзеда хабару тры рублі.

Калі я вярнуўся дамоў ад урадніка, бацька сустрэў мяне ўрачыста—супоняй. Ён ужо замахнуўся на мяне супоняй ад хамута, але маці схапіла яго з плачам за руку:

— Ты-ж яго скалечыш... Вока выб'еш...

У бацькі гарэлі вочы ад гнева. Неспадзявана для самога сябе загневаўся і я.

— Калі мяне толькі кранеш, я ад цябе ўцяку назаўсёды!— крыкнуў я не сваім голасам.

— Дык ты мяне яшчэ палохаеш?!—грымнуў бацька і так ударыў супоняй, ажно дзеці заплакалі.

Я ўжо быў на тым баку дзвярэй. Бацькаў удар папаў у сцяну. Я ўцякаў гародамі да возера. За мною з плачам гналася маці.

Калі я вярнуўся дамоў, бацька ўжо быў спакойны. Ён звярнуўся да мяне з мяккім дакорам:

— Ты ўжо не малы. Табе ўжо дванаццаць год, а ты яшчэ глупствам займаешся. Што з цябе будзе, як вырасцеш?

Я маўчаў.

Пасля вялікага правала фабрыкі зброі, я цэлы тыдзень быў збянтэжаны. Мне было шкада пацярпеўшага хлапчука і крыўдна за сваю няўдачу.

У хедэры я лічыў сябе дарослым. Калі рэбэ пробваў узняць на мяне руку, я пагражаў сваёй. Біць мяне я не дазваляў. Я часта адлучаўся з хедэра на пару гадзін, а рэбэ маўчаў.

Я таксама знайшоў скарб—адвагу. Я пачаў бараніцца ад сваіх крыўдзіцелей і мяне перасталі крыўдзіць.

Возера

Сяброўства з пастушкамі я не парываў і зімой. Коўзаліся па возеры, каталіся на саначках і нават снежныя хаты ляпілі. Вясной пры ледаходзе мы каталіся па возеры на крыгах, як на пароме.

Аднаго разу ўлетку я пакінуў хедэр на пару месяцаў раней тэрміна. Бацька гаварыў аба мне:

— Ні да бога, ні да людзей.

Некалькі месяцаў я быў вольны ад «навук». Глядзеў як Лук'янскі рыбу ловіць. Прасіў яго прывучаць мяне да гэтай справы.

— Буду вучыць цябе так, як дзед твой вучыў мяне ў кузні. Дзед твой гаварыў, што кожны чалавек павінен займацца сваёй справай. Памятаеш?

— Памятаю...

Лук'янскі засмяяўся.

— Ну, вось! Ты сабе хадзі ў хедэр бублію лавіць, а я—на рэчку рыбу лавіць. Кожнаму сваё...

Аднак я зрабіўся рыбаловам і без дапамогі Лук'янскага. Трэба было паправіць грэблю. Мельнік падняў усе застаўкі, адчыніў шлюзы і спусціў возера. Рыбу ён дазваляў лавіць усім местачкоўцам, якія наракалі, што возера часта затапляе гарод і лугі.

Я, чалавек вольны ад хедэра, стаяў на беразе і глядзеў з цікавасцю, як відавочна ўбывае ў возеры вада. Праз пару гадзін яна сплыла ўся. На месцы возера засталася вузенькая рэчка, лужыны і шмат топкага іла. У рэчцы і лужынах рыба кіпела, як у катле. Усе кінуліся ў амярцвелае возера збіраць рыбу рукамі. Я брыў у адной кашулі па пояс у гразі і лавіў рукамі рыбу. Яна мігацелася на сонцы, як бліскучыя нажы.

Дзесяткі людзей лавілі рыбу кошыкамі, торбамі, рэшатамі і нават уласнымі кашулямі.

За два дні я назбіраў аж два пуды рыбы. Набегла народу з усяе ваколіцы. Шмат рыбы падохла ў іле. На яе накінуліся вароны, буслы, сабакі, каты. Мельнік наладзіў пір для ўсіх.

Мы з Фоляй і пастухом Прахорам пайшлі ўночы на возера глядзець русалак. Мы прытаіліся недалёка ад высокага аіра. Свяціў яркі круглы месяц. Мёртвае возера было цяпер сумнае, непрытульнае і я вельмі шкадаваў, што яно спушчана.

— Вунь русалка...—шапнуў мне на вуха Фоля.

Густы аір рухаўся, нешта шастала ў трысці.

— Русалка!—крыкнуў Прахор.

З аіра выскачыла з рыбай у зубах рудая лісіца.

— Ацю-га! Ацю-га, лісічка!—крычалі мы.

Лісічка ўцякла ў блізкі бярэзнік.

— Русалка ў лісічку перакінулася,—тлумачыў нам Прахор.

Іл быў такі тлусты, што ўсе вакольныя сяляне вазілі яго на поле замест гною. Мельнік быў рад: дармовая чыстка возера. А я

ўсё прыходзіў сюды сумаваць па памёршым возеры. Але праз пару месяцаў яно зноў ажыла. І месяц і зоркі і неба любаваліся возерам, глядзелі ў яго, нібы ў люстэрка.

Дзед Юстын

Аж некалькі месяцаў быў я вольны ад «навук». Кончыўшы рыбалоўства, бегаў з пастушкамі па ваколіцы. Здружыўся са стагоднім пастухом Юстынам. Я глядзеў на яго, як на прафесара. Лысіна на ўсю галаву, з жаўтаватай імшыстай бародкай, увесь твар у дробненькіх зморшчынках, без зубоў, выцвілыя вочы, сам тонкі і роўны як жэрдка. Ён насіў белую доўгую палатняную світку, якая нагадвала хітон афінян. Быў ён надзіва вясёлы—песні спяваў, падскакваў, жартаваў, смяяўся, гаварыў пагаворкамі ды яшчэ ў рыфму. Апрача таго ён ведаў лекавыя травы ад розных хвароб. Па шолаху лістоў на дрэвах, па рыканню кароў, па колеру неба, па водгаласках на полі, ён заўсёды трапляў якая заўтра будзе пагода. А якія цудоўныя байкі ён апавядаў! У яго памяці было ўспамінаў і матэрыялаў народнай творчасці на некалькі тамоў. Ён быў жывым увасабленнем мудрасці, паэтычнасці і вопытнасці жыцця ўсяго народа, жывой энцыклапедыяй самых рознастайных ведаў.

Я ад яго атрымаў першыя лекцыі па гісторыі.

Ён апавядаў мне пра паход Напалеона ў 1812 годзе. Сам ён, маленькі тады хлапчук, выгнаў з хлява трох французаў, абарваных і галодных, што схаваліся ад казакаў. Дзед Юстын паказаў мне адзін курган, дзе былі пахаваны некалькі дзесяткаў французскіх салдат.

Пра паншчыну стары пастух апавядаў мне цэлыя эпапеі. На яго спіне засталіся рубцы ад панскіх бізуноў... Не мала ён гаварыў пра польскае паўстанне 1863 года. Расказаў, што за вёскай Бладыкі закапаны некалькі дзесяткаў польскіх графаў і магнатаў. Гэту магілу я бачыў некалькі год пазней. Ён мне апавядаў пра бітву Пятра І са шведамі ў нашай мясцовасці. І ён вадзіў мяне аж да «шведскага маста». Так у народзе і цяпер называюць два рады дубовых паль, што цягнуцца па балоце на цэлы кілометр ад лесу да сплаўной рэчкі Слязанкі. Шведскія сапёры будавалі тут мост для пераходу войска.

— А чаму рэчка Слязанкай завецца—ведаеш?—пытаецца дзед Юстын і тут-жа сам адказвае:—Бо паны тапілі тут прыгонных. Людскія слёзы тут бясконца ліліся... Праз гэту рэчку ўброд пераганялі з панскіх маёнткаў людзей закаваных у кайданы. Паны аддавалі іх другім панам за сабак і коней, ці выпраўлялі да Нікалая Першага ў салдаты на дваццаць пяць год. Тут абяздоленыя людзі-нявольнікі разлучаліся навекі са сваімі бацькамі або жонкамі і дзецьмі... Плакалі. Вось і Слязанка!

Я глытаю кожнае дзедава слова. Гэта не біблія і не талмуд, а зусім блізкае жыццё. Голас дзеда Юстына здаваўся мне голасам гаротнай зямлі.

— Эх, ці надыйдзе той час, калі наш брат зажыве, як чалавек?..— запытаўся дзед і глыбока ўздыхнуў.

Юстын паглядзеў на вершаліны лесу. Заходняе сонца асвяціла яго твар. На момант Юстынавыя вочы запаліліся юнацкімі аганькамі. Яго белая світка паружавела ад сонечных блікаў, паружавела бародка. Дзед Юстын здаваўся пранізаным полымем, велічным казачным уладаром лугоў і лясоў.

Не паспеў я ўдоваль налюбавацца агнёвым дзедам на заходзе сонца, як мне пачулася працяглае войканне ні то чалавека, ні то жывёлы:

— А-а-а-ай...

Я ўстрывожана азірнуўся. З леса бег у адной кашулі чалавек. Раскалмачаная галава без шапкі, рыжая барада да грудзей. Ён бег з усёй сілы ды крычаў немым голасам: «А-а-а-ай»...

— Не пужайся! Гэта шалёны... Арцёмам завецца. Ён нікога не чапае.

І дзед Юстын расказаў пра гэтага Арцёма.

Кладачка зламалася

Малым хлапчуком астаўся Арцём сіратой—ні бацькоў, ні братоў, ні сясцёр, ні сваякоў. Адзін, як тая дзічка ў полі. Быў ён спачатку павадыром у сляпога жабрака. Сляпы, абвешаны торбамі злосны чалавек, часта біў яго. Арцём ад яго ўцёк і астаўся пастушком у аднаго багача.

Потым зрабіўся парабкам у панскім двары. Быў ён працавітым добрым чалавекам. Жаніўся з такой-жа гаротнай парабчанкай, як ён сам. Жылі яны ў лагодзе і згодзе. Яшчэ з маленства гарусціў ён грошык да грошыка, капейку да капейкі, залатоўку да залатоўкі. Скупіўся. Жыў абы каб пражыць. У маладажонаў нарадзіўся хлопчык. Любіў Арцём гэтага хлопчыка, як ніводны бацька на свеце. Як ні скупіўся, як ні шкадаваў, а кожны раз купіць сынку то абаранак, то пернічак, а то паліўнога коніка...

Думаў гаротны чалавек так: сын яго павінен мець сваю хатку, кавалак зямелькі і жыць па-людску. Кінуў Арцём парабкоўства, наняў хатку ў аднаго гаспадара, падзённікам зрабіўся сам, жонка—падзёншчыцай. І зноў—залатоўка да залатоўкі, рубельчык да рубельчыка. Хаваў ён грошы ў куфры на самым дне. Набыў ён пілу і сякеру, зрабіўся дрывасекам у аднаго купца і хадзіў з жонкай у лес.

Жывіліся яны адной думкай-птушкай: купяць у гаспадара гэтую самую хатку, да хаткі кавалак зямлі—і жыццё пойдзе, як па масле. Набудуць каня, карову, падсвінка. Хлопчык іхні ўжо не стане гараваць, як яны. Рубельчык да рубельчыка, троечка да троечкі... Арцём іх складваў у купку. Кожны вечар перад сном вымаў з куфра, лічыў, пералічваў. Паўтараў лічбы перад сном больш шчыра, чым малітву. Жонка завешвала дзяругай акенца, каб ніхто, бронь божа, не запрыкмеў. Маленькі сынок спаў.

Якія добрыя вочы былі ў іх... Як яны прыязна таропіліся ў сынка... Гэта-ж усё для яго, для яго... Не будзе ён сіроцінкай, не будзе парабкам, не будзе гараваць, як яны... Уночы яны часта вялі нашаптушачкі:«Гаспадар просіць за хатку з сядзібнай зямлёй сто пяць рублёў. А ў іх ужо пад сто». Жонка з радасці песню спявала

аб тым, як «жылі ў бацькі тры сыны». Муж падпяваў. Іхнія думкі-жаўранкі былі вясёлыя, спаць не давалі. Піла і сякера да восені насячэ і напілуе ім яшчэ пяцёрачку—і яны шчаслівыя людзі. Іх маленькі Юрачка вырасце чалавек чалавекам. Выправяць яго ў школу.

Але справа не туды зайшла, не туды заехала. Ты на гару, а чорт за нагу. Арцём адно мяркуе, а жыццё другое рыхтуе.

І пайшоў Арцём з бабай сваёй на работу ў купецкі лес. У мужа піла ў руках і сякера за поясам. У бабы торбачка з гарачым праснаком, з печанай бульбінай, са жбанком саладухі—харчы на дзянёк. Малы Юрачка, як заўсёды дома гаспадаром адзін-адзінюткі... Прывык ён бавіцца з пеўнічкам. Есці маці яму пакідала. Знадворку замыкала дзверы на замок, каб злы чалавек, не ў благі час кажучы, не залез.

А бацька з маткай працуюць у лесе: піла звініць, сякера грукачыць, сонейка свеціць, птушачкі пяюць. І думае Арцём з жонкай, што сонца толькі для іх свеціць, што птушкі толькі ім спяваюць... Так вальготна і лёгка было на сэрцы.

Яшчэ адна пяцёрка—і яны—у-у-у-га! Яны тады самі людзі, самі гаспадары... Гэта-ж не жартачкі—гэтулькі год, усё жытка сваё ішлі яны па вузенькай кладачцы над глыбокай вадой. Кладкай называецца шчасце-матка, а вада—мачыха-бяда... Яшчэ пяць рубельчыкаў і яны на тым баку рэчкі—на мядовым муражку, на шаўковым лужку. Кладачка не ламаецца пад іх нагамі, хоць яна ўвесь час—зыб-зыб-зыб...

— Што ты, Франуська, пілой сёння ніяк управіцца не можаш?— дзівіцца Арцём.

— Нешта сэрца мне нядобрае гаворыць,—скардзіцца жонка.— Баюся, хлопчык адзін. На прыпечку пад прысаком вуголле гарыць. Каб хаця... Юрачка лезе па ўсіх кутках хаты, а я забылася замкнуць куфар. Хлопчык ужо сам куфар адчыняе. Дужанькі ён...

Непакой жонкі перадаўся і Арцёму.

— Хадзем!

Яны пайшлі дамоў—трывожныя, збянтэжаныя... Прышлі. Жонка не выцерпела— зірк праз акенца, што ў хаце дзеіцца ды ўспляснула рукамі.

— Адчыні дзверы, Арцём... Хутчэй, родненькі... Куфар расчынены...

Увайшлі яны ў хату ўжо самі не свае...

— Што ты робіш, сынок?

— Праснaчок пяку для таты і мамы.

На разгорненым попеле на гарачых вуголлях пячэцца праснaчок—пачка асігнацый у сто рублёў. Пачка ўскарбачаная, колеру попела...

Арцём кінуўся да прыпечка, схапіў пачку у рукі. Грошы рассыпаліся ў пылок. Яны ператлелі... Прапала арцёмава старанне, прапала яго праца, прапала яго жыццё. Думкі-птушачкі аб сваім і сыноўнім шчасці разляцеліся, рассыпаліся, як мякіна з веялкі... Колькі-ж год яшчэ трэба працаваць, каб зноў згарусціць беднаму чалавеку сто рублёў...

— Эх, сынок... сынок... маленечкі і дурненечкі...

І не вытрымаў Арцём: штурхануў хлопчыка з усяе сілы. Хлопчык ударыўся кволым лобікам аб востры вугал тапчана і ўпаў, як тое куранё. Нават голасу не падаў... У лужы крыві ляжаў...

Збегліся на крык бацькоў суседзі. Аблівалі хлопчыка вадой. Дзе там! Маці гаротная пабегла на Слязанку ды бух у ваду— утапілася. Бацька схапіўся абедзвума рукамі за галаву і завойкаў.

Вось з таго часу ён усё: «а-а-а-ай... а-а-а-ай...» Ніводнага слова не гаворыць.

Зламалася арцёмава кладачка...

Палкоўнік

Наша сям'я абнасілася да таго, што сорамна было на людзях паказвацца. Маці аб гэтым бедавала ўжо два гады. Пакрысе яна скуплівала воўну, прамывала, скубла і цэлымі начамі прала на тапчане ля печы. Прыгожую прасніцу і некалькі верацён вытачаных, зграбных, нібы старадаўнія стрэлы для луку, прынёс бондар Даніла. Маці прала ніткі роўныя і тонкія, як струны. Яны былі сівыя, колеру тумана над нашымі азёрцамі. Гуд матчынага верацяна быў лагодны і прыемны, як песня аб шчасці. Пад гэты гуд несупынна ткаліся мае мары аб іншым жыцці—радасным, бліскучым, прыгожым... У шчылінах патрэсканай глінабітнай печы граў на шкляной жалейцы цвыркун.

Маці напрала поўную шуфляду нітак у клубках і матках. Гэта была самая большая шуфляда ў нашым камодзе, параненым калісьці даўгінаўскімі пагромшчыкамі. Камісіянеры прывезлі з Мінска шмат чорных бавоўняных нітак. Маці пільнавала гэта дабро, як зяніцу вока. «Каб хаця мышы не пагрызлі».

Маці запрасіла на дом з блізкай вёскі знакамітую ткачыху Язэпіху. Бацька прывёз на кані яе кросны. Яны займалі бадай усю хату ад стала да печы. Чорнавокая і чорнавалосая песенніца Язэпіха ткала сукно для нашай сям'і. Спрытныя худыя рукі ткачыхі так імпэтна пускалі чаўнок туды і сюды, што я надзівіцца не мог. Пры гэтым Язэпіха спявала грудным ціхім голасам старадаўнія сумныя песні: пра сірочую долю, пра дзяўчыну, што абнімала каліну і чакала мілага з вайны, пра сына Данілы, які пайшоў на турэцкую вайну, пра злога пана. Спяваючы, яна не зводзіла вачэй з кроснаў. Вочы ткачыхі былі апушчаны. Вызначаўся высокі лоб, парэзаны тонкімі зморшчынамі, чорныя шнуркі брывоў, далікатныя і правільныя рысы твару. Простая беларуская сялянка нагадвала партрэты жанчын італьянскіх майстроў часоў адраджэння.

Маці карміла ткачыху ўсім лепшым, што было ў хаце, купляла для яе ў краме розныя прысмакі. Язэпіха ўзнімала на маці чорныя, як ноч, вочы і гаварыла пяшчотным мяккім голасам:

— Не трэба, мая ты Хаіміха. Лепш дзеткам дасі. Я, дзякаваць богу, сытая.

Я глядзеў як нараджалася сукно. Трубка тканіны расла з кожным днём. Сукно ў сівыя і чорныя палосачкі было гладкае і прыгожае.

Пасля ткачыхі ў нас працаваў вандроўны кравец. Мне і бацьку ён пашыў гарнітуры з гэтага-ж сукна. Апрача таго мне пашылі з карычневага бобрыка ватняе паліто з капюшонам, з шырокім поясам і чатырма кішэнямі. Упершыню мне шыў вопратку кравец, а не маці.

Пасля краўца маці сшыла мне некалькі белых манішачак з крамнага палатна і галстук са сваёй старой шоўкавай хусткі. У шаўца Ісроэля заказалі камашы. Бацька прывёз мне з Даўгінава за дваццаць капеек шапку ў выглядзе каструлі з брылікам з залатым аленем наперадзе. Я адразу зрабіўся «жаніхом», як жартавала маці.

Былі забыты мае грахі: пісталецікі, упартасць, супраціўленне бацьку, уцёкі з хедэра. Нават строгі бацька пазіраў на мяне спакойным добрым вокам.

Чаму так раптоўна мая злая доля змяніла свой гнеў на міласць?

Бацька хацеў вывесці мяне ў людзі. Меркаваў выправіць сёлета ў «універсітэт»—у Даўгінаўскі ешыбот...

У Даўгінаве жыла мая цётка—родная сястра маці. Яе муж меў хедэр і вучыў дзяцей. Цяпер, калі я быў у добрым адзенні, бацька не саромеўся ўзяць мяне з сабою ў Даўгінава. Я вельмі ўзрадаваўся, бо ні разу яшчэ там не быў.

Дзядзька мой жыў у адной хаце са сваім бацькам бляхаром. Старога бляхара Рувіна Лібермана я ведаў добра. Ён быў вандроўным бляхарам. Хадзіў па вёсках з мяшком на спіне. Часта начаваў у майго дзеда. Яны-ж былі сватамі.

За некалькі дзён да майго прыезда адбылося ў Даўгінаве дзіўнае здарэнне. Прыехаў стары палкоўнік і спыніўся ў самым лепшым заездным доме. Местачкоўцы настаражыліся. Спалохаўся даўгінаўскі цар і бог—станавы прыстаў.

Якую справу можа мець у Даўгінаве палкоўнік?

Стары палкоўнік з нейкай падазронай цікавасцю спацыраваў па вуліцах з кійком у руках, абыходзіў усе закавулкі, зазіраў ва ўсе куткі, гуляў па старых магільніках. Ён чагосьці і кагосьці шукаў, выведваў. Прыстаў і ураднікі забягалі яму дарогу наперад і аддавалі чэсць. Прыстаў пытаўся ці патрэбны якія паслугі, у госці запрасіў—палкоўнік адмовіўся.

Гэта яшчэ больш напалохала прыстава. Ён загадаў кожны дзень падмятаць вуліцы, праверыў пажарную каманду, перачытаў усе паперы ў сваёй канцылярыі, зрабіўся строгім, арыштоўваў людзей больш чым дагэтуль, біў іх нагайкай мацней чым дагэтуль і не спаў начамі ад страху. З'яўленне старога палкоўніка яго збянтэжыла не на жарт.

Станавы прыстаў даведаўся, што палкоўнік паклікаў да сябе старасту мяшчанскай управы і вартаўніка яўрэйскага магільніка. Гэта занепакоіла яго яшчэ больш.

— Пэўна, я правароніў нейкі загавор, аб якім даведаліся ў губерні і прыслалі палкоўніка для расследвання.

Прыстаў запрасіў да сябе гаспадара заезднага дома, старасту мяшчанскай управы, магільнага вартаўніка. У кожнага з іх ён распытваўся пра палкоўніка. Яны ўсміхаліся і гаварылі адно:

— Пакуль што не можна сказаць. Так загадаў пан палкоўнік. Справа вельмі сур'ёзная.

Прыстава агарнула роспач. Ён пачаў прыпамінаць свае грахі і грашкі за ўсе годы службы: хабары, катаванні людзей, дзяльбу здабычы з канакрадамі і разбойнікамі, арышты невінаватых людзей і вызваленне злачынцаў-крымінальнікаў.

Пэўна, нехта падаў на яго, прыстава, данос у губерню,— думаў ён.

Местачкоўцы таксама былі ўстрывожаны. Можа новы пагром рыхтуецца ў Даўгінаве?.. Кагал хацеў абвясціць трохдзённы пост для ўсіх яўрэяў мястэчка—і для грудных малютак...

Тады прышоў у кагал гаспадар заезднага дома, дзе жыў палкоўнік. Пасля яго з'явіўся туды і стараста мяшчанскай управы. Урэшце прыбег і вартаўнік магільніка. Кагал ад іх нічога пэўнага не даведаўся. Але пост не быў абвешчаны.

У такі напружаны час мы з бацькам апынуліся ў Даўгінаве. У бляхара Рувіна Лібермана мы спыніліся на дзень. Усе ў хаце гаварылі пра палкоўніка і баяліся яго не менш чым прыстаў. Стары Рувін—худы, сямідзесяцігадовы дзед з рэдкай бародкай, сутулы, у кортавай халадайцы—сядзеў у кутку ды гаварыў сам з сабою:

— Каб хаця ўсё было добра... Чаго сюды прыехаў палкоўнік? Пры маёй памяці ў Даўгінаве ніякіх палкоўнікаў не бывала...

Рувін стагнаў глыбока і працягла. У гэты самы час мая цётка зірнула ў акно, імпэтна адскочыла назад і піскнула, як заяц:

— Да нас ідзе палкоўнік... А божа мой... Што яму ў нас трэба?

Мы ўсе шуганулі ў дзядзькаву каморку. На сваім месцы астаўся адзін стары Рувін. Мы пачулі як адчыніліся дзверы і як нехта ўвайшоў старэчым крокам, кашлянуў і старэчым голасам сказаў:

— Здравствуйте!

— Здрасце,—адказаў Рувін.

— Тут жыве Рувін Ліберман?—запытаўся басавы голас.

— Тут,—адказаў Рувін.—А што пану начальніку трэба?

— Цудоўна! Мне неабходна ведаць пра вас усё!.. Скажэце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, як звалі вашага бацьку?

— Майго бацьку? Зараз скажу пану начальніку. Майго бацьку звалі Абрам.

— Так... Абрам. Цудоўна! А маці?

— Матку? Матку звалі Рахіль.

— Цудоўна! Дзе яны пахаваны?

— Пахаваны? На старым магільніку, ля самай агарожы. А што?

— Так! Цудоўна! Скажыце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, у вас быў старшы брат?

— Старшы брат? Так, так! Быў, панок, быў. А як-жа! Быў! Гершаль зваўся.

— Вельмі добра!—узрадаваўся палкоўнік.

Мы ў каморцы слухалі настрыўшы вушы. Я не вытрымаў

і зірнуў у шчыліну дзвярэй. На ўслонку побач з Рувінам сядзеў старэнькі палкоўнік у доўгай шынелі з бліскучымі гузікамі і залатымі пагонамі, з кійком у дрыжучых руках. Белыя, як снег бровы, бакенбарды і вусы свяціліся на яго зморшчаным шэраватым твары з гладка выгаленым падбародкам. Рукі ў яго так дрыжэлі, што кіёк, які ён не выпускаў з рук, адбіваў на падлозе лёгкую дроб.

Збянтэжаны Рувін узнімаўся і зноў садзіўся, зрываў з галавы ярмолку і зноў адзяваў.

Палкоўнік крыху памаўчаў. Выцер хустачкай успацелы лоб. Потым працягваў далей свой допыт:

— А скажыце будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, ваш брат памёр?

— Не ведаю, пане начальнік. Мне маці, светлы ёй рай, гаварыла, што яго маленькага ў салдаты забралі.

— Так... Так...—падтакваў палкоўнік.

— Схапілі, надзелі яму кайданы на рукі і ногі, кінулі ў воз і павезлі. Маці, светлы ёй рай, валасы на сабе рвала, гвалту крычала і бягом бегла за возам.

— Так... Так...—падтакваў палкоўнік.

— Маці, светлы ёй рай, падала на зямлю, паднімалася, зноў бегла за возам ды ўсё лемантавала: «Гершалэ... Гершалэ... Гершалэ...»

— Так... Так... Яшчэ... Яшчэ...—сказаў палкоўнік і палажыў руку на плячо Рувіна.

— А фурман гнаў каня пугай так хутка, з усіх сіл. Конь імчаўся так шпарка, аж Гершаль, які сядзеў на возе і плакаў, моцна ўдарыўся ілбом аб свае жалезныя кайданы. Маці светлы ёй рай. бачыла, як твар Гершалэ заліўся крывёй.

Палкоўнік ківаў галавой, выцер хустачкай лоб, вочы і сказаў:

— Так... Яшчэ...

— Маці, светлы ёй рай, абамлела і паваліласяя ў лужыну. Як прачнулася, дык ужо воза не відаць было. Гершаля павезлі ў салдаты. Тады, пане начальнік, у бедных бацькоў лавілі малых хлопчыкаў і аддавалі ў салдаты.

— Скажэце, Рувін Ліберман, доўга маці нябошчыца плакала па Гершелэ?

— Усё жыццё, дарагі панок... Як толькі ўспомніць, так і заліваецца слязмі.

— Цудоўна... Дасканала... Паглядзі, Рувін, на мой лоб... Вось рубец! Гэта я тады моцна параніў лоб. На ўсё жыццё знак астаўся. Я—твой брат Гершаль. Урэшце знайшоў! Мілы... Родны... Гэта было семдзесят год таму назад. Цябе яшчэ на свеце не было. Маці звалі Рахіль, бацьку—Абрам. Маці-нябожчыца насіла ў свята чорную касынку з чырвонымі пчолкамі. Бацька ў суботу пры абедзе спяваў:

Оса-а-адэр лейсудо-осо
Беца-а-афро дэйшаба-ото.
Веазмін бо гашто,
Веазмін бо гашто[1]...

[1] Старадаўняя суботняя застольная песня на стараяўрэйскай мове.

Рувін не зводзіў вачэй з палкоўніка. Слухаў, як заварожаны.

— Родны... Рувін...

— Гершалэ... Братку мой...

Старыя кінуліся адзін аднаму на шыю і абодва захліпалі, як малыя дзеці.

Мы ўсе выскачылі з каморкі, ашаломленыя, здзіўленыя, усхваляваныя. Нам усім здавалася, што гэта сон. Палкоўнік пазнаёміўся з усімі намі. Цётка зняла ў яго паліто. Бліснулі залатыя эпалеты, гузікі, медалі... Усё гэта было незвычайна і вельмі цікава.

Палкоўнік пяшчотна гладзіў запрацаваныя рукі роднага брата, яго аброслы зморшчаны твар і зазіраў яму глыбока ў вочы.

— Перад смерцю давялося пабачыцца,—гаварыў ён.—Мяне цяпер завуць Аляксандр Пятровіч Ліфераў. Але ў душы я ранейшы Герш Абрамавіч Ліберман. Як быў хлопчыкам, білі мяне пакуль не згадзіўся хрысціцца. Потым мяне аддалі ў школу. Я быў здольны хлапчук, добра вучыўся. Стаў ваенным і за многа год службы дайшоў да чына палкоўніка. Цяпер я ў адстаўцы. Жыву ў Вільні. Дзеці. Унукі. І ўсё жыццё з сэрца цягнулася нітачка сюды, у Даўгінава. Знайшоўся браток. О, госпадзі...

І палкоўнік зноў кінуўся Рувіну на шыю. Абодвы дзяды зноў захліпалі. Старэчыя слёзы ліліся з іх вачэй тоненькімі мутнымі струменьчыкамі.

Мы ўсе былі вельмі ўсхваляваны. Цётка плакала ў голас—больш за старых.

Дапытлівым дзіцячым вокам я шукаў падабенства ў двух старых Ліберманаў. Падабенства было вялікае ў рысах твараў, у голасе, у постацях.

Раптам адчыніліся дзверы і тры чалавекі—гаспадар заезнага дома, староста мяшчанскай управы і магільны вартаўнік неслі тры кошыкі, нечым цяжкім напакаваныя.

Яны папрасілі ў цёткі свежы абрус на стол і пачалі даставаць з кошыкаў бутэлькі з віном і match разнастайныя закускі. Стары Рувін, дзядзька і цётка апрануліся ў святочнае, а палкоўнік адчуў сябе ў хаце гаспадаром. Рассадзіў нас усіх вакол стала і нешта шапнуў на вуха магільнаму вартаўніку. Той вышаў і пазваў у хату местачковую капелю: цымбаліста, бандурыста і скрыпача. Яны чакалі на дварэ.

Музыканты зайгралі, як на вяселлі.

— Навошта было так палохаць усё мястэчка?—запытаўся бляхар Рувін у брата.

Палкоўнік звярнуўся да старасты мяшчанскай управы:

— Растлумачце!

Староста растлумачыў, што ў Даўгінаве шмат Ліберманаў. Трэба было сакрэтна разведаць усіх Ліберманаў, капацца ў старых архівах, а то некалькі дзесяткаў Ліберманаў заблыталі-б справу. Кожнаму хацелася-б мець гаспадзіна палкоўніка за сваяка.

Палкоўнік перабраўся да Рувіна на кватэру і жыў тут цэлы тыдзень. Цётка ўступіла яму сваю каморку. Пра старога кантаніста пачалі распаўсюджвацца легенды па ўсіх навакольных мястэчках.

Станавы прыстаў цэлы тыдзень нікуды не паказваўся. Яму было сорамна за свой страх. Ён быў пакрыўджаны на старога палкоўніка: прыехаў да нейкага абадранца Рувіна на кугель...

Ешыбот

У тую-ж восень мяне аддалі ў Даўгінаўскі ешыбот. Праз поўгода я з Даўгінава перавёўся ў мястэчка Ілью. Тры гады плаваў я ў мёртвым моры талмудычных навук. Талмуд даўно амярцвеў. Нам, падлеткам, было нудна чытаць тэксты, напісаныя дзве тысячы год таму назад на стара-яўрэйскай і халдзейскай мовах.

Ешыбот змяшчаўся ў старой сінагозе, дзе тры разы на дзень маліліся местачкоўцы. Тут-жа знаходзілася да пяцідзесяці ешыботнікаў ва ўзросце ад 12 да 20 год. Кожны сядзеў перад спецыяльным «штэндарам»*, на якім ляжаў фоліянт талмуда. Галава ешыбота («рош-гашыва») вызначаў кожны дзень новы раздзел тэксту для самастойнай чыткі. Па чацвяргах рош-гашыва правяраў ці добра ешыботнікі ўсвоілі тэкст. Спыняліся над кожным абзацам. Адбываліся доўгія развагі, дыскусіі. Рош-гашыва задаваў закавырыстыя запытанні. Вывучаць талмуд мне прыходзілася самастойна паводле шматлікіх каментарыяў да галоўнага тэксту. Каментарыі ствараліся на працягу доўгіх стагоддзяў вучонымі талмудыстамі. Між сабою яны вялі спрэчкі, супярэчылі адны адным. Галоўны тэкст абрастаў каментарыямі, нібы густым лесам. Апрача таго, галоўны тэкст не меў знакаў прыпынку. Мова талмуда лаканічная і вельмі цяжкая. Усё разам узятае складала вялікія труднасці для ешыботнікаў. Апрача таго, каментатары талмуда па некалькі разоў на кожнай старонцы рабілі ссылкі на іншыя томы талмуда, што складаецца з некалькіх дзесяткаў тамоў.

Такім чынам ешыботнік, пры вывучэнні якога-небудзь раздзела, павінен быў перагортваць кожны дзень пяць або дзесяць тамоў.

Многія з ешыботнікаў, і я ў тым ліку, жылі ў сінагозе. Мы спалі на цвёрдых лавах, нібы пасажыры ў цвёрдых вагонах поезда. Пад лавамі стаялі нашы скрыначкі з маёмасцю. Мы вечна знаходзіліся пад наглядам старога «машгіяха» (інспектара). Яго звалі рэб Шмар'е. Гэта быў худы высокі яўрэй цыганскага тыпу з вузкай чорнай барадой. Прыжмураныя, чорныя, як смоль, вочы заўсёды сыпалі маланкі. На кожнага ешыботніка ён глядзеў падазрона. Рэдка калі ўсміхаўся. Адно шчасце, што ён не кожны дзень бываў у сінагозе. Ён рабіў на ешыботнікаў перыядычныя налёты. Ён, напрыклад, мог з'яўляцца ў любую хвіліну дня і ночы, або не паказваўся па некалькі дзён падрад. Час-ад-часу ён рабіў вобыскі па нашых скрынках. Нібы царскі жандар, перакідваў, перамацваў кожны шматок, кожную анучку з маёмасці юных талмудыстаў. Ешыботнікі дрыжэлі ад страху. Гаспадар нашых душ пільнаваў нас ад бязбожнай літаратуры. Свецкая літаратура нават на стараяўрэйскай мове лічылася крамолай.

* Штэндар—нагадвае па выгляду пюпітр для нот, толькі больш масіўны і са скрынкай.

У аднаго пятнаццацігадовага студэнта божацкіх навук рэб Шмар'е знайшоў пры вобыску граматыку рускай мовы. Ешыботніку за гэта наладзілі ў сінагозе суд у прысутнасці рабіна і прадстаўнікоў кагала. Хлапцу прысудзілі «малкес» (бізуны). Яго адлупцаваў сам рэб Шмар'е ля дзвярэй сінагогі раменнай дзягай, пасля чаго выгнаў з ешыбота.

Дзікі рэлігійны фанатызм з'ядаў нашы лепшыя годы—дзіцячыя і юнацкія.

Мы, ешыботнікі, па яўрэйскаму выражэнню «елі дні». «Есці дні»—значыла мець сем апякуноў, якія кармілі ешыботніка па аднаму дню на тыдзень. Я таксама меў сем гаспадароў. Я іх называў не па імені, а па тых днях, калі я прыходзіў да іх харчавацца: Нядзеля, Панядзелак, Аўторак—аж да Суботы.

Я заўсёды адчуваў сваю залежнасць ад кожнага з іх. Гэта адчуванне было вельмі прыкрае, жабрачае, прыніжаючае чалавечую годнасць, гонар і дастойнасць. Пры сустрэчы з Суботай, Аўторкам, ці Пятніцай, я заўсёды нізка кланяўся, гаварыў «дзень добры». Мне ўсё здавалася, што мой дзень у вобразе чалавека зараз вылае мяне «дармаедам». Бывалі і такія выпадкі. Здаралася, што гаспадыня—жонка Нядзелі, ці Панядзелка загадвала мне выносіць на двор памыі, прыносіць са студні вядро вады, ці пакалыхаць дзіцё.

Любой рабоце ў хаце свайго карміцеля я быў заўсёды рад. Хоць чым-небудзь адплаціць за абед... Між іншым, у якога-небудзь краўца ці шаўца я заўсёды адчуваў сябе лепш, чымся ў багатага гандляра. Бедны чалавек заўсёды прымаў ешыботніка, як госця, і з усяго сэрца частаваў самым лепшым, што было ў яго хаце. Багаты местачковец карміў у большасці на кухні, як жабрака, рэшткамі са свайго стала.

Армія дармаедаў у 50-60 ешыботнікаў была для невялікага мястэчка нямалай абузай. Кармілі ешыботнікаў у большасці толькі абедам. Кожнаму ешыботніку прыходзілася выкручвацца, як хто можа, каб даставаць сабе абаранак з яблыкам на снеданне і вячэру. Многія галадалі, а некаторыя ўмудраліся мець па дзесяць і больш дзён на тыдзень, гэта значыць, мець па некалькі пятніц на адзін тыдзень.

Хлапчукі местачковых жыхароў адносіліся да нас, ешыботнікаў, з пагардай. Часам нават кулачныя бойкі наладжвалі супроць нас. Гэта адбывалася галоўным чынам улетку ля рэчкі, куды мы хадзілі купацца.

Калі ешыботнікаў пабівалі да крыві, ніхто за нас не заступаўся. Затое, калі хто-небудзь з ешыботнікаў расквасіць нос местачкоўцу, тады яго бацькі прыходзілі ў сінагогу і скардзіліся рош-гашыве. Ад яго даведваўся рэб Шмар'е, які за гэта заўсёды ўсыпаў «малкес».

Цудоўны разьбяр

Раз на тыдзень, у ноч з чацвярга на пятніцу, мы ешыботнікі, не спалі. Мы павінны былі паўтараць усе раздзелы талмуда, якія праходзілі за тыдзень. Гэта называлася «мішмер».

Першую палову ночы мы аддавалі гэтай справе, а другую палову запаўнялі markdown рознымі гульнямі. Часта гулялі ў вайну. Пераможаныя павінны былі «плаціць дань»—частаваць пераможцаў яблыкамі, абаранкамі і канфетамі.

Былі ў нас двое, якія заўсёды прадстаўлялі цыгана з мядзведзем. Цыган вымазваўся ў сажу, пад паліто на спіне падвязваў падушачку і рабіўся гарбатым. Мядзведзя граў хлапчук, які хадзіў на чацвярэньках, апрануты ў вывернуты шэрсцю наверх кажух. Мядзведзь танцаваў, а цыган спяваў жартаўлівыя песні. Кажух нам даваў сінагагальны шамес (служка) рэб Эля, які заўсёды прысутнічаў на нашых гульнях. Ён з намі сябраваў, ведаў усе нашы сакрэты і ніколі не даносіў аб нашых свавольніцтвах інспектару рэб Шмар'ю. Рэб Эля толькі глядзеў, каб мы не ламалі штэндараў.

Ён быў вельмі добры чалавек, ненавідзеў сінагагальнага габая (старасту), які прымушаў яго, рэб Элю быць парабкам у рабіна і ў сябе. Рэб Эля праклінаў габая страшнымі праклёнамі ды не толькі габая, а ўсіх местачковых багачоў, што за розныя паслугі выкідвалі яму, як жабраку, скарынкі хлеба.

Свае праклёны ён шаптаў вечна і да таго прывык гаварыць сам з сабою, што нават у сне рухаў губамі, нібы жвачку жваў. Хадзіў ён абарваны, відаць было голае цела. Чорныя валасы на галаве і барадзе былі збіты ў лямец. Ён іх ніколі не расчосваў. Пальцы рук у яго былі адмарожаныя, скручаныя, з адпаўшымі суставамі, дзеля чаго шамеса называлі «рэб Эля з гусінымі лапкамі». У яго было дванаццаць дачок. Карміла іх яго жонка баншчыца, якая ў вольныя ад лазні дні прадавала ешыботнікам пражаны боб і абаранкі. Старэйшыя дочкі служылі нянькамі ў крамнікаў.

Часам уночы рэб Эля нам апавядаў казкі.

— Вы бачыце арлоў і львоў на святым каўчэгу?—запытаўся ён аднаго разу.

Мы таропім вочы ў адзін пункт. У цэнтры сінагогі, на ўсходняй старане, дзе моляцца местачковыя багачы, стаіць пазалочаны каўчэг са світкамі торы. Каўчэг аздоблены мастацкай разьбой з дрэва. Два львы і два арлы. Навакол—фантастычныя ўзоры з кветак і траў. Здаецца, што львы зараз рынуцца з месца і пачнуць біць хвастамі аб падлогу. Здаецца, што арлы з распрасцёртымі крылламі зараз узнімуцца пад высокі суфіт. Уночы, калі сінагога асвятляецца скупа адзіночнымі свечкамі, звяры і птушкі выглядаюць зусім жывымі.

— Дык вось,—сказаў рэб Эля,—гэта самая сінагога пабудавана пяцьдзесят, а мо' сто год таму назад. Аднаго разу прышоў у кагал незнаёмы чалавек—высокі, прыгожы з сівой барадой, з вачыма, бы зоркі, у простым ільняным халаце, з сандаліямі на нагах.

— Я разьбяру!—заявіў ён.—Хачу зрабіць каўчэг. Аб цане не буду з вамі гаварыць, аб ядзе таксама. Няхай толькі хлеб і ваду прыносяць да дзвярэй. Адно буду прасіць пачэсны кагал, каб ніхто ка мне не прыходзіў глядзець, пакуль не скончу работу.

— Добра!—згадзіліся братчыкі з кагала.—Няхай будзе так. Працуйце! Прымаем вашы ўмовы. Толькі памятайце, за працу шмат

грошай вы ў нас не дастанеце, бо нашы местачкоўцы не Ротшыльды і не графы Патоцкія.

Разьбяр працуе сабе дзень, два, тры. Ён нікуды не ходзіць. Яго ніхто не бачыць. Кожны дзень жанчына прыносіць яму жбан вады і акраец хлеба, ставіць ля дзвярэй ды ўходзіць. Як ні цікавяцца кагальныя братчыкі паглядзець работу, але прапала—умовіліся не глядзець. Яны здалёк бачылі, што і ўночы светла ў новай сінагозе. Разьбяр працаваў круглымі суткамі.

Затое габай, гад і зладзюга, як усе габаі на свеце, каб яго імя сцёрлася з памяці добрых людзей, не стрымаў слова. Аднаго разу ўночы ён пракраўся на жаночую галёрку сінагогі і давай глядзець праз маленькае акенца. Бачыць ён: разьбяр сядзіць на падлозе перад свечкай, трымае на каленях тоўсты фоліянт і ціханька чытае, і ціханька спявае, і як маятнік ківаецца. А працы яшчэ і знаку няма. Нават не пачынаў.

Хацеў пракляты габай стукнуць кулаком аб сцяну ды вылаяць на чым свет стаіць разьбяра. У гэты час заспявалі першыя пеўні і ўсё перэтварылася.

Замест падлогі зелянеў прыгожы стэп. Буялі стройныя пальмы, вінаграднікі, прыгожыя кветкі, апельсінавыя і лаўровыя дрэвы. Замест каменнага суфіта сінела паўночнае зорачнае неба. Над дрэвамі і раслінамі свяціў яркі поўны месяц.

Пракляты габай анямеў ад дзіва.

У самым цэнтры красаваўся новы драўляны каўчэг. Разьбяр да яго падышоў, паглядзеў, памацаў, зноў адышоў. Глядзеў з правага боку, з левага і строга сказаў:

— Старадаўнія ткачыхі ўсхода і захада! Загадваю вам з'явіцца сюды!

Адразу прышлі жанчыны ў доўгіх вопратках, з затуленымі празрыстым шоўкам тварамі. На руках блішчэлі залатыя бранзалеты з дарагімі каменнямі. Праз празрысты шоўк свяціліся іх вочы—чорныя, сінія, зялёныя.

Пракляты габай таропіў у іх свае бельмы.

І зноў сказаў разьбяр:

— Старадаўнія ткачыхі ўсхода і захада! Загадваю вам зрабіць з гэтых кветак і раслін прыгожыя ўзоры для каўчэга.

І паслухмяныя ткачыхі пачалі працаваць: нарвалі кветак, траў, пальмавых галін, залатых апельсінаў і давай плясці ўзоры, як тыя пастушкі, што плятуць вянкі на полі з нашых каласоў, траў і васількоў. Пры гэтым старадаўнія ткачыхі спявалі песні на незразумелай мове. Яны хутка скончылі работу і давай абвешваць жывымі гірляндамі кветак, апельсінаў і вінаграду сцены і дзверцы каўчэга.

Разьбяр махнуў рукой.

Ткачыхі зніклі. Разьбяр любаваўся на работу. Падыходзіў да каўчэга, адыходзіў, памацаў рукамі і задаволена цмокаў губамі.

Потым ён зірнуў на неба і сказаў:

— Мне яшчэ патрэбны для каўчэга два львы і два арлы! Самыя прыгожыя цары звяроў і птушак, загадваю вам з'явіцца сюды!

Пад неба ўзляталі два арлы. Прыбеглі ў адзін міг два львы.

Арлы ўзмахвалі крылламі. Львы білі аб зямлю хвастамі. Іх вочы і грывы былі залацістыя і велічныя.

Пракляты габай таропіў у іх свае бельмы, малаціў ад страху зубамі.

Разьбяр узмахнуў рукой.

У арлоў задрыжэлі крыллі. У львоў ад сполаху ўзняліся залацістыя грывы. І львы і арлы загаварылі голасам чалавечым:

— О, чалавек, о, цар зямлі... Злітуйся над намі. Дай нам вольна жыць у стэпу. Не хочам адзервянець на векі-вечныя... Мы хочам жыць... Мы хочам назад у свае гнёзды, у свае логвы, да сваіх серабрыстых ручаёў. Мы хочам у свае пахучыя лясы... Мы хочам волі...

З вачэй львоў і арлоў цяклі слёзы. Звяры і птушкі калаціліся ад жудасці і прыпадалі да ног разьбяра. Але ён быў непадатлівы і строгі:

— Загадваю вам!

Разьбяр махнуў рукой:

Два арлы ўзляцелі над каўчэгам. Два львы сталі дуба па абодвух баках каўчэга. Пярэднімі лапамі яны ўпёрліся ў сцены яго, хвастамі ўпляліся ў жывыя гірлянды кветак і застылі.

Разьбяр яшчэ раз махнуў рукой.

Расліны, кветкі, апельсіны і вінаград, львы і арлы адзеравянелі. З суфіта новага будынка знікла неба, з падлогі знік квітнеючы стэп.

Прапялі другія пеўні.

Новы будынак быў асвечаны адной свечкай. Разьбяр узяў у рукі кавалак вострага шкла і давай шліфаваць і тачыць драўляныя расліны, драўляных звяроў і птушак. Потым ён узяў пэнзаль, гліняную міску з фарбай і пакрываў іх лёгкім золатам.

Пракляты габай таропіў у разьбяра свае бельмы. Разьбяр нават не зірнуў на яго. Робячы сваю работу, ён сказаў:

— За тое, пракляты габай, што ты мяне не паслухаў і прышоў сюды глядзець, зараз-жа аслепні!

І габай (каб яго імя сцёрлася з памяці людзей!) тут-жа аслеп. Ён ужо не бачыў цудоўнага разьбяра.

— Калі толькі каму-небудзь раскажаш аб тым, што бачыў, з табою станецца, як з гэтымі арламі і львамі. З табою будзе нават горш. Ідзі!

Аслепшы габай, пац-мац рукамі аб сцяну і ледзь выбраўся на двор. Пабрыў па двары і зноў пац-мац рукамі і дабраўся да хаты рабіна. Зайшоўшы к рабіну, ён шэльма і гад, расказаў рабіну ўсё. Рабін павёў габая дамоў, палажыў яго на шоўкавую пярыну і загадаў спаць, а сам склікаў зборышча кагальных братчыкаў. Расказаў ім аб гэтым дзіўным здарэнні і на ўсходзе сонца яны пайшлі грамадой у новую сінагогу.

Разьбяра яны ўжо не знайшлі.

Новы каўчэгззяў золатам, ззяў хараством. Вінаград, апельсіны, кветкі, лаўровыя вянкі, пальмовыя галіны здзівілі прыгожасцю. Здавалася, што яны яшчэ пахнуць садам, стэпам. Львы і арлы былі як жывыя. Аж страшна было дакранацца да іх пальцамі.

Прапяялі трэція пеўні.

Знік пракляты габай з шоўкавай пярыны.

Габаіха шукала яго пад ложкам, па ўсіх каморах багатай хаты, на дварэ, на вуліцах—габая не стала.

Слухаючы казку шамеса рэб Элі, мы ўсе мімаволі з новай цікавасцю паглядалі на каўчэг, які заўсёды красаваўся перад намі. Разьба была сапраўды дасканалая. Рухлівыя светацені нашых свечак плылі хвалямі па цудоўнай рабоце. Здавалася, што львы і арлы зараз ажывуць.

Шамес заўсёды заканчваў гэту казку такімі словамі:

— А ведаеце, хто быў гэты разьбяр?—прарок Ілья!

Аднаго разу пасля такой бяссоннай ночы, мы пад раніцу паляглі апранутыя спаць на падлозе жаночай галёркі сінагогі. Мы толькі што заснулі, аж раптам усхапіліся ад дзікага крыку:

— Уставайце, дзеці Ізраіля, ягняты святыя! Да вас з'явіўся я—прарок Ілья! Уста-вай-це!

Мы ўскочылі на ногі. Перад намі стаяў местачковы вар'ят Моўша. Ён дзіка лупіў на нас вочы і загадаў:

— Распранайцеся, а то я вас зарэжу!

Ён стрыг паветра вялікімі кравецкімі ножніцамі.

— Распранайцеся... а то...

Мы былі так змучаны бяссонніцай, аглушаны і напалоханы яго дзікім крыкам, што і не думалі бараніцца. Паслухаліся. Вар'ят схапіў нашу вопратку і пабег уніз па лесвіцы. Без кашуль мы падышлі да вакон і ўзнялі крык. За вар'ятам пагналіся людзі. Ён кінуў нашу вопратку і ўцёк.

З таго разу мы перад сном запіралі дзверы сінагогі на ўсе засовы, каб да нас больш не прыходзіў няпрошаны прарок Ілья.

Мае заработкі

З самага пачатку я прывучаўся ў ешыбоце да самастойнага жыцця. Мыў сабе бялізну ў кожную пятніцу ў лазні і развешваў на гарэ сінагогі. Таксама навучыўся латаць парваныя штаны. Мой гарнітур даўно парваўся. Выпадковыя заработкі мелі ў ешыбоце ўсе юныя талмудысты: чытка псалтыра пры нябожчыках і спяванне малітваў пры нованароджаных. Ці пры нараджэнні ці пры смерці—чалавек чалавеку заўсёды даваў хлеб.

Мяне карміў мой ножык.

Я меў патаемную майстэрню ў шуфлядзе майго штэндара і пад заслонай скураных фоліянтаў з залатым цісненнем мой ножык тварыў цуды. Я вырэзваў з дрэва пеналы, скрыначкі, пакрываў іх лакам, пасля чаго наводзіў прыгажосць разьбой. З мяккіх чорных брускоў вырэзваў пячаткі. З аркушаў паперы рабіў маленькія кніжачкі ў прыгожых пераплётах і чырвона-сінім алоўкам размалёўваў іх звяркамі і дрэўцамі. Я прадаваў маленькія альбомчыкі свайго мастацтва. Альбомчыкі цаніліся сярод местачковых дзяцей не менш высока, чымся ножыкі і пісталеты ў вясковых пастушкоў. Цэны хісталіся ад двух да пяці капеек за штуку.

Ад строгага інспектара рэб Шмар'я мяне ахоўвалі ўсе юныя талмудысты. І я ні разу не папаўся ў яго лапы.

Старэйшыя таварышы — 16—17-гадовыя юнакі звярнулі пільную ўвагу на мае вырабы: скуплівалі ў мяне «тавар» за грошыкі і прадавалі ў пяць разоў даражэй. Яны стварылі «рынак». Закіпела жыццё. Каля сінагогі сярод густых зарасляў палыну была наша біржа. З'явіліся бабулькі з кошыкамі. Прадавалі нам яблыкі, арэхі, абаранкі, боб, гарохавыя бліны, жоўтыя і круглыя, нібы ясны месяц.

Аднак, бывалі моманты застоя ў «гандлі». Ножык мой адпачываў, бо рынак быў перапоўнены і ніхто больш не купляў. Мне прыходзілася галадаць. Вырагаваў мяне ад голаду адзін выпадак. Седзячы раз ўвечары на ганку сінагогі і марачы аб кавалку хлеба, я заўважыў, як адна нізенькая бабулька гоніцца за гарэзнай казой, гоніцца ды не можа дагнаць.

Я дапамог загнаць казу ў сенцы маленькай бабульчынай хаткі, што знаходзілася на тым баку вуліцы насупроць сінагогі.

Бабуля не ведала чым мяне ўзнагародзіць за дапамогу. Я сказаў, што мне ніякая ўзнагарода не патрэбна. Бабуля запрасіла мяне ў хату і пачаставала коржыкамі.

Лістапісец

З таго часу пачалося наша знаёмства з бабулькай Бейляй. Яна была адзінокая. Яе дочкі і сыны жылі ў Амерыцы. Прысылалі ёй акуратна грошы і яна спакойна дажывала свой век у маленькай хатцы. Тут-жа ў хатцы жыла з ёю дойная каза. Старшы ўнук бабулі ў Амерыцы быў аднаго ўзросту са мною і аднаго імені. Гэта яе вельмі расчуліла. Яна часта даставала са старога камода пачку лістоў, фотаздымкаў усіх яе дзяцей ды ўнукаў. Я чытаў і перачытваў уголас лісты, а яна, непісьменная, слухала з вялікай асалодай.

Яна запрашала мяне прыходзіць да яе па вечарах. Я ахвотна выканаў яе просьбу. Бабуля частавала мяне коржыкамі і арэхамі ў мёдзе. Час-ад-часу паіла мяне цыкорыяй з казіным малаком. Добрая бабулька была набожная. Часта прасіла мяне чытаць раздзелы са святой кнігі ў перакладзе на жывую яўрэйскую мову. Такая кніга называецца «тайч-хумеш». Яна друкавалася выключна для жанчын. Я чытаў, а старая Бейля слухала ды шаптала за мною слова ў слова.

Пасля кожнай чыткі на стале з'яўляліся пачастункі...

Я перабраўся да старой на кватэру. Яна за мною глядзела, як родная. Часта пад яе дыктоўку я пісаў у Амерыку лісты. Пры пісанні я ўжываў усе красамоўства біблії. Старая раструбіла аба мне ў дзесяць труб па мястэчку.

Ка мне пачалі прыходзіць «амерыканкі» з просьбай пісаць іх мужам у Амерыку. Прыходзілі і нявесты пісаць лісты жаніхам. У мяне пачалася вялікая перапіска.

Для апісвання гора замужніх, якія чакалі грошай ад мужоў, я ўжываў стыль псалмоў. Для любоўных пісем ад нявест я пазычаў радкі з «Песні-Песень». Пакрысе ў мяне выпрацавалася свая ўласная мова. За пісьмы плацілі. Снеданнямі і вячэрамі карміла

старая Бейля. У мяне пачала збірацца капейка да капейкі. Праз якога поўгода я за свой першы літаратурны ганарар купіў сабе боты. Яшчэ праз поўгода я набыў нямала кніжак яўрэйскіх і рускіх.

Маімі кліенткамі былі ў большасці бедныя непісьменныя жанчыны і нявесты. Перада мною разгортваліся жудасныя малюнкі жыцця местачковай галечы. Горам і слязмі былі перапоўнены іх сэрцы. Пакуль прывыклі да мяне, некаторыя з іх саромеліся дыктаваць хлапчуку тое, што набалела ў іх на душы. Ад сораму яны бляднелі, чырванелі, засланялі далонямі вочы, нібы перад запаленымі шабасовымі свечкамі; адварачваліся ад мяне і гаварылі прыдушанымі галасамі. А як прывыклі, без аніякага сцяснення дыктавалі мне такія словы, ад якіх мяне часам страх прабіраў. Такім чынам яны пакрысе пратаптвалі для мяне сцежкі ў самыя нетры народнай нядолі.

У іх featured рознастайных галасах і выразах твару гучэла і адлюстроўвалася злосць, гнеў, крыўда, літасць, смутак, жальба, падзякванне і праклёны. Мабыць, яны ўяўлялі сабе, што перад імі не хлапчук, а іхнія «амерыканцы»—мужы і жаніхі. Часам такія пісьмы-споведзі хвалявалі мяне да таго, што я па начах спаць не мог. Гаротныя жанчыны ўзвальвалі на мае слабыя хлапчукоўскія плечы свае цяжкія жорны несупыннай пакуты. Я, пішучы пісьмы пад іх дыктоўку, знаходзіўся пад гіпнозам іхняй бяды. Я натхняўся іхнімі пачуццямі. Нібы падатлівая глеба, упітваў у сябе чужыя жыцці, гарэў шчырым гневам, сумаваў вялікім сумам і радаваўся маленькімі радасцямі сваіх кліентак.

Пішучы пад іх дыктоўку, я наляту адшліфоўваў чужыя фразы, надаючы ім бляск красамоўства. Словы ўжо рабіліся маімі. Часам я ўдаваўся ў рыторыку, а часам ярка падкрэсліваў сваім пяром трагедыі жыцця-быцця гэтых жанчын.

Бывала, прыбяжыць да мяне засопшыся цётка з радаснай навіною:

— Памагло!

— Што памагло?

— Тваё пісьмо...

— Умею пісаць?

— О-го-го! Каб так мае дзеці ўмелі! Дзякую, сынок... У адказ на пісьмо, напісанае табою, мой Шмуэл-Меер прыслаў дзесяць даляраў і пісьмо. Вось яно! Чытай!

Паглядваючы на яе пасвятлеўшы твар, мне станавілася лягчэй на сэрцы. Жанчына тарапіла ў мяне вочы і раптам усхоплівалася:

— Я тады дала табе толькі адну капейку... Вось табе яшчэ тры! Не тры, а яшчэ дзве капейкі...

А то прыдзе чорная, як зямля, бабуля ды крыўдзіцца і лямантуе ў вялікай роспачы:

— Ой, і напісаў ты!

Я з непакоем пытаюся:

— А што?

— Ужо мінула два месяцы, а мой яшчэ не адказаў на пісьмо. Відаць, што ты, сынок, няўдала напісаў...

— Гэта няпраўда, я напісаў удала,—апраўдваўся я.—У вашага сына, мабыць, такое дубовае сэрца, што нічым яго не прасвідруеш.

— Напішы, будзь ласкаў, другое пісьмо.

— Добра.

— Цяпер я табе нічога плаціць не буду. Я-ж тады заплаціла без аніякай карысці...

— Добра.

Калі на пісьмо, напісанае мною, не адказвалі, вінаватым аставаўся я. Я сам бываў упэўнены ў сваёй вінаватасці. Я-ж павінен быў надаваць пісьму такую сілу, каб мастацкія словы чаравалі адрасата, каб яны ўбіваліся ў яго сэрца, як вострыя цвікі. Я ўпадобіўся адвакату, якому кліенты дапаручаюць свае кроўныя інтарэсы на судзе. А калі справа правальвалася, вінаватым у вачах кліентуры бывае толькі адвакат. Я павінен быў сваім мастацкім словам у пісьмах так уздзейнічаць на сумленне мужоў і сыноў-амерыкантаў, каб усе патрабаванні і просьбы жанок і матак адразу выконваліся.

Так вымагала ад мяне мая кліентура. За гэта і плацілі капейку ці дзве за пісьмо.

Часам звярталіся да мяне і пісьменныя. З майго чарнавіка яны перапісвалі пісьмы сваёй рукой. Такім чынам я своеасабліва і рана пачаў разумець значэнне мастацкага слова. І кожны мой слоўны твор, накіраваны да аднаго канкрэтнага чалавека, адразу браўся на пробны камень жывога сэрца: а ну, ці зазвініць мая пісаніна? Ці выкліча яна патрэбны водгаласак?

Ка мне прыходзілі пісаць пісьмы многія, але ярчэй за іншых засталіся ў маёй памяці дзве—змучаная непасільнай працай і нястачамі Голда з вечным выразам гневу ў вачах і стройная, чорнавокая, прыгожая Рахіль. Я часта пісаў ад імя Голды мужу і ад імя Рахілі жаніху.

Вось адно з маіх пісем ад імя Голды:

«Шаноўнаму мужу майму, знатнаму і слаўнаму Шмуэл-Мееру. Няхай доўга свяціцца зорка яго жыцця!

Па-першае, паведамляю цябе, што я, адданая жонка твая Голда, і нашы дзеткі—Гітка, Мотл, Ёська, Зорахка і Цыпачка—дзякуй святому імені, жывы і здаровы. Дай бог чуць ад цябе не горшыя навіны.

Па-другое, я дзіўлюся твайму доўгаму маўчанню. Маўчыш, як рыба. Ці я табе не жонка? Ці мае дзеці не твае дзеці? Ці акіян змыў з тваёй памяці родную сямейку? Ужо бадай год як ад цябе ні пісьма, ні грошай. А дзеці не маўчаць. «Дзе наш тата?»— пытаюцца яны. Маленькая Цыпачка замест «тата» кажа «цяця» і ручкамі пры гэтым паветра ловіць. Галасок у яе, нібы ў птушкі. Сам разумееш, што дзеці не лялькі, а жывыя істоты. Вочы ў іх пільныя. Шмат чаго бачаць, шмат чаго просяць. Дай ім бульбы, мяса, селядца, крупніку, малака. Дай ім чаравічак, гарнітурчыкаў, сукеначак, кашулек, шапачак, хустачак. Хоць ты для іх крамку адкрывай! Ім шмат чаго трэба—нават дактароў і фельчараў, хоць яны і не царскія дзеці.

Ад голаду і холаду яны вечна хварэюць. То жываток баліць у Гіткі. То Ёська босую нагу цвіком наскрозь праб'е. А ў Цыпачкі

коклюш. Вечна яна робіць адно—кашляе ды кашляе. А Мотл кашляе і без коклюша. А ў Зорахкі і дагэтуль крывыя ножкі. Годы яго ідуць наперад, а ён сіднем сядзіць на адным месцы ўжо зараз пяць год. За Моталэ трэба заплаціць рэбу пяць рублёў. Я вырвала-б з свайго рота пяць зубоў і аддала-б рэбу, але за мае пяць зубоў у краме не дадуць і атруты для мышэй. Вось такая, як бачыш, мая гаспадарка. Б'юся, як рыба аб лёд, а жыццё маё—палын, а не мёд.

Дзеці нашы маюць бацьку, а гадуюцца, як безбацькоўцы. Местачкоўцам і паскардзіцца нельга—вочы выдзяруць, заклююць! Пра мяне яны кажуць так:

— Голда жыве як графіня-манархіня. Голдзе бедаваць тое самае, што багатай Лібе-Лэі жабраваць. Жартачкі, муж Голды—былы балагула Шмуэл-Меер—у Амерыцы золата збірае ды брыльянтамі прыпраўляе. А яна, Голда, абаранкі з лазовага кошыка прадае ды яшчэ на сваю долю скардзіцца.

Вось так местачкоўцы пра нас гавораць і ядуць мяне без хлеба. Авохці мне, вох! Яны-ж не бачаць, што ў маім гаршку на камарыным шмальцу ліха варыцца, бядою і слязою соліцца.

Шмуэл-Меер, ты чуеш ці не? Скажы хоць раз, што мне рабіць? Праз акіян да цябе рукой не дастану. Плачу майго не пачуеш і слёз маіх не пабачыш. Сядзіш сабе ў амерыканскім шынку з капялюшыкам на галаве, з залатым гадзінмічкам у кішэні—акурат магнат ды і п'еш амерыканскую гарэлку кілішак за кілішкам. Ты-ж зрабіўся як чужы. О, гора маё! О, ліха маё! Слава таму мужу, які не вядзе кампаніі з лайдакамі, у шынках не бывае ды злых шляхоў не ведае, не знае. Слава таму мужу, які з пустымі людзьмі не сябруе ды з хітрунамі не хітруе.

Але гэта не пра цябе, Шмуэл-Меер, сказана, бо ты сумленне згубіў у Амерыцы. Жаласць і літасць да роднай сям'і ты ўтапіў у лужы, як сляпых шчанят. Ты гарэлку п'еш, а я смалу п'ю. Адумайся, разбойнік без нажа, гіцаль без вяроўкі... Злітуйся, люты чалавек... Выбачай, Шмуэл-Меерка, за такія словы. Не я гавару—гора маё гаворыць. Не я гневаюся—нядоля мая гневаецца. Каб ты хоць разок зірнуў на схудалых дзяцей, на іх тонкія, бы саломінкі, ручкі і ножкі,—тваё акамянелае сэрца стала-б добрым, як золата і мяккім, як воск...

А дзеці твае статэчныя, вымуштраваныя. Перад тым, як выходзіць з хаты, я заўсёды лічу абаранкі. Прыходжу—зноў лічу. Усе цэлыя—адзін у адзін! Дзеці не чапаюць. Зорахка любіць сядзець ля самага кошыка ды нюхаць абаранкі. А рукой ніколі не зачэпіць—ховай божа! Вочы ў яго блішчаць. Слюнкі ён пускае. Увесь ён дрыжыць. Ручкі цягнуцца да кошыка. Ён шэпча: «абаранкі... абаранкі...», а рукам волі не дае. Сэрца ў мяне кроўю заплывае, а я не даю дзецям абаранка. Гэта-ж кожны абаранак—грош! А ты, Шмуэл-Меер, там кошыкі з абаранкамі прапіваеш. Ведаю! Добрыя людзі мне пра цябе напісалі.

Я напалохала дзяцей такімі словамі: калі хто з бедных есць абаранкі, той глухне і слепне.

— Каму-ж можна есці абаранкі?—цікавіцца Зорахка.

— Свінням!—кажу.

— Чаму-ж багатыя ядуць?—не сунімаецца Зорахка.

— Бо яны свінні!

Зорахка вельмі разумны хлопчык. Ён смяецца. Тварык яго сур'ёзненькі і старэнечкі, як у дзядка...

У кожную раніцу нясу абаранкі ў самы багаты дом—да Лібе-Лэі Грынгауз, гаспадыні шкляной гуты. Я на свае вочы бачыла, як яна ў кожную раніцу крышыць абаранкі ў малако і корміць на каленях двух рабенькіх цюцек. Каб я так бачыла дзяцей нашых, здаровымі, шчаслівымі і радаснымі.

Заработак ад продажу абаранкаў дае мне толькі жыжку да крупніка і я мыю бялізну ў багатых людзей. Калі я палашчу чужую бялізну на рэчцы, дык плачу ў тры ручаі каля рэк Вавілона пад вербамі.

Парай, Шмуэл-Меер, што мне з дзяцьмі рабіць? Што будзе лепш—ці кінуць дзяцей у рэчку, ці іх галоўкі аб камень разбіць? Але я, Голда, не такая матка, як ты, Шмуэл-Меерка, татка. Апошнюю кроў сваю пралью для родных куранятак. І ваўчыха, і мядзведзіха, і каршуніха сваіх дзяцей любяць, кормяць і пояць, апранаюць і абуваюць. І я не хачу гэтым хваліцца. А ты, Шмуэл-Меерка, горш звярынай пароды... Я і дзеткі цалуем цябе. Твая на гэтым і на тым свеце Голда Памеранец».

Калі я прачытаў Голдзе гэтае пісьмо, прадыктаванае ёю і адшліфаванае мною, Голда ашчаперыла маю галаву рукамі і пачала лемантаваць немым голасам без слоў. Потым яна вызваліла маю галаву і сказала:

— Ведаеш, сынку? Ты крыху перасаліў мой крупнік. Але няхай сабе! Пашлем Шмуэл-Мееру гэтае пісьмо. Вось табе канверт. Пішы адрас. У гэтым пісьме мая нядоля красуецца, як кепскі партрэт у добрай раме.

Я выцер далонню валасы на галаве, бо яны сталі вільготныя ад Голдзіных слёз, нібы ад расы. Потым напісаў на канверце адрас.

А вось пісьмо ад Рахілі свайму каханаму Барысу:

«Мой любы, мой дарагі, мой залаты Барыс. Няхай полымя жыцця твайго свеціцца на векі-вечныя!

Калі я чытаю твае пісьмы, мне здаецца, што бачу твой мілы твар і чую твой мілы голас. Твае мядовыя пісьмы я чытаю і перачытваю мо' сто, а мо' тысячу разоў. Ты мне паведамляеш, што яшчэ не зарабіў на шыфскарту, а мне бадай кожную ноч сніцца адзін і той самы сон. Нібы ты мне прыслаў шыфскарту, а я ўжо плыву на караблі, такім прыгожым, як размаляваны дом Лібе-Лэі—мадам Грынгауз. Навакол карабля сінія хвалі. Над караблём трубы, дым і неба. А на караблі чужыя людзі. Я даплыла да Амерыкі, а ты не сустрэў мяне на беразе. І я хаджу па вуліцах Нью-Ёрка і шукаю цябе. Туды і сюды ездзяць і ходзяць пехатой людзі, апранутыя ў дзівосную вопратку і гавораць на дзівоснай мове. Я загубілася ў людскім моры, нібы гарошынка, і клічу-заву цябе:

— Дзе ты, брат майго сэрца? Дзе ты, залатая пячаць маіх думак? Дзе ты, карона майго жыцця? Прыдзі да мяне з сонечных

гор і далін. Прыдзі да мяне з расою раніцы, з сонцам поўдня, з ценем вечара. Прыдзі... прыдзі...

Прачынаюся. Падушка вільготная ад слёз. Схадзіла я да старой татаркі на карты паваражыць, дык яна мне нагаварыла дзевяць вазоў слоў пра казённы дом, пра дальнюю дарогу і пра брунета з пяшчотным сэрцам.

Што табе яшчэ пісаць?

Ад цямна да цямна працую ў дамскага краўца Шолама. Пад гуд кравецкай машыны я думаю і думаю, як скласці песню пра галубку і галубка—песню пра сваё ўласнае жыццё, песню пра наша каханне. Вось яе змест:

Галубок на адным беразе мора. Галубка—на другім. Яны імкнуцца адно да аднаго. Яны ў палёце. А мора падкідвае раз'юшаныя хвалі ў самае неба. Бура гоніць галубкоў у супрацьлеглыя бакі. Крыллі іхнія не могуць змагацца з лютай непагодай. Так праходзяць дні, месяцы, годы. Галубок з галубкай сустрэцца не могуць. І яны, кожны на сваім беразе, паглядаюць удаль засмучанымі вачыма—адзінокія, у горы і бядзе.

Пад гуд кравецкай машыны я думаю над прыгожымі словамі для такой песні. Галаву ламаю над рыфмамі. А пакуль што яшчэ нічога не прыдумала.

Аднаго разу я задумалася над песняй пра сваё жыццё і не агледзелася, як іголка пракалола мне палец. Кроў ад пальца заліла белае шоўкавае плацце, што я шыла для Лібе-Лэі Грынгауз. Я ледзь ачуняла ад болю і анучкай завязала палец. Мой гаспадар Шолам пацягнуў мяне за чорныя косы. Я ад злосці штурханула яго локцем у грудзі так моцна, што ён адкінуўся ад мяне, як насычаная п'яўка. Ён грукнуўся патыліцай у сцяну. Тры работніцы—мае падругі—стрэльнулі такім гучным смехам, ажно шыбы зазвінелі.

— Вон адгэтуль!—крыкнуў на мяне Шолам.

— Аддайце мне сем залатовак за працу, тады пайду!

— Ты-ж гадаўка, сапсула мне белы шоўк,—зноў крыкнуў Шолам.—Не дам табе ні капейкі!

— Мала я гаравала на вас, рэб Шолам?—сказала я.—Вы з'елі маю працу, маё здароўе, мае годы не на залатоўкі, а на дзесяткі і сотні рублёў! Аддайце мае сем залатовак!

Шолам кінуўся да мяне з кулакамі. За мяне заступіліся работніцы. На развітанне я сказала яму:

— Няхай мае сем залатовак будуць табе, Шолам, і мадам Грынгауз на саваны. А гэты шоўк чорт не возьме: памыць, папрасаваць і знаку не будзе!

На заўтра я пайшла да швачкі Сімы. Там гэтакае-ж шчасце, як у Шолама.

Што табе яшчэ пісаць?

Я ўсё думаю пра цябе, мілы Барыс. Я вечна сумую. Цяпер у нас вясна. За рэчкай зелянеюць бярозкі. Цвітуць сады. Так пахне, што можна ахмялець. А салавей так соладка спявае, што можна заслухацца. Дзе-б я ні стаяла, дзе-б я ні сядзела, куды-б я ні хадзіла—я ўвесь час пра цябе думаю, родны мой, любы мой... Я часта плачу.

— Чаго плачаш?—пытаюцца ў мяне.

— Толькі што хрэну нацёрла.

— Вечна хрэн трэш. Пудамі яго трэш ці што?

Я маўчу.

— Ты хворая?

Я зноў маўчу. Сорамна сказаць, што маё сэрца баліць ад кахання. Яны-ж мяне засмяюць. Панская хвароба,—скажуць. Паглядзела я на сябе ў люстэрка і страх мяне ўзяў—бледная, худая, запаўшыя вочы. Затое як прыеду да цябе ў Амерыку, зноў макам-цветам закрасую.

Што табе яшчэ пісаць?

Калі ўжо дачакаюся шчаслівай хвіліны? Ці можа маё шчасце на дне мора рыбкай плыве? Ці можа яно арлом у сыр-бор паляцела?

Дзякую, мілы Барыс, за твае частыя пісьмы. Гэта пакуль што адзіная ўцеха ў маім няўцешным жыцці. Цалую цябе тысячу разоў. Пішы! Пішы! Пішы!

Твая Рахіль».

Рахіль строга рэдактыравала свае пісьмы, пісаныя маёй рукой. Прымушала мяне перапісваць іх па два, па тры разы. Ёй чамусьці не падабаліся мае выдумкі і маё вычурнае красамоўства. Яна муштравала мяне да таго часу, пакуль я не налаўчыўся пісаць адно, а ёй чытаць зусім другое. Бо мая пісаніна вельмі падабалася яе былому жаніху. Я кажу «былому», бо пасля таго, як я напісаў Барысу, што Рахіль вельмі памізарнела, ён знайшоў у Амерыцы другую Рахіль і ажаніўся з ёю, як ён пісаў у апошніх пісьмах. Я хацеў выклікаць жаласць у сэрцы Барыса, а вышла наадварот...

Я ўсё гэта ўтойваў ад непісьменнай Рахілі. Я чытаў ёй словы аб вялікім да яе каханні Барыса, прыдуманыя мною тут-жа. Аднаго разу я нават ледзь не засыпаўся. Рахіль здзівілася:

— Ты-ж глядзіш не ў ліст, а ў вакно! Як гэта чытаеш?

— У мяне вочы такія вялікія, што магу глядзець у вакно і бачыць, што ў лісце напісана,—сказаў я.

Мне страшна было гаварыць Рахілі праўду. Яна, чулая і кволая, магла-б пакончыць жыццё самагубствам. Я баяўся, каб Барыс зусім не кінуў пісаць Рахілі. Седзячы ў сінагозе над талмудам, я прыдумаў новае пісьмо Барысу, якое напісаў змененым почаркам на стараяўрэйскай мове:

«Майму сыну Дойв-Беру, што вымысліў сабе неяўрэйскае імя «Барыс». Жыві ў божым блаславенні і шчасці і няхай цвіце жыццё тваё, нібы вінаградная лаза каля сярэбранай божай крыніцы, амінь!

Я, ільскі рабін, Іакаў бен Мардухая, бяру пяро ў рукі і пішу табе, сын мой. Што ты ўчыніў з Рахіллю? Ты, настаўнік стараяўрэйскай мовы, задумаў уцячы у Амерыку ад воінскай павіннасці, забраў у круглай сіраты Рахілі грошы на дарогу—грошы, якія яна крывавым потам зарабляла сабе на пасаг, абяцаў ёй, што і яе забярэш у Амерыку, паехаў з мястэчка жаніхом Рахілі, а цяпер знайшоў сабе другую. Гэта брыдка, гэта злоўчынак, гэта вялікі грэх перад богам. Загадваю табе, як духоўны рабін, зараз-жа развяжыся

з амерыканскай нявестай, вышлі Рахілі на дарогу яе-ж уласныя грошы, ажаніцеся там па закону Маісея і Ізраіля ды жывіце, множцеся і пладзіцеся, як увесь наш народ. А калі, мой сын, не паслухаеш мяне, я пракляну сямісвечнік твайго жыцця і твой род да дзесятага пакалення.

Мой суд зямны зацвердзіцца судом нябесным, амінь!

Так кажа рабін мястэчка Ільі на рацэ Слязанцы Іакаў бен Мардухая».

Пры гэтым я зрабіў невялічкую прыпіску:

«Паколькі ўся гэтая справа знаходзіцца ў вялікім сакрэце і каб не апаганіць чэснага імені сіраты Рахілі, даю табе чужы адрас».

Я напісаў свой адрас, падрабіў рабінскую пячатку, паставіў на пісьме і паслаў Барысу.

Адказ ад Барыса я атрымаў роўна праз месяц. Вось што ён напісаў:

«Святому каўчэгу мудрасці, пышнаму вянку роз з квітнеючага сада божай торы, вядомаму на ўсім свеце златаусту рабіну мястэчка Ільі Іакаву бен Мардухая, няхай славіцца яго дабрачыннасць ва ўсіх шатрах і кушчах Ізраіля.

Мяне дзівіць, вялікі рабін, што Вы лезеце не ў свае справы. Гэта добра, што вы хочаце стаць міратворцам, як старадаўні Аарон. Але-ж я вас ведаю: за тры рублі вы падпісваеце развод між мужамі і жонкамі, не задумваючыся. Шануючы вас, я хаваю свой гнеў за Вашыя страшункі, якіх я не баюся. Рахіль мне сама пісала, што яна стала брыдкай і хворай, таму я знайшоў другую нявесту таксама Рахіль. Грошы Рахілі я адашлю. Прашу вашага святога блаславення. Пры гэтым пісьме прыкладаю тры далары».

Калі я чытаў пісьмо Барыса, у мяне дрыжэлі рукі і ногі. Я вінаваты ў няшчасці Рахілі. Яе пагубіла маё красамоўства. Я ў пісьмах маляваў яе хворай, худой і бледнай ад кахання. Я хацеў гэтым выклікаць літасць у сэрцы Барыса, а вышла як з паламанага дышла...

Далары, як вугольлі пяклі мне рукі. Пакуль што я схаваў далары ў сваёй скрынцы на самым дне і напісаў Барысу новае пісьмо:

«Мой духоўны сын! Усе Рахілі на свеце аднолькавыя. Відаць, Ільская Рахіль не суджаная твая. Таму бласлаўляю цябе на шлюб з амерыканскай Рахіллю. Адну просьбу маю да цябе, Дойв-Бер. Пішы нашай Рахілі лагодныя пісьмы яшчэ каля году, пакуль я не ўгавару яе выйсці замуж за другога. Тады адашлеш ёй доўг. За далары дзякую. Раздам бедным».

Я ўяўляў сабе як пагладзіў-бы мяне па галоўцы за такія фокусы Ільскі рабін Іакаў бен Мардухая. Раней, калі я яшчэ начаваў у сінагозе, ён кожную пятніцу клікаў мяне да сябе дамоў і загадваў знімаць пыл з яго «святых» кніг. Пры гэтым ён са мной жартаваў кожны раз на адзін лад: павядзе ўказальным пальцам па маім носе зверху ўніз, пасля зачэпіцца пальцамі за мой нос знізу ўверх і задзярэ маю галаву ў гару да таго раптоўна і балюча, ажно іскры сыпаліся з вачэй. Пры гэтым ён гаварыў: «Уніз лёгка, у гару цяжка».

Каб рабін даведаўся аб маім фокусе, ён забраў-бы сабе тры далары і зрабіўся-б маім лепшым прыяцелем...

Справа з Рахіллю скончылася шчасліва і раней, чым я думаў. Яна перастала ка мне прыходзіць. Перапіска з Барысом спынілася. Рахіль вышла замуж за маладога прыгожага каваля Шымана і жыла шчасліва.

Я аб гэтым напісаў Барысу зноў ад імя рабіна і загадаў яму выслаць зараз-жа Рахілі яе грошы, што яна дала яму на дарогу ў Амерыку.

Барыс выканаў мой загад, бо я змайстраваў такое пісьмо ад імя рабіна, якім рабін Іакаў бен Мардухая мог-бы гардзіцца.

Аднак на маім сумленні яшчэ ляжаў адзін камень: тры далары... Яны-ж не мае, не мне прысланыя, а рабіну. Яны-ж і рабіну не належаць, бо ён у гэтай справе богу душой вінаваты. Яны-ж і Рахілі не належаць. Рахілі Барыс адаслаў доўг. Адаслаць тры далары назад Барысу? Глупства! Ён іх рабіну прыслаў у падарунак. Гэта значыць мне... А яны мне вельмі прыгадзяцца—гарнітур... боты... Я-ж хаджу, як абадраная ліпка. Так і зраблю—у першую чаргу боты. Але... прыкра. Што рабіць? Што рабіць?

Я сядзеў у сінагозе над талмудам і думаў-думаў. Я глядзеў праз акно на сінагагальны двор, дзе буяў палын, і думаў-думаў.

У маёй разгарачанай галаве грукаталі-стукаталі малаткі:

— Тры далары... Тры далары... Тры далары...

І я дадумаўся.

Шчасце і няшчасце рэб Элі

Так. Я дадумаўся. Мне стала лёгка-лёгка. Я знайшоў цёплае гняздо для пакалечанай ластаўкі. Я знайшоў месца для трох долараў. Я напісаў пісьмо і палажыў у кішэнь шамесу сінагогі—«рэб Элю з гусінымі лапкамі». Ён у той час падмятаў бярозавым венікам сінагогу.

Талмуд у галаву мне не лез. Я ўвесь час сачыў за Элем. Вось ён кончыў працу, накашляўся ад пылу, узнятага з падлогі і пачаў церабіцца. На гэта ён быў вялікі майстар. На яго твары разлівалася незвычайная асалода. Адмарожанымі пальцамі ён церабіў галаву. Далонню старанна цёр патыліцу, бараду, пейсы. Прыхіляўся да вострага вугла сталa і з натхненнем гебляваў спіну. Касцістымі лакцямі шпарка і рытмічна перабіраў свае ўласныя рэбры, як музыкант струны балалайкі. Пры гэтым ён задумліва і радасна ўсміхаўся. Нібы нешта вельмі смачнае еў і прыслухоўваўся да смаку.

На гэты раз я з нецярплівасцю прагледзіў усю драматычную дзею яго церабленне. Церабіць локцямі бакі заўсёды было яго апошнім нумарам. Вось ён і цяпер пачаў лакцямі наступаць на свае бакі, пачаў наступаць і пачуў небывалыя гукі. У яго кішэні зашастала папера. Ён здзіўлена сунуў руку ў кішэнь і выцягнуў адтуль белы канверт. Падышоў да акна, прачытаў адрас—яму. Ён з дзівам распячатаў канверт, выняў пісьмо і ўткнуўся ў яго носам:

«Мы з табою цёзкі. Ты—Эля шамес. Я—Ілья прарок. Я ўвесь час сачыў за тваім праведным жыццём, за пакутамі тваёй беднай

сям'і. Ты—самы лепшы Эля з усіх Эляў на свеце. Я цяпер знаходжуся у Амерыцы і прыглядаюся да людзей, якія носяць маё імя. Табе—найлепшаму Элю—шлю тры долары. Такую суму буду табе прысылаць кожны тыдзень на шабас. Гэтыя тры долары знойдзеш ў сінім канверце ў святым каўчэгу пад торамі. У кожную пятніцу пасля ранічнай малітвы знойдзеш на гэтым самым месцы такую-ж суму».

Эля скомкаў пісьмо, палажыў у кішэнь і прамармытаў:

— Нейкі шалахвост з мяне жартуе. Каб яго паганае імя сцёрлася з памяці добрых людзей! Не трэба мне такіх пісем з святога каўчэгу. Не пайду... Не пайду... Не пайду...

— Прыдзецца забраць назад з каўчэга гэтыя тры долары,—падумаў я.—Эля ўпарты чалавек. Сказаў, што не пойдзе, дык не пойдзе. Забяру назад грошы. Я цяпер цвёрда рашыў забраць іх сабе, бо яны-ж мне дазарэзу патрэбны.

Але ўжо было позна.

Цікавасць Элі ўзяла верх. Ён, крадучыся, каб ніхто не заўважыў, падышоў да каўчэга, дастаў адтуль сіні канверт. Пры гэтым замармытаў:

— Шалахвосты! І святы каўчэг не шануюць!

Ён з сумам паківаў галавой, зацмакаў губамі і падышоў да акна. Асцярожна распячатаў канверт і дастаў адтуль асігнацыю ў тры долары. Ён правяраў яе на свет доўгі час. З амерыканскімі доларамі Эля быў знаёмы. Яму не раз іх паказваў яго пляменнік, бацька якога жыў у Амерыцы і час-ад часу прысылаў грошы.

Упэўніўшыся, што гэта сапраўдныя тры долары, Эля задрыжэў з ног да галавы. Схаваў за пазуху грошы і пачаў біць сябе кулакамі ў грудзі. Потым ён зашаптаў:

— Ілья прарок... Ілья прарок... Ілья прарок...

Узрушаны Эля ўсхліпнуў ад радаснага хвалявання, зноў падышоў да каўчэга, расчыніў дзверцы, усунуў туды галаву і доўга маліўся. У яго вачах свяцілася вялікае, як мора, шчасце. Нібы на крыллях, Эля паімчаўся з сінагогі. Крыллі, праўда, былі не арліныя, бо ён зваліўся ўніз з высокага каменнага ганку. Хутка падняўся і, трымаючыся абедзвума рукамі за пазуху, пабег дамоў з усіх сіл. Людзі на яго аглядаліся. Ён не зварочваў увагі.

Назаўтра Эля прышоў у сінагогу ў новай шапцы. Сам ён, відаць, памыўся ў лазні. Валасы яго былі гладка расчосаныя, барада і пейсы ў парадку. Словам, зусім не ранейшы, а нованароджаны Эля... Аднак, я на яго ілбе заўважыў хмарку незадаволенасці. Чалавек быў нечым пакрыўджаны.

Я здзівіўся. У чым справа?

Прычына яго незадаволення выявілася зараз-жа. Эля падышоў да каўчэга, на гэты раз не зусім асцярожна. Ён быў узбуджаны. Расчыніў дзверцы і пачаў гаварыць гучным шэптам. Я асцярожна падышоў да каўчэга. Чуў слова ў слова:

— Дзякую, святы прарок, за тры долары! Але мая жонка сказала, што ты мог-бы даць больш. У нас вялікая сям'я і вялікая нястача. Прашу цябе, святы прарок, павер маёй шчырасці, і ахвяруй мне па трыццаць долараў на тыдзень. Ты-ж такі добры. Я, святы

прарок, ва ўсіх малітвах успамінаю цябе з пашанай і любоўю. Я ўпэўнены, што выканаеш маю маленькую просьбу. Не скупіся ў сваёй дабрачыннасці. Амінь! Амінь! Амінь!

Эля вышаў з сінагогі, а я ўвайшоў у злосць.

Мала таго, што я па дурноце сваёй выкінуў яму гэтыя тры далары, у яго яшчэ нахабнасць і прагнасць з'явілася. Ён яшчэ крыўдзіцца! Дай яму па трыццаць даларaў на тыдзень... Захацеў адразу панам зрабіцца! Ды яшчэ верыць шчыра, што гэта раскашэліўся Ілья прарок. Ну, пачакай-жа, рэб Эля! Я цябе ачалавечу! Пакажу табе, што Ілья прарок не такі цямця-лямці, як я. Буду змагацца за гонар старадаўняга прарока...

На другі тыдзень я зноў палажыў у каўчэг пісьмо на адрас Элі. Ён быў надзвычайна акуратны. У назначаны час падышоў да каўчэга, нібы да сваёй уласнай шафы і дастаў адтуль пісьмо. Ён адразу палажыў канверт за пазуху са словамі «дзякуй, дарагі прарок Ілья!» і, шчаслівы і спакойны, вышаў з сінагогі, як банкір з банка.

Я, канешне, зразумеў у чым справа. Эля быў упэўнены, што ў канверце ляжаць трыццаць даларaў. Ён нават паважна выцер нос новай хустачкай, як гэта робіць самы багаты крамнік у мястэчку, рэб Носан.

Ой, хутка, рэб Эля, пераняў ты манеры багача! Ах, як грошы псуюць чалавека! Эля нават узгардзіўся. Калі раней ён быў з усімі ешыботнікамі за панібрата, дык у працягу аднаго тыдня ні з кім з нас ужо гаварыць не захацеў. Некаторыя з ешыботнікаў нават заўважылі:

— Эля пачаў глядзець на нас зверху ўніз...

І я рашыў:

— Я скалечыў Элю—я вылячу яго. Уся яго душа цяпер у маіх руках, як злоўлены верабей...

І я таксама крыху ўзгардзіўся сваёй сілай над сінагагальным шамесам. Але тады я яшчэ не ўцяміў, што той самы кій, які біў Элю адным канцом, біў другім канцом і па маёй лабацінe. Я хадзіў па сінагозе галагуцкім пеўнем і ўжо радаваўся, што падкінуў Элю гэтыя тры далары. Затое цяпер вымуштрую чалавека. Такая справа даражэй за тысячу даларaў. Магчыма, што гэтым я хацеў заглушыць смутак па страчаных трох даларах. Я добра не памятаю. У той час я назіраў толькі за іншымі, а не за самім сабой.

Дома Эля чытаў:

«Ты, Эля, зрабіўся адразу прагным на вялікія грошы. Гэта твой першы грэх. Ты, Эля, узгардзіўся. Гэта твой другі грэх. Вось за што я не выканаў свайго абяцання. Назначаю табе на цэлы тыдзень пост у дзень і малітвы ўночы. Калі ўсё гэта будзе выканана не так сабе, для віду, а шчыра, тады дам табе новую ўзнагароду. Так кажа прарок Ілья».

Увесь тыдзень пасля гэтага ліста Эля не выходзіў з сінагогі. Пасціўся ўдзень і маліўся ўночы. Апусціўся, высах. Кожны дзень прыходзіла ў сінагогу яго жонка і са слязамі ў вачах упрашвала яго:

— Хадзем, Эля, есці...

Эля моўчкі адпіхваў яе ад сябе локцем. Эля хадзіў увесь гэты

тыдзень, як цень. Ешыботнікі глядзелі на яго і дзівіліся. Часта хто-небудзь да яго звяртаўся:

— Рэб Эля, што з вамі?

— Рэб Эля, вы нездаровы?

— Рэб Эля, вы вельмі схудалі.

Эля маўчаў і на яго твары відаць былі вялікія пакуты і вялікія надзеі.

Роўна праз тыдзень Эля дастаў з каўчэга мой новы канверт. Дома ён чытаў вось што:

«Эля, ты вялікі дурань! Не вер у забабоны. Скажы «дзякуй» за першыя тры далары і больш не чакай. Няма прарока Ільі і няма бога. Усё гэта хлусня. Амінь! Калі-небудзь я табе раскажу ўсё».

Эля некалькі тыдняў не прыходзіў у сінагогу. Ён захварэў на нервовую гарачку і доўгі час у сваім брэдзе нешта расказваў пра Ілью прарока. А як вярнуўся ў сінагогу, дык паглядаў на ўсіх недаверліва.

Тым часам я займаўся далей пісаннем лістоў у Амерыку. У хаце старой Бейлі я жыў спакойна. Нада мною не вісеў вечны страх перад інспектарам рэб Шмар'я. Я мог чытаць у прыватнай кватэры хоць цэлымі начамі. Творы Пушкіна і Лермантава, Гогаля і Некрасава выцеснілі схаластычны талмуд з яго мёртвай філасофіяй, з яго нуднымі развражаннямі аб дабры і зле, з яго дробнымі ўрыўкамі featured рознастайных старадаўніх навук, з прыстасоўваннем Вавілонскага быту і мудрасці да ўмоў жыцця зусім іншай зямлі ды іншых людзей.

Я пачаў пісаць вершыкі на стара-яўрэйскай мове. Пісаў удзень ў сінагозе, засланяючыся фаліянтамі талмуда. Уночы я чытаў кнігі. Так цягнулася больш году.

Мірыям

Лісты ад нявест да жаніхоў у Амерыку і чытка лістоў ад жаніхоў з Амерыкі накіравалі мяне пісаць вершы на тэму кахання. Кожны дзень—новы верш. Пры стале ў хатцы, калі старая Бейля ўжо спала, я ўпісваў гэтыя вершыкі начыста ў прыгожую запісную кніжачку, якую купіў у краме. Кніжачку я назваў «Мірыям». Яна была ўся запоўнена гімнамі неіснуючай дзяўчынцы Мірыям. Дзяўчынка майго ўзросту, пятнаццаці год жыла толькі ў маёй фантазіі. Часта Мірыям мяняла свой выгляд. То яна была з валасамі чорнымі, як ноч, то—залацістымі, як сонца. Вочы яе былі то спелымі вішнямі, то васількамі. Голас яе гучэў, як арфа. Смех—цурчанне ручайка. Дыханне—шэпты кветак і каласоў пад ветрыкам. Яе песні—спевы салоўкі. Усе радасці і смуткі свайго сэрца я прысвячаў цудоўнай мары—Мірыям... Яна была добрая, і мудрая. Яна засланяла ад маіх вачэй мудрацоў талмуда.

Аднаго разу ў жнівеньскі дзень, калі праз каляровыя шклы ў сінагогу прабіваліся сонечныя прамені і ператварылі сінагогу ў фантастычнае падзямелле часоў старадаўняга Егіпта, калі ажылі дрыўляныя львы і арлы на каўчэгу, я чытаў пад сумны спеў юных талмудыстаў гімны сваёй Мірыям. Кніжачка з вершамі ляжала ў мяне на тоўстым фаліянце. Я чытаў з захапленнем, у голас:

Мірыям... Мірыям...

Перад тваімі вачыма пятнаццаць разоў цвіла чаромха і зелянела руњь.

Я пацалую залацістую пасму тваіх валасоў і ад асалоды памру ля ног тваіх.

Не! Не памру. Дазволь мне жыць і піць асалоду з тваіх галубіных вачэй. Хачу гуляць з табою, як з роднай сястрой.

Мірыям... Мірыям...

Ты мне бліжэй за бацьку і матку. Ты мне даражэй за жыццё. Ты—маё неба. Ты—мая зямля. Ты—маё шчасце. Ты звіла навекі гняздо ў маім сэрцы.

Мірыям... Мірыям...

Над полем стаіць белы, як малако, туман. Ля рэчкі пасуцца цяляты. Пастушок грае на жалейцы, а я сяджу на камені ды спяваю песню. І кожнае слова маёй песні—любоў да цябе. І кожнае слова маёй песні—хвала красе тваёй.

Мірыям... Мірыям...

Я забуду малітвы вечнаму небу.

Дазволь раніцой і ўвечары вымаўляць тваё спеўнае імя... Я гляджу на зоркі і думаю, што гэта твае вочы. Я слухаю песні салоўкі і думаю, што гэта твой голас. Я гляджу на макаў-цвет і думаю, што гэта твае губкі.

Мірыям... Мірыям...

Раптам нада мною замітусіўся цень. Я ўстрапянуўся.

Ля майго штэндара стаяў высокі, грозны, чорнабароды аскет—інспектар рэб Шмар'е...

Рукі і ногі ў мяне амярцвелі. Мне зрабілася холадна і горача.

Рэб Шмар'е ўзяў з маіх рук кніжачку пад назвай «Мірыям». Чытаць было лёгка, бо я для большай прыгажосці пісаў друкаванымі літарамі. Ён углыбіўся ў кніжку. Я, нібы загіпанатызіраваны, глядзеў на яго і не мог крануцца з месца. Ён чытаў доўга. Навокал майго штэндара сабраўся ўвесь юны народ, усе мае таварышы.

Кончыўшы чытаць «Мірыям», рэб Шмар'е закусіў бараду, пранізаў мяне наскрозь двума вострымі кінжаламі чорных вачэй і загаварыў не да мяне, а да маіх таварышоў:

— Сыны Ізраіля... Рвіце на сабе вопратку, абсыпайце галовы попелам у знак жалобы. Гэты пасадзецкі шэйгец здрадзіў яўрэйству. Напісаў кніжачку пад назваю «Мірыям». Ні разу імя бога не ўспамінае ў кніжцы. Яго кніжка—сорам і спакуса. Яго кніжка—усхваленне мацеры нячысцікаў—Ліліт. Утапілася ў смале пякельніцы душа маладая... Яна прапала, прапала для святой торы, для бацькоў... Пагасла іскра з полымя Адэная...

Аскет рэб Шмар'е не біў мяне. У яго вачах стаялі слёзы—кракадзілавыя слёзы.

Маю кніжачку спалілі на каменнай падлозе ў пярэднім пакоі сінагогі...

Рэб Шмар'е так напалохаў юных талмудыстаў, што яны ад мяне адступіліся, нібы мяне перадалі Анафеме.

— Ухадзі з гэтага святога мура,—сказаў рэб Шмар'е са

строга ўзнятай рукой.—Ухадзі! Гаспадарам тваіх дзён я скажу, каб яны цябе больш не кармілі. Ухадзі з гэтага мястэчка, бо калі я цябе ўбачу на вуліцы, не мінаваць «малкес».

Я вышаў з сінагогі ў апошні раз. Старой Бейлі сказаў, што выбіраюся пехатой у Пасадзец. Я ўзяў з сабой толькі кніжкі. Бейля дала мне на дарогу кавалак хлеба.

Бывайце назаўсёды, таноім і амайроім—прафесары і дактары талмуда! Вашы старадаўнія рыцары Гілель і Шамай, Попай і Гуна памёрлі ў маім сэрцы. Нібы туман, растаялі пад сонцам жыцця паветраныя замкі Ерусаліма і Вавілона.

Адно імя ўвасабляе маю новую мару—Мірыям...

Хацеў пабачыць Элю, расказаць яму праўду аб трох даларах і папрасіць прабачэння, але не ўдалося сустрэцца з ім. Я рашыў напісаць яму аб гэтым пісьмо дома і пераслаць поштай.

Іду лясной дарогай. Пахне смалою, багуном і грыбамі. Спяваюць жаўранкі. Можа гэта грае на лютні мая Мірыям? Здалёк плывуць да мяне гукі жніўных песен. Спяваюць некалькі жанчын. Палоняць мяне жыватворчыя сілы зямлі—яе радасці і смуткі. Можа гэта сумуе і радуецца Мірыям?

* * *

Навіны пасадзецкія мне вядомы. Памёрла мая бабуля. Памёрлі стагоднія дзяды Юстын і Мірон. Мае таварышы па хедэру памагаюць працаваць бацькам. Дзеці карчмара гандлююць. Пані Чапкоўская судзіцца з вёскай за луг. Мае таварышы пастушкі праходзяць свой парабкоўскі талмуд. Нудна паўзе жыццё. Стагоддзямі яно стаіць на месцы.

Іду дамоў і думаю: такая ў хаце цесната, што мне прыдзецца спаць на падлозе.

Я набліжаюся да родных мясцін.

Як мяне сустрэне бацька? Ведаю. Ён запытаецца:

— Што з цябе будзе?

Пасля гэтага пакутліва на мяне зірне і паведаміць:

— У мяне-ж і без цябе шэсць чалавек дзяцей. Было восем, дык пару бог забраў. З табою было-б якраз дзевяць... Табе ўжо пятнаццаць год. Сам павінен разумець.

Ён змоўкне на хвіліну, зірне на мяне, як утапаючы на човен, і дадасць шэптам:

— Такія сыны, як ты, ужо дапамагаюць бацькам... Ведаеш... Я-ж вечна гарую аб адным, каб хацця хлеб быў у хаце.

Так. Мае дзіцячыя годы скончыліся.

Трэба працаваць і вучыцца!

Гэта было ў 1902 годзе.

Пімен Панчанка

У НАВАЛЬНІЦУ

Перуны грукаталі ў прасторы пустым.
Прыгіналіся к долу кусты.
І у цёмным прадонні набухшых крыніц
Гаслі водбліскі бліскавіц.

Мы стаялі удвох. І тугая каса
Ненарокам кранула мой твар.
І тады я адважыўся і расказаў
Пра сардэчны, як кажуць, пажар.

Ты-ж глядзела на клён, што на вуліцы мок,
Быццам бачыла першы раз.
Я адказу твайго дачакацца не мог,
І агеньчык надзеі пагас.

Вось і схлынулі хмары, і дождж перацiх,
Чуўся кропель буйных перазвон.
Асцярожна трымаў на ладонях тугіх
Серабрыстае зарава клён.

Я з трывогай аб нечым цябе запытаў...
Ты хутчэй заспяшыла дамоў:
«Я нічога не чула, бо гром грукатаў,
Другім разам раскажаш ізноў».

1939 г.

МЕЛІЯРАТАРЫ

Усёроўна—ці Мазыр, ці Хойнікі:
Балаты асушым тут і там.
Абы толькі вогнішча у хвойніку
Гатавала чай заўсёды нам.

Сонца будзе нашым спадарожнікам,
З сонцам працаваць і жыць лягчэй.
Астралябій тонкія трыножнікі
Не намуляць маладых плячэй.

На гнілую багну з ліхарадкаю,
Пусцім стрэлы светлыя канаў,
Каб зямля была сухой і гладкаю,
Каб палескі змрок навек сканаў.

Вечарамі, пасля працы спорнай,
У рацэ даваць будзем нырца
І на вогнішчы пад небам зорным
Будзем смажыць сала на дубцах.

Пра дзяўчат пагутарым і песняй
Патрывожым душны сон імшар...
Вылячым зямлю сваю ад плесні
І радзіме прынясем у дар.

«Не дарэмна хлеб ядзім мы!—скажам ёй.—
Уладанні новыя прымай,
Яблынямі, вішнямі абсаджвай,
Залатой пшаніцай засявай!»
1939 г.

Л. Гаўрылаў

ЦІШЫНЯ

Цішыня над полем і над лесам,
Ī на хаты пала цішыня.
Сінім небам—месячык бялесы,
Сінім небам—грае вышыня.
Ī плыве, як грэчкі пах мядовы,
Ī плыве, як васільковы пах,
Ціхі смутак зеленагаловы
Аб вачах любімых, аб губах.
Наш рубеж акованы гранітам
Ī напят, як тонкая струна.
Ды спрабуй, струну тую крані ты—
Адзавецца грукам перуна.
А пакуль спакойны заранiцы,
П'юць расу палеткі на зары—
Сцерагуць свяшчэнную граніцу
Усе таварышы, усе мае сябры!
Вось таму над лугам, над садамі
Ī на воды пала цішыня,
Ī дарог мядзянымі слядамі
Пабрыла нямая даўжыня.

У КАСАВІЦУ

Больш ад хмелю пахучая ў лузе трава!
Твае кудры жартун-вецярок рассыпаў,
Сарамліва цябе наляту цалаваў,
Ī расла, і расла за капою капа.

Спорна ў дружбе гарачай работа ідзе.
Ī не ў знак, што на вуснах у кропельках пот,
Ī не ў знак, што ў крынічнай халоднай вадзе
Густасіні замер небазвод.

Усплыве ў ціхай завадзі месяц тугі,
Пранясуцца апошнія ў даль касачы—
Будуць высіцца густа радамі стагі,
Будзем слухаць трапеткія шэпты начы.

Ї забудзецца цяжкая стомленасць рук.
Зоры мкнуцца ў каханыя вочы—наніз,
Разгараецца ў шустрай лявонісе круг,
Толькі русай чупрынай трасе гарманіст!

Зоры гаснуць. Ї зноўку цудоўна мігцяць.
Ї птушынае ранне прабуе лады.
Мы шчаслівы, як можна ў кіпенні жыцця
Быць шчаслівымі нам—маладым!

І. Гурскі

ПАТРЫЕТЫ

П'еса ў 3 дзеях, 9 карцінах

ДЗЕЙНЫЯ АСОБЫ:

ВАЕВОДЗІН—старшы лейтэнант, начальнік заставы
ЛЮБОЎ НІКАЛАЕЎНА—яго жонка.
САСНОЎСКІ—младшы палітрук.
ГЛАДКІХ Цімох—аддзельком.
ЦІТ—старшыня пагранічнага калгаса „Правда“.
НАСТА—яго жонка, калгасніца.
АКСІННЯ—іх прыёмная дачка, даярка калгаса.
ПАВЕЛ—іх сын, брыгадзір калгаса.
РУДНЕЎ—калгасны пастух.
КРУШЫНІН—пагранічнік.
БАЙКАЧ—служыў у Чырвонай Арміі, ў сувязі, зволіўшыся працуе па гэтай спецыяльнасці.
ДОМНА—калгасніца-цялятніца.
АНІСІМ—повар.
УДАЛАЎ—пагранічнік, потым парторг заставы.
ТРУТНЕЎ—адказная асоба.
ПЕКАРСКАЯ—шпіёнка.
СКВАРЦОЎ—дыверсант.
ЛІХАДЗІЕЎСКІ—ветэрынарны фельчар.
ЛЁЛЯ—машыністка.
ПОЛЯ—стэнаграфістка.
ПАГРАНІЧНІКІ, сяляне.

Дзея адбываецца на заходняй граніцы ў 1937 годзе.

ДЗЕЯ ПЕРШАЯ

КАРЦІНА 1

Лес. Стаяць стогадовыя дубы. Дзе-ні-дзе пракідаюцца хвоі, бярозы. Вясна. Цячэ рэчка. Спакой, цішыня. Гладкіх і Крушынін, змяніўшыся з сакрэту, ідуць на заставу.

Гладкіх (*застанавіўся*). Каля гэтых трох дубоў, мінулай вясной, быў забіты Пархоменка. (*Садзіцца на пень, закурвае*). Чаго мяне цягне сюды?

Крушынін. Прыгожае месца. (*Прысаджваецца*). Таварыш Гладкіх! А вы так і не сказалі, дзе ўчора былі?

Гладкіх (*напявае*). Ой, мы ўчора да вечара
Дзень гулялі,
Мы не русую касу
Прапівалі.

Ды Аксінню мы не замуж
Выдавалі.
Праважалі мы Аксінню
У Маскву-горад,
Ды к Сталіну вялікаму
У госці.
Выхадзіла свет-Аксіння
За вароты,—
Маладая і прыгожая
У новых ботах.
Гаварылі мы Аксінні
Усе разам,
Каб прывет перадала
Ад калгаса.

Крушынін. А ад нас як, перадалі прывет?

Гладкіх. Асобы, пагранічны!

Крушынін. Не забудзецца?

Гладкіх. Яна моцна любіць мяне. *(Напявае).*

Крушынін *(паглядзеў на Гладкіх).* Спяваеце? Вясёлыя людзі доўга жывуць.

Гладкіх. Я і не збіраюся паміраць. Мы з вамі—кавалачак камунізма захопім. Будзем унукам расказваць пра граніцу. «Дзядуля,—запытаецца,—няўжо ты быў комсамольцам?» А вы, таварыш Крушынін, павесялелі. Чаго толькі я не перадумаў пра вас. Локаць к локцю ляжыш, трэба ведаць з кім?..

Крушынін *(усміхнуўшыся).* Калі мяне прызначылі на граніцу, страх узяў. Не ведаў, што буду рабіць. Стаў чытаць пра Беларусь. Наткнуўся на каўтун, па начах не мог спаць. Стаяць перад мною высокія, худыя, згорбленыя людзі з доўгімі непрыгожымі рукамі і з шышкамі на галовах. Прыязджаю—зусім другая карціна. Беларусы такія-ж, як і ўсе. Палюбіў я Нёман—быструю рэчку, валакністы лён, сінявокіх дзяўчат. *(Гладкіх ціха напявае).* От чалавек, песня з вуснаў не сходзіць.

Гладкіх. Песня—мая слабасць. *(Прыслухоўваецца).* Таварыш Крушынін! Чуеце, нешта плюхаецца?

Крушынін. Няйначай, шчупак вышаў на прагулку. *(Прыглядаецца).* Не. Дзікая качка з выводкам. Хто-ж гэта яе ўспароў? Мусіць недзе чалавечыя ногі ходзяць? Няма Анісіма. Той-бы зараз пачаў свае паляўнічыя байкі. Учора бачыў ва сне яго Домну. Як сціснула, з мяне і дух вон. Азярод, а не жанчына. Гара. І сняцецца-ж чорт ведае што!

Гладкіх. Не добра, калі жанчыны сняцца.

Крушынін. А што?

Гладкіх. Для здароўя шкодна.

Крушынін. Пасваталі-б каго. Вы ўсіх тут ведаеце.

Гладкіх. Знойдзем дзяўчыну.

Крушынін. Уступіце Аксінню. Ха-а-ро-о-шая дзяўчына. Чатырох парушальнікаў затрымаць!

Гладкіх. А-ах, які я сёння злосны, чорт вазьмі!..

Крушынін. Навошта злавацца? Не я, дык Сасноўскі адаб'е. Ён можа! Младшаму палітруку пакарыць сэрца . дзяўчыны, усё адно, што нам з вамі папяросу выкурыць.
Гладкіх. Вы не ведаеце Аксінні.
Крушынін. Што вам стоіць пераступіць дзяўчыну другому.
Гладкіх. Чаго захацелі? Ласунчык!
Крушынін. Скажыце, у вас сям'я вялікая?
Гладкіх. Маці, бацька, пяць сясцёр і тры браты.
Крушынін. Ого! Цэлае аддзяленне. Зайздрошчу! А я адзін, як стаю.
Гладкіх. А дзе вашы бацькі?
Крушынін. У дзевятнаццатым з голаду памерлі.
Гладкіх. А раней маўчалі. Хадзілі як індык надзьмуты. *(Пачуўся стрэл, абодвы ўскочылі).*
Крушынін. Што такое? З таго боку?
Гладкіх. Не. Гэта Вяршынін стрэліў. *(Пачуў трэск, прыглядаюцца).*
Крушынін. Столькі галля валяецца. Павычышчаць, ці што?
Гладкіх *(усміхнуўся)*. А навошта? Я спецыяльна панакідаў. *(Зноў чуваць трэск)*. Бачыце, паўзуць.
Крушынін *(прыглядаецца)*. Дзе?
Гладкіх. Унь.
Крушынін. Бачу куст і больш нічога.
Гладкіх *(паказвае)*. Глядзіце, кусты рухаюцца.
Крушынін. Скажыце, як жывыя. І што ім трэба? *(Цэліцца)*. Больш не палезуць. Мы, саратаўскія, такія!
Гладкіх. Не страляйце. Трэба жывымі ўзяць.
Крушынін. Ёсць. Жывымі ўзяць.
Гладкіх. Колькі іх?
Крушынін *(прыглядаецца)*. Чатыры і адна. Сілы не роўныя.
Гладкіх. Чаго там! Мне траіх і вам двое. Галава! Толькі— свае не выстаўляйце.*(Крушынін прылёг)*. Трэба адрэзаць ім мажлівасць адступлення. *(Камандуе)*. Сто-о-ой! Рукі ўверх! *(Кінуліся на дыверсантаў. Пачуўся стрэл)*. Лажыся!
Крушынін *(схапіўся за нагу)*. О, чорт! Метка б'юць! Прахвосты!
Гладкіх *(лежачы)*. Вы ранены? Ідзіце на заставу. Я—не прапушчу.
Крушынін *(хутка перавязаўшы нагу)*. Таварыш аддзельком. Рана не цяжкая. Дазвольце застацца.
Гладкіх. Страляць можаце?
Крушынін. Магу.
Гладкіх. Бачыце, адзін адрываецца. Падняўся і пайшоў. Яго трэба прызямліць.
Гладкіх. Ёсць. Прызямліць. *(Папоўз)*.
Гладкіх. Гм. Трое падняліся. Сто-о-ой! *(У адказ пачуўся стрэл)*. Ах, сволачы! *(Прыцэліўся, страляе)*. Няма аднаго. (Зноў прыцэліўся). Другі пакланіўся зямлі. *(Камандуе)*. Сто-о-ой! Не хочаш? *(Дасылае патрон. У гэты час пачуўся стрэл. Гладкіх выпусціў вінтоўку з рук)*.

Сасноўскі *(падбегшы)*. Сто-о-ой! *(Страляе)*.
Гладкіх. А-а-а, зладзюга, скапыціўся. Зараў носам зямлю. Метка б'яце таварыш младшы палітрук! *(Чуваць стрэл)*.
Сасноўскі. Хто там страляе?
Гладкіх. Крушынін.
Сасноўскі. Што з вамі? Увесь у крыві?
Гладкіх *(хацеў падняцца)*. Няўжо-ж гэта паміраць прыдзецца?
Сасноўскі. У вашы годы толькі жыць.
Гладкіх. Я не вельмі што, каб і спяшаўся. Але...
Сасноўскі *(разарваўшы на сабе кашулю, перавязвае)*. Але жыць не даюць.
Гладкіх *(скрывіўся ад болю)*. Не чапайце... Вось партбілет... Пакуль агледзеўся... гімнасцёрка прамокла...
Сасноўскі *(узяўшы партбілет)*. Паправіцеся... вярну...
Гладкіх. Каб-жа яно так...
Сасноўскі. Як Крушынін у баю?
Гладкіх. Герой! Будучы раненым, застаўся ў баю. Ён там! *(Хацеў паказаць, рука падае на зямлю)*.
Сасноўскі. Дзіўна! Чаму гэта—рана ў спіну?
Гладкіх. Не ведаю.
Крушынін *(падбегшы)*. Таварыш младшы палітрук. Дазвольце дакласці. Вы і я—па аднаму і таварыш Гладкіх двух, разам чатырох улажылі. Адна знікла. Таварыша Вяршыніна, які быў у сакрэце, яны абышлі. Банду дыверсантаў суправаджала аддзяленне салдат. *(Да Гладкіх)*. Вы ранены? *(Нахіляецца)*.
Ваеводзін *(падбегшы)*. Што здарылася? Чаму такая стральба?
Сасноўскі. Чатырох зваліді. Адна прарвалася.
Ваеводзін. Та-а-ак. *(Да Гладкіх)*. Куды вы ранены?
Гладкіх. Сам не разбяруся... Нібы плашкаю ў спіну... Потым стала горача...
Удалаў *(падбегшы)*. Таварыш старшы лейтэнант. Пастух калгаса «Праўда» Руднеў паведаміў, што ў Нёманскім лясніцтве з'явілася незнаёмая, якая прабіраецца ў мястэчка Пруды. Руднеў паспрабаваў яе затрымаць, але яна адкрыла па ім агонь і як скрозь зямлю праваліласся.
Анісім *(падбегшы з двухстволкаю)*. Таварыш старшы лейтэнант. Домна паведаміла па тэлефону...
Ваеводзін. Якому тэлефону? Домна каля Яснай паляны лён поле. *(Незадаволена)*. Хоць бы каўпак скінулі.
Анісім. Я за дзікам сачыў. «Анісім!—крычыць,—нейкая шалёная зладзейка праз дарогу перабегла». Я дагадаўся, што гэта шпіёнка. Домна кінулася яе даганяць, а я сюды, вас паведаміць. Дазвольце ногі размяць.
Ваеводзін. Можна. Толькі хутчэй.
Анісім. Ёсць. На адной назе. *(Пабег)*.
Ваеводзін *(да Удалава)*. Падняць калгаснікаў «Праўды», «Зялёнай Дубравы» і «Шлях соцыялізма». Акружыць лес і не выпусціць адтуль. Самі зараз-жа вяртайцеся сюды.

Удалаў. Ёсць. Падняць калгаснікаў. Акружыць лес і не выпусціць адтуль. *(Пабег).*

Ваеводзін. Ну і дні пашлі. Лезуць гады—не дай рады. На ўчастку лейтэнанта Обухава чацвёра ўзброеных маўзерамі спрабавалі прайсці, але былі знішчаны.

Крушынін. Загадаеце мёртвых абшукаць?

Сасноўскі. Мёртвыя нікуды не дзенуцца. Трэба адправіць таварыша Гладкіх у больніцу.

Гладкіх. Покуль даеду... Яе-б злавіць, наробіць бяды...

Ваеводзін. Яна нідзе не дзенецца... Вось-бы вас як... *(Хацеў падняць).*

Гладкіх *(застагнаў).* О-ой... Прапала... *(Чуцен сігнал).*

Сасноўскі. Ну вось і машына прышла. А вы не сумуйце.

Гладкіх. Чаго? Буду жыць. *(Прыслухоўваецца).* Лес шуміць. Кланяюцца бярозы. Смалой пахне. Аксінюшка. Ну-у! Ці давядзецца ўбачыць? А сонца будзе свяціць. *(Да Ваеводзіна).* Галаву апусцілі? *(Да Сасноўскага).* І вы? Харо-о-шыя начальнікі. Жыць, жыць... *(Яму стала горш).* Поезд ідзе... *(Усе пераглянуліся паміж сабою).* Аксіння езде з Масквы... *(Прыпадняўся, заспяваў «Масква мая»).* Едзе... едзе... едзе... *(Асунуўся).*

Сасноўскі *(камечучы ў руках шапку).* Вось яно жыццё чалавечае, тут быў і тут не стала. Э-эх!

Крушынін *(шчыра).* І я хацеў-бы так памерці.

Сасноўскі *(усхвалёвана).* Жыць трэба, жыць. Але жыць не даюць. З тылу стралялі? Хто-о???

Крушынін. Няўжо яна паспела абыйсці? Не-е... *(Пахіснуўся).*

Ваеводзін. Вам дрэнна? Ідзіце на заставу.

Удалаў *(падбегшы, рапартуе).* Загад выканан. Калгаснікі пайшлі ў абход. Узначальвае групу Ціт Станкевіч.

Ваеводзін. Добра. *(Разглядаюць партбілет Гладкіх).* Увесь у крыві?..

Сасноўскі. Ён быў у кішэні гімнасцёркі.

Ваеводзін *(да Сасноўскага).* Трэба выставіць сакрэт, каля балотца, што правей маладога сасняку. Небяспечнае месца.

Удалаў. Таварыш старшы лейтэнант. Дазвольце мне стаць у сакрэт.

Ваеводзін. Можна. *(Да Крушыніна).* Дойдзеце да заставы? А то сядайце ў машыну.

Крушынін. Дайду.

Сасноўскі. Вам, таварыш Удалаў, выпала вялікае шчасце першым стаць на вахту пасля смерці патрыёта нашай радзімы.

Удалаў. Я ганаруся гэтым. *(Бяруць труп забітага, нясуць).*

Ваеводзін *(сціснуўшы кулакі. Да Удалава).* Клянуся за галаву таварыша зрабіць горы з касцей фашысцкіх псоў. *(Пауза).* Загадваю граніцу трымаць на большэвіцкім замку, каб ні адна гадзюка не перапаўзла.

Удалаў. Ясна. Загадана граніцу трымаць на большэвіцкім замку, каб ні адна гадзюка не перапаўзла. Я ніколі не забуду амыты крывёю партбілет. Дазвольце ісці?

Ваеводзін. Ідзіце. Будзьце такім, як Цімох Гладкіх. *(Удалаў пайшоў у бок граніцы, астатнія на заставу. Чуваць гудок машыны).*

КАРЦІНА II

Службовы пакой пры зале з'езду. На стале тэлефон. Прыходзяць заклапочаныя стэнаграфісткі, машыністкі, абслугоўваючы персанал. Калі адчыняюцца дзверы, чуваць прамовы. Сустракаюцца Лёля і Поля. Каля тэлефона Байкач: „Алё! Праверачка". Па другому тэлефону звоніць: „Алё! Алё! Папсавана". Разбірае апарат.

Лёля. Ну, як там? Полічка!

Поля. Сыплюць Шчуцкаму, аж пыл ляціць. Не затрымлівай, Лёлічка!

Лёля. Пачакай! А ён што? Адбіваецца?

Поля. Перш рэплікі кідаў, а потым змоўк. Прыперлі к сцяне. Сядзеў чорны як хмара, а потым падняўся і пайшоў.

Лёля. Куды ён мог пайсці? Трэба пазваніць жонцы.

Поля. Я пазваню.

Лёля. Не, я! *(Падыходзяць да тэлефона).*

Байкач. Грамадзянкі! Па гэтых тэлефонах размаўляць нельга.

Лёля. Нельга!? Думаеце, так ужо і скінулі Шчуцкага. Яго не ў першы раз дзяўбуць. І ўсё сухім з вады выходзіць. *(Да Полі).* А яшчэ што цікавага?

Поля. Мілачка, не магу. Трэба, золатца, стэнаграму расшыфроўваць.

Лёля. Паспееш. Ніколі няма часу пагаварыць.

Поля. Што робіш сёння?

Лёля. Друкую цэтлікі на абеды. На стэнаграмах адпачываеш.

Поля *(па сакрэту).* За Трутнева бяруцца. Выступіла нейкая ордэнаноска, Аксіння, і так сыпала, што Трутнеў і бялеў і чырванеў. «Вы,—кажа,—несяце адказнасць за шкодніцтва ў вёсцы». Потым падняўся вайсковы... Толькі ты нікому...

Лёля. Ух, як цікава! Трэба паведаміць Серафіме Нікалаеўне.

Поля. Я пазваню.

Лёля. Не, я! *(Ідуць да тэлефона).*

Байкач. Званіць забаронена. Апарат папсаван.

Лёля. Хто забараніў?

Байкач. Памочнік сакратара.

Лёля. Такі ўжо ваш апарат. Скажу Серафіме Нікалаеўне. Яна прапіша абодвым іжыцу.

Байкач. А чаму не старшынісі? Тую асадзілі. Будзе і сакратаршы тое самае.

Лёля. Яшчэ не вядома. Трутнеў усіх сваіх крытыкаў на лапаткі пакладзе.

Поля. Трутнеў гэта можа. То віляе хвастом, то раптам зубы пакажа. На людзей кідаецца. Ён заўсёды блытае. Адзін раз назаве мяне Поля, а другі—Лёля. Не можа адрозніць авёс ад сена.

Лёля. Авёс гэта я.

Поля. Не, я.
Лёля. Ты ў новым плацці?
Поля. Праціўная! Калі заўважыла.
Лёля. Куды сёння пойдзем?
Поля. «Маленькую маму» глядзець.
Лёля. Зойдзеш да мяне?
Поля. Добра. *(Разыходзяцца).*
Байкач *(павярнуўся да дзвярэй).* Што вам трэба, грамадзянка? Казаў, Трутнеў заняты. З'езд ідзе. Хто вас прапусціў?
Пекарская. Варта. Я пачакаю.
Байкач. Званіце ў прэзідыум. Памочнік сакратара распарадзіўся...
Пекарская. Мне ён патрэбен.
Байкач. Адкуль вы такая настойлівая?
Пекарская. З Ленінграда. Месяц сяджу ў гасцініцы «Еўропа» і чакаю работы. *(Хоча ісці).*
Байкач *(не пускае).* Ну вы, Еўропа, не націскайце.
Пекарская. А мне трэба.
Байкач. Чакалі месяц, пачакаеце яшчэ адзін дзень. У яго дзяржаўныя справы. Не націскайце, кажу, а то адпраўлю ў камендатуру.
Пекарская *(адыходзячы).* Прабачце.
Байкач. Праходзьце, праходзьце. Трутнеў адказная асоба. Яму няма часу.
Пекарская. У мяне таксама дзяржаўныя справы.
Байкач *(у бок).* Ну і яна! Выпхнеш з адных дзвярэй, у другія лезе.
Пекарская. А вы хто такі? Трутнеў—сакратар. На лапках перад ім хадзіць павінны.
Байкач. Цяпер гэтага не водзіцца. У яго свае абавязкі, а ў мяне свае. Паважаем, калі чалавек на рэволюцыю працуе, а не...
Пекарская. Глядзі ты, які рэволюцыянер? А калі не?
Байкач. Па шапцы, хто-б ён ні быў.
Пекарская. Ну-у?
Байкач. А што вы думалі! Шчуцкі старшынёю працаваў. Але, калі народ даведаўся, што ён звярнуў з дарогі, дык так наламаў бакі, што доўга не ачухаецца. З народам не жартуй, чорту рогі скруціць.
Пекарская. Шчуцкі на з'ездзе?
Байкач. У сваім кабінеце сядзіць.
Пекарская. Як ён сябе адчувае?
Байкач. Дрэнныя паперы. На людзей не глядзіць. Вочы так і бегаюць, як у злодзея.
Пекарская. Выберуць яго ў совет?
Байкач. Нават да галасавання не дапусцяць.
Пекарская. Ну, а Трутнеў як? Добры сакратар?
Байкач. А вы хто такая?
Пекарская. Настаўніца.
Байкач. Не раскусілі яго. Надта скрытны. Вачыма зямлю рые. Нашага брата ні ў грош не ставіць.

Пекарская. Кажаце, скрытны?
Байкач (*хітра*). Вы сапраўды настаўніца?
Пекарская. Так.
Байкач. Чаго вы тут аціраецеся? Едзьце ў пагранічны калгас «Правда», што недалёка ад мястэчка Пруды. У нас памерла настаўніца.
Пекарская (*хітра*). Я адмовілася туды ехаць.
Байкач. Чаму?
Пекарская. Граніца. Нікога знаёмых.
Байкач. Пазнаёміцеся.
Пекарская. А што вы думалі, можа і паехаць. Вы будзеце першым маім знаёмым. Як вас зваць?
Байкач. Сымон Байкач.
Пекарская. Сенечка!
Байкач. А вас як?
Пекарская. Ірына Казіміраўна Пекарская. Як служыцца?
Байкач. Я адслужыў. У сувязі працую. Прасіўся ў адпачынак, не пускаюць.
Пекарская. А што ў вас?
Байкач. Маці хворая.

(Выходзіць Трутнеў, страшна ўсхваляваны. Калі ён адчыняе дзверы, з залы даносіцца магутны голас: „Смерць здраднікам рэволюцыі").

Байкач. Сам ідзе.
Пекарская (*падыходзіць да Трутнева*). Покуль да вас дабярэшся...
Трутнеў. Вы хто такая? (*Да Байкача*). А вы як трапілі сюды?
Байкач. Папраўляў тэлефон. Ваш памочнік прасіў нікога не пускаць. Мы даўно з ім знаёмы.
Трутнеў. Скажыце свайму начальніку, каб ён вас не пасылаў на з'езд. (*Злосна*). Што ёй трэба?
Байкач. Яны ніяк не могуць дачакацца прызначэння ў школу. А ў вёсцы не хапае настаўнікаў. Парадачкі ў Воранава, нечага сказаць... Хаос... (*Выходзіць, зачыняючы за сабою дзверы*).
Пекарская. Некалькі разоў да вас звaніла. Тут пратарчала з гадзіну. (*Аглядаецца кругом*). Мне з вамі трэба пагаварыць з вока на вока.
Трутнеў. Гаварыце.
Пекарская. Маё прозвішча Пекарская.
Трутнеў (*хвалюецца*). Кажыце хутчэй. Я чалавек заняты.
Пекарская (*мнецца*). Ведаеце, не зусім выпадае. Можа зойдзеце да мяне ў гасцініцу.
Трутнеў. Што вам трэба?
Пекарская. Мы незадаволены вашай работай.
Трутнеў (*злосна*). Хто гэта мы? З якога вы раёна? Хто вас туды паставіў? Відаць яшчэ мінулае кіраўніцтва? (*Усміхнуўшыся*). Яны нездаволены маёй работай!? (*Пра сябе*). Убраць...
Пекарская (*хітра*). Як дабрацца да Турава?
Трутнеў (*насцярожана*). Узялі візу і паехалі.

Пекарская. Візу не так лёгка дастаць.
Трутнеў. Я магу дапамагчы.
Пекарская. Дзякую.
Трутнеў. Сабе даражэй каштуе.
Пекарская. Мадрыд.
Трутнеў. Лондан.

(Усміхнуўшыся, вітаюцца).

Пекарская. Мяне паслалі непасрэдна да вас. Правал за правалам. Так больш нельга! Усё трашчыць па швох.
Трутнеў. Сядайце, калі ласка.
Пекарская *(аглядаецца па ўсіх бакох)*.
Трутнеў. Слухаю вас. Ну, і трусіха-ж вы!
Пекарская. Хоць вы і адказная асоба, усё-ж трэба—асцярожней.
Трутнеў *(хітра)*. Дзе вы шылі гэта плацце?
Пекарская. У мадысткі Шорынавай.
Трутнеў. Непакоіцца няма чаго.
Пекарская. Вам відней. *(Садзіцца, а насупроць яе Трутнеў)*.
Трутнеў. Як здароўе шэфа?
Пекарская. З страўнікам не ў парадку.
Трутнеў. З дваццаць першага года яго не бачыў. Відаць, пастарэў.
Пекарская. Нічога, трымаецца. Увесь час ён мала вас турбаваў. А цяпер настала пара. Трэба дзейнічаць. Што са Шчуцкім?
Трутнеў. Няважныя справы. Пашчыпалі крыху.
Пекарская. Добрае «крыху». Шэф за яго непакоіцца.
Трутнеў. Меры перасцярогі прыняты.

(Праходзіць Поля).

Пекарская *(хітра)*. Чорт ведае, што робіцца ў Наркомасвеце... Месяц як скончыла інстытут і ніяк не дачакаюся прызначэння...
Трутнеў *(нібы абурана)*. Цэлы месяц!.. Узгрэем Воранава... *(Поля пршла)*.
Пекарская. А што, калі Шчуцкі здасць?
Трутнеў. Тым горш будзе для яго. *(Чуцен глухі стрэл. Пекарская ўздрыганулася)*.
Пекарская. Што такое?
Трутнеў. Праверым. *(Звоніць па тэлефону)*. Соф'я Уладзіміраўна? Крумкач. Што за стральба? *(Вешае трубку)*. Шчуцкі застрэліўся.
Пекарская. Тым лепш. *(Праходзіць Лёля)*. Прашу заставіць мяне ў горадзе...
Трутнеў. Не можам... У вёсцы не хапае людзей... *(Да Лёлі)*. Што вам трэба, Поля?
Лёля *(нездаволена)*. Мяне завуць Лёля. На свеце многа красак: трэба ўмець адрозніваць адну ад другой. *(Пашла)*.
Пекарская. Тут не дагаворышся.
Трутнеў. Толькі тут.

П е к а р с к а я. Як з адкрыццём граніцы?

Т р у т н е ў. Усё ў парадку. Падрыхтавана да дробязей. Пачнецца вайна, паляціць усё ўверх...

П е к а р с к а я. Падрыхтавана!? Там на граніцы не то што не пройдзеш, але на жываце не прапаўзеш. На участках старшага лейтэнанта Ваеводзіна і лейтэнанта Обухава восмерых нашых забілі. Малодшы палітрук Сасноўскі напавал уложыў майго мужа.

Т р у т н е ў *(развёў рукамі)*. Выпадковасць. Убярэм Сасноўскага. *(Запісвае ў блакнот).*

П е к а р с к а я. Сярод насельніцтва—аптымізм. Усяго хапае. З дробязей трэба пачынаць. Шэф нездаволен.

Т р у т н е ў. Памілуйце! Тут з'езд ідзе, а там чарга за хлебам. Трыццаць тысяч знішчана конскага пагалоўя. Сто пяцьдзесят тысяч свіней. І ўсё яшчэ мала?

П е к а р с к а я. Мала, мала, мала! За людзей трэба брацца, за дзяцей. Трэба пасеяць паніку, нездаволенасць. Коней знішчаеце, а людзі... людзі зноў коней гадуюць. За людзей трэба брацца, глушыць.

Т р у т н е ў. Гэта не так лёгка.

П е к а р с к а я. Розум патрэбен. Не марудзіць ні адной хвіліны. Самы падыходзячы момант. *(Перадае пакет).*

Т р у т н е ў *(узяўшы)*. Што тут?

П е к а р с к а я. Дырэктывы. Прачытайце, спаліце.

Т р у т н е ў. Добра. *(Кладзе ў кішэню).*

П е к а р с к а я. Не, вы будзьце ласкавы, пры мне.

Т р у т н е ў *(разрывае канверт, чытае)*. За людзей брацца? *(Яшчэ раз перачытаў, паглядзеў ва ўсе бакі, паліць).* З якога канца пачынаць?

П е к а р с к а я. Яны нашых б'юць, а мы іхніх. Паглядзім, чыё возьме?

Т р у т н е ў. Для мяне незразумела, чаго цягнуць з вайной?

П е к а р с к а я. Паспрабуй, сунься. Іх адзін, а нашых восмера злягло. Так ваяваць нельга. Да-а. Я застаюся тут. Мне патрэбна работа.

Т р у т н е ў. Якая?

П е к а р с к а я. Настаўніцы. Сасноўскага і Ваеводзіна—сама ўбяру.

Т р у т н е ў. І без вас зробяць.

П е к а р с к а я. Я сказала, што сама.

Т р у т н е ў. Калі ласка. *(Звоніць па тэлефону).* Гэта ты, Воранаў? Трутнеў гаворыць. Да цябе зойдзе Пекарская. Пе-кар-ская. Дасі ёй работу. Якую? Яна сама скажа. Новыя дырэктывы? Ёсць. Заходзь. Са Шчуцкім? Гатоў. *(Павесіў трубку).*

П е к а р с к а я *(хацела ісці)*. Да-а. Мне патрэбен адзін чалавек. Байкач яго прозвішча. Ён сёння абслугоўвае з'езд. Нядаўна звольніўся з арміі. Цяпер працуе ў сувязі. Трэба, каб яму далі адпачынак.

Т р у т н е ў *(запісвае)*. Як толькі?

П е к а р с к а я. Ён гаварыў, што маці хворая.

Трутнеў. Будзе зроблена.
Пекарская (развітваючыся). Да пабачэння!
Байкач (убегшы). Алё! Таварыш Трутнеў! Чулі стрэл? Гэта-ж Шчуцкі застрэліўся. Вас клічуць.
Трутнеў (спакойна). Гэта стрэл варожы...
Байкач. Відаць, заблытаўся.
Трутнеў (паглядзеў на Байкача). Перадайце—я іду. (Байкач выходзіць).
Пекарская. Што скажаце з'езду?
Трутнеў (падумаўшы). На сямейных справах...
Пекарская. Разумна. Ітак, я еду ў калгас «Правда», Прыязджайце ў госці.
Трутнеў. Дзякую. Буду.
Байкач (увайшоўшы, да Трутнева). Вас чакаюць.
Трутнеў (да Пекарскай). Усяго добрага! (Выходзяць).
Байкач (адзін). Доўга яна яго мучыла. Дрэнна, калі дзяўчаты з начальнікам..

(Уваходзяць Лёля і Поля, яны ўсё чуюць).

Поля. Якія дзяўчаты, з якім начальнікам?
Байкач. Да Трутнева нейкая заходзіла.
Лёля. І гэта ўжо не ўпершыню. Трэба пазваніць Серафіме Нікалаеўне.
Поля. Я пазваню!
Лёля. Не, я!
Байкач. Што вам трэба, перапёлкі? Авёс, сена. Толькі апараты псуюць.
Поля. Хто авёс, а хто сена?
Байкач. Хіба вас разбярэш. (Пра сябе). Шчуцкі застрэліўся...
Лёля. Ну-у?
Поля. Няўжо-о?
Лёля. Я пазваню!
Поля. Не, я!
Лёля (да Байкача). Можна?
Поля (просячы). Дазвольце.
Байкач (махнуў рукой). Званеце. (Выходзячы). Мяне тут няма.

(Лёля і Поля падбягаюць да тэлефона).

Поля (узялася за трубку). Я пазваню!
Лёля (вырывае трубку). Не, я!
Поля (палажыла трубку). Не будзем, Лёлічка, з-за глупства сварыцца.
Лёля. І я гэтак думаю, Полічка!
Ваеводзін (выходзячы з Аксінняй з зала). Кажаце, падула свежым ветрам? (Закурваючы). Скразнячкі, яны карысны. Ну і ўсыпалі вы Трутневу, малайчына. (Пауза). Як у Маскве?
Аксіння. Добра, усё добра. Раскажу. А ў нас што? Вы хацелі нешта важнае для мяне сказаць?
Ваеводзін (цяжка). Учора Цімох Гладкіх забіты. Усё вас з Масквы чакаў.

Аксіння (*заплакала*). Цімоша! Мілы!

Ваеводзін (*заспакойваючы*). Аксіння! Мне думалася... Адно-ж, вы перш за ўсё жанчына.

Аксіння. Сталі-б вы на маё месца. Без бацькоў расла. Палюбіла чалавека і раптам...

Ваеводзін. Я таксама без бацькоў гадаваўся. Дзенікінцы расстралялі. Як цяпер помню палкоўніка Скварцова. Бацька яму рассек шчаку. Уходзячы ў Чырвоную Армію я прысягнуў на брацкай магіле адпомсціць за іх смерць.

Поля. Чу-у-л-і-і? Шчуцкі застрэліўся...

Ваеводзін. Застрэліўся, туды яму і дарога.

Аксіння. Цімох нічога не казаў?

Ваеводзін. Апошнія яго словы: «Едзе... едзе... едзе...»

Аксіння (*праз слёзы*). Еду, любы!.. еду... еду. (*Выходзяць*).

КАРЦІНА III

Калгас „Праўда". Рэчка. Відаць стары млын, новы калгасны хлеў, сілосная вежа. Праходзіць Кацярынінскі шлях, абсаджаны бярозамі. Байкач, ловячы рыбу, напявае „Капитан, капитан, улыбнитесь". Падыходзіць Пекарская.

Пекарская. Дзе мне знайсці старшыню калгаса? У вёсцы ні адной душы, нібы павыміралі.

Байкач. Шпіёнку трэці дзень шукаюць. А вы хто такая?

Пекарская. Настаўніцай прыслалі.

Байкач. Дакумент? Можа вы і ёсць шпіёнка? Цягаюцца па свеце зладзеі. А народу непакой.

Пекарская. Ха-ха-ха! Шпіёнка сама ў рукі не прыдзе. Няма дурных. (*Дае дакументы*). Ну як, злавілі што?

Байкач (*разглядае дакументы*). Дзе там! Швэндаюцца злыдні па беразе. Рыба не любіць гэтага.

Пекарская. Торкае. Пацягнула.

Байкач (*схапіў за вудзілна*). І нешта вялікае. О, чорт! Апошні кручок паехаў. (*Злосна*). У некаторых людзей бываюць вочы, дык каб яны ім павылазілі. Такі быў кручок!

Пекарская (*усміхнуўшыся*). У мяне здаецца недзе былі кручкі. (*Глядзіць у рэдыкюлі*). І я часамі люблю пасядзець на рэчцы. (*Дае кручкі Байкачу*).

Байкач. Вельмі ўдзячан! (*Узяў кручок, прывязвае*). Другі раз у жыцці такі выпадак. Аднойчы закінуў на плотку. Гляджу, торкае. Я хваць, адно-ж там шчупак...

Пекарская. Закідалі на плотку, а ўзяўся шчупак? Хаця ў рыбаловаў бывае!

Байкач (*злосна паглядзеў на Пекарскую, закінуў вудачку, праглядае дакументы*). Пекарская? Дзе я вас бачыў? (*У бок*). Нічога мордачка.

Пекарская. А вы хто такі? Чаму ў вайсковым? Без шапкі? Не зашпіліўшыся? Будзь я камандзірам, трое сутак гаўптвахты.

Байкач. Кажуць: «Бадлівай карове бог рог не дае». Пекарская? Вы ўчора на з'ездзе былі? (*Ветліва*). Сядайце, калі ласка.

Пекарская (*села, потым ускочыла*). А-ай!

Байкач. На кручкі селі? (*Адчапіўшы кручок, у бок*). От каб такую плотку ўвабраць!?

Пекарская (*падстаўляе руку*). Пры жаданні ўсё можна.

Байкач (*не ведае што рабіць*). Сядайце, калі ласачка.

Пекарская. Ну і рыбалоў-жа з вас! (*Выстаўляе руку*). Цалуйце!

Байкач (*пацалаваўшы*). Прапаў. (*Садзяцца*).

Пекарская. А я вас шукаю.

Байкач (*здзіўлена*). Мяне? Навошта я вам спатрэбіўся? Здаецца такі непрыкметны чалавечак? Адкуль вы ведалі, што я дома?

Пекарская. Я прасіла за вас Трутнева.

Байкач. То-та я гляджу, выклікае мяне Нарком сувязі дый кажа: «Таварыш Байкач! У вас—маці хворая. Што-ж вы раней не гаварылі? Прадастаўляем вам месячны адпачынак». А ў мяне, уласна кажучы, маці даўно памерла. Проста захацелася рыбы палавіць. Я так спяшаўся, што нават кручкоў не купіў.

Пекарская. Вось як! А чаму вы не пашлі шукаць шпіёнку?

Байкач. Мая хата з краю. І без мяне абыйдзецца. Знойдуць.

Пекарская. Не так лёгка.

Байкач. Дзякую за клопаты пра адпачынак. Ніколі не забуду. Толькі не гаварыце, што маці памерла. З работы знімуць.

Пекарская. Не-е.

Байкач (*раптам*). Цікава, чаму вы прасілі за мяне?

Пекарская. Спадабаліся. Такі стройны, прыгожы.

Байкач (*пра сябе*). І сапраўды, на мяне, часам, калі я служыў у арміі, заглядалі камандзіршы, пальцам паказвалі. Адна неяк сказала, як-жа яна сказала? Ага! «Невялічкі ростам, шустры, з невялічкаю душою. Трус і падхалім, кажа, якіх у свеце мала». (*Хітра*). Мусіць-жа для нечага я вам спатрэбіўся.

Пекарская (*зарагатала*). Я люблю мужчын здаровых, цвёрдых характарам, адважных.

Байкач (*паціскае плячмі, у бок*). Ні таго, ні гэтага ў мяне няма. (*Напалохана*). Што вам трэба?

Пекарская (*паглядзела кругом, хітра*). Адплата па вексялёх.

Байкач. Ні ў кога я не пазычаў.

Пекарская. Забыліся? То мы напомнім.

Байкач. Чаго вы хочаце ад мяне?

Пекарская (*падсоўваецца*). Невялікае дзельца ёсць.

Байкач (*адсоўваецца*).

Пекарская. Вы баіцеся мяне?

Байкач. Кажыце, што вам трэба?

Пекарская. Давайце заспяваем. У вас такі дзіўны голас! (*Спявае: «Капитан, капитан, улыбнитесь»*).

Байкач (*напалохана*). У нас аднаго інжынера такая перапёлка збіла з дарогі. Спявала салаўём, а аказалася гадзюкай.

Пекарская. Ха-ха-ха! Ну і трус-жа вы! А яшчэ мужчына! Рыбалоў! Не, мусіць з вамі кашы не зварыш. А ваш бацька зусім не такім быў.

Байкач (*убок*). Пулі залівае! (*Да Пекарскай*). Адкуль вы ведаеце майго бацьку?

Пекарская. Ён пры паляках быў солтысам.

Байкач (*рэзка*). Нічога не выйдзе, паненка. Не на таго нарваліся. (*Ускочыў*). Я вас адпраўлю ў камендатуру. Вы і ёсць тая шпіёнка, якую шукаюць.

Пекарская. Ён мяне адправіць! Мала кашы елі. Паскачаце і на тым месцы сядзеце.

Байкач. А я не хачу садзіцца.

Пекарская. Сядзеш. (*Паглядзела ва ўсе бакі*). Ваш бацька лічыцца, што быў у партызанах, а на самай справе,— служыў у дыфензіве.

Байкач (*садзіцца*). Не магу я несці адказнасць за бацьку.

Анісім (*падыходзячы з двухстволкай*). Э-эй! Рыбалоў! Вуда паплыла.

Байкач. Алё! (*Кінуўся да рэчкі*).

Анісім. А-а-а! Удваіх? Ну, значыць, трэці лішні. (*Праходзячы, да Пекарскай*). Вы хто такая?

Байкач. Новая настаўніца.

Анісім. А-а-а. Гэта ты Сымон? Здароў!

Байкач (*вітаючыся*). Добры дзень!

Анісім. У водпуск?

Байкач. Ага!

Анісім (*паказваючы на Пекарскую*). Са сваімі прыладамі!?

Байкач. Не-е.

Анісім. Ну, старайся. Вось што, каля трох дубоў шчупакі вядуцца. Прыходзь! (*Пашоў*).

Байкач. Абавязкова прыду!

Пекарская. Хто гэта?

Байкач. Повар на заставе.

Пекарская. Ну, што скажаш?

Байкач. Бацька сабе, а мы сабе. Адкуль я мог ведаць, дзе ён служыць. Я тады быў малым.

Пекарская. Малым? А кантрабанда?

Байкач. Адзін толькі раз схадзіў. Купіў тавару на боты і дзюжыну кручкоў. Мне ніхто гэтага не ўспамінае. Нават у армію ўзялі.

Пекарская. А хто браў, дзе ён цяпер?

Байкач (*апусціўшы галаву*). Спёкся, дзякаваць богу.

(Чуцен голас: „О-го-го-го-о!")

Пекарская. Хто гэта гарланіць?

Байкач. Калгасны пастух Руднеў.

Пекарская. Ненавісны чалавек.

Байкач. Не, нічога хлапец.

Пекарская. Мала ён цябе біў?

Байкач. Адкуль вы ведаеце?

Пекарская. Біў, прыгаварваючы: «Гэта за тое, што бацька солтыс. А гэта за тое, што галубоў ганяў. А гэта за тое, што паненцы дагаджаеш».

Байкач (*моргае вачыма.*).

Пекарская. Калі даведаўся, што хадзіў у кантрабанду, хацеў у новых ботах каля старога млына ўтапіць.

Байкач (*напалохана*). Ядзя!

Пекарская. Ірына Казіміраўна.

Байкач. Але-ж Ядзя. Панна Дварэцкая. Такія былі лядашчыя. Зусім перамяніліся.

Пекарская. Так. Ядзя Дварэцкая. Але аб гэтым ніхто не павінен ведаць. (*Падумаўшы*). Ты мне дапаможаш у адной справе.

Байкач. Не магу. Прашу вас, не затрымлівайцеся доўга. Іначай я адпраўлю ў камендатуру.

Пекарская. Вы ў другі раз аб гэтым гаворыце. А ваша абавязацельства. (*Дастае з рэдыкюля, чытае*): «Гэтым я, Сымон Байкач, абавязваюся, па першаму патрабаванню дыфензівы...»

Байкач (*хацеў вырваць*).

Пекарская (*выхапіла рэвальвер*). Не дурыся!

Байкач. Мяне прымусілі падпісаць, і ўсё кручкі няшчасныя. Пайду і скажу.

Пекарская. Трэба было тады гаварыць, калі ў цябе пыталіся. Камендант цэлы месяц цягаў.

Байкач. Баяўся. Паслухайце, як было. Лаўлю рыбу. Хваць акунь і адкусі кручок. А ў мяне ён быў апошнім. Што мне рабіць? «Прапала—думаю—уся мая лоўля». Тады днём з агнём нельга было знайсці кручкоў. Зажыгалкі яшчэ прыносілі з горада. Падыходзіць чалавек з Заазер'я. Мы з ім часта сустракаліся на рыбе. У трыццатым годзе яго раскулачылі. «Чаго,—пытаецца,—прыгаруніўся хлопча?» Расказаў я яму аб усім. «Невялікая,—кажа,—бяда. Кручкоў можна дастаць». Угаварыў ён мяне аднесці нейкія паперы на той бок. Аднёс. Там дастаў—на боты, кручкоў, ну і сам трапіў на кручок. Пайду...

Пекарская. Сядзі і не рыпайся.

Байкач. Дык чаго вы хочаце ад мяне?

Пекарская. Быць гаспадаром свайго слова.

Байкач. Я ніколі ім не быў. Натура такая.

Пекарская. Тады я скажу Трутневу.

Байкач. І Трутнеў? Значыць не дарэмна пра яго хадзіла пагалоска, што ён выдаў партызан.

Пекарская. У гэтай справе вялікую паслугу аказаў твой бацька.

Байкач (*садзіцца, апусціўшы галаву*).

Пекарская. Напішаш аб узбраенні палка, у якім служыў.

Байкач (*моўчкі ўзяў блакнот, напісаўшы*). А цяпер адчэпіцеся?

Пекарская. Яшчэ невялікае дзельца ёсць. Усыпаць вось гэта ў рэчку. (*Дае*). Падняцца ўверх. (*Паказвае*).

Байкач (*напалохана*). Атруціць жывёлу? Дый людзі часам п'юць з рэчкі ваду. Не, не!

Пекарская. Ты гэта павінен зрабіць і зробіш. Калі будзеш рабіць тое, што я скажу, ашчасліўлю. (*Падсаджваецца*). А не, мяне растраляюць і цябе разам са мною.

Байкач (*калоціцца*). Не гаварыце гэтага. (*Чуваць шамкі*).
Пекарская. Хто гэта едзе? Вяселле якое, ці што?
Байкач (*прыглядаецца*). Аксіння. Была ў Маскве. Відаць не ведае, што яе Цімоха забілі. Моцна яны любіліся.
Пекарская. А ведаеш, хто забіў?
Байкач. Не. Кажуць у спіну стралялі.
Пекарская. Сасноўскі... Ён страшна закаханы ў Аксінню.
Байкач. Трэба ў партарганізацыю сігнальчык падаць.
Пекарская. А Ваеводзін разам з ворагамі народа служыў у атрадзе, а да гэтага вучыўся ў ворагаў народа.
Байкач. І аб гэтым сігнальчык падам.
Пекарская. Цяжка толькі пачаць. З-за іх твой бацька раней пары ў магілу залёг. Далей пойдзе, як па маслу.
Байкач. Ну і цвёрды-ж характар быў у Цімоха Гладкіх. З песняю, кажуць, паміраў. Маці Аксінні будзе ўбівацца, яна такая сэрдабольная. На Далёка-Усходняй граніцы сына забілі, а тут—зяця. Ёй баяцца гаварыць.
Пекарская. Падумаеш, забілі двух чалавек. На вайне не гэта бывае.
Байкач. Хіба-ж у нас вайна?
Пекарская. Малая вайна.
Байкач (*прыглядаецца*). Ладная дзяўчына Аксіння. На памяць ведае «Евгения Онегина». Асабліва здорава ў яе атрымоўваецца пісьмо... Ну, як яе... ага, Тацяны. (*Махае рукою*). Алё! Прывет!
Пекарская. Яна кім тут?
Байкач. Даяркай. (*Зноў махае рукою*).
Пекарская. Ты глядзі ў мяне. (*Праз некаторы час едзе другая падвода*).
Байкач. Хто гэта там?
Пекарская (*прыглядаецца*). Ліхадзіеўскі. Коней паглядзіць, прывівачку свінням зробіць.
Байкач. Чаго добрага?..
Пекарская (*усміхнуўшыся*). Ці яны нас, ці мы іх. Альбо, альбо.
Байкач. Загубіць стада? (*Ускочыў*). Не, не!
Пекарская. Садзіся. (*Байкач садзіцца. Паклала руку на плячо*). Малады, прыгожы, о чо-о-орт!
Байкач, Што вы са мной робіце?
Пекарская. Дурніца! Ты думаеш, яны забыліся, што ты хадзіў за граніцу?
Байкач. Нават ніхто не ўспамінае.
Пекарская. Успомняць! (*Угледзеўшы, што падыходзіць Руднеў, да Байкача, голасна*). Дзе-б мне крыху адпачыць?
Байкач. Можаце зайсці да нас.
Руднеў (*падышоўшы*). Здароў, Сымон!
Байкач (*падняў руку*). Прывет! Ну, як ты жывеш, Пятро?
Руднеў. О-о-г-о-о! Лепей за ўсіх! (*Вітаючыся*). А гэта хто такая?
Байкач. Новая настаўніца. З Мінска прыслалі.

Руднеў. Зусім не падобна на настаўніцу, хутчэй артыстка.
Пекарская. А артысты хіба не людзі?
Руднеў. Наадварот. Я страшна люблю артыстаў. Дзівосны народ!
Пекарская. Мусіць больш за ўсё артыстак. Ха-ха-ха!
Руднеў. Весялуха. Добра, да восені ў драмгуртку зоймем. Будзеце іграць лэдзі Анну ў п'есе «Кароль Рычард III».
Пекарская. Шэкспіра ставіце? Цікава! А хто будзе іграць караля Рычарда III?
Руднеў. Я.
Пекарская. Вы? Ха-ха-ха!
Руднеў. Паглядзім, хто лепей сыграе.
Пекарская (*многазначна*). Будзем бачыць.
Руднеў (*усміхнуўшыся*). О-го-го-о! Я гэту рольку так адцяпаю, што аж чэрцям моташна стане. Ёсць дзе разгарнуцца. Шэкспір! О-го-го!
Пекарская. Чаго вы так крычыце?
Байкач (*да Пекарскай*). Будзьце асцярожны. У яго характар круты.
Пекарская. А хто будзе іграць Елізавету, каралеву?
Руднеў. Аксіння.
Пекарская. Пацешна!?
Руднеў. Будзь Вільям жывы, ён-бы такую эпапею закаціў аб нашых днях. О-го-го-го-о!
Пекарская (*схапілася за вушы*). Чаго вы так галёкаеце?
Руднеў. Прывычка. (*Крута*). Не люба, не слухайце.
Пекарская (*да Байкача*). Я страшна стамілася.
Байкач (*да Руднева*). Настаўніца з дарогі стаміліся. Гарадскія. Не прывыклі да хадзьбы.
Руднеў (*крывіць*). Настаўніца з дарогі, стаміліся? Ніяк з цябе не выб'ем духу солтысавага. Прывык лізаць панскія талеркі.
Байкач. Но-но! Ты ў мяне глядзі! А то я магу раззлавацца.
Руднеў. Што-о?
Байкач (*падыходзячы*). Паламі толькі вуду.
Руднеў. Шкада, што ты ў форме. Хаця, без звязды.
Байкач. Но, но! Што ты да мяне маеш? Чаго ты вечна чэпішся? Я цяпер не той, што быў калісьці.
Руднеў. Відаць. Скажы, чаму не пашоў шпіёнку шукаць?
Байкач. А вы яе знайшлі? Яна ліха ведае дзе апынулася.
Руднеў. Скажу старшыні калгаса, каб напісаў Наркому сувязі. Папруць з работы. А яшчэ ў арміі служыў. Што з цябе будзе, калі пачнецца вайна.
Байкач. Каго папруць? Што ты пляцеш? Я магу раззлавацца.
Руднеў. Такія за радзіму не памруць. У лепшым выпадку ў кустах перачакаюць. Людзі ад малога да старога, як мурашкі лес абсыпалі, шпіёнку шукаюць, а ён рыбу ловіць. (*Падыходзячы*). Недарэмна ты мусіць хадзіў за кручкамі? Мо' трапіў на кручок? Зматвай тады свае вудачкі. Каб твае і нагі тут не было!

Байкач (*напалохана*). Што ты, братка? Я магу раззлавацца. (*Рудней падыходзіць*). Но, но!

Пекарская (*непакоіцца*). Я страшна хачу піць.

Байкач. Зойдзем да нас. Нап'яцеся. (*Да Руднева*). Ты мяне будзеш помніць!

Руднеў (*паківаў галавою*). Прапашчы ты чалавек! (*Чуваць шум*). Што такое?

Аксіння (*крычыць*). Ніякай прывіўкі. Ведаем гэтыя штучкі.

Ліхадзіеўскі. Якія штучкі. (*Паказвае паперку*). Прадпісанне цэнтра. (*Да Пекарскай*). Пасудзіце самі, у шасцярых коней выяўлен сап. Іх трэба неадкладна знішчыць. А яна падбухторыла баб, тыя з вілкамі і стрэльбамі акружылі стайню і блізка не падпускаюць. (*Да Аксінні*). Вы за гэта адкажаце. (*Відаць выстаўленая варта каля хлява*).

Аксіння. Ніякага сапу. Ва ўсякім разе, я распарадзілася гэтых коней паставіць асобна. Тыдзень таму назад аглядалі, былі здаровымі. Выклічам вайсковага ветурача, праверым.

Ліхадзіеўскі. Ні чорта ён не разумее.

Аксіння. Больш за вас. Вы толькі фельчар.

Ліхадзіеўскі. Я практык...

Аксіння (*да Байкача*). Хто яна?

Байкач. Наша настаўніца.

Аксіння. Ага! (*Да Пекарскай*). Разумееце, выбраў самых лепшых коней, адвёў за сілосную вежу і хоча застрэліць.

Ліхадзіеўскі. Дык вы-ж і свінням не даеце рабіць прывіўкі. (*Паказвае паперку*). У мяне загад.

Пекарская (*паглядзела на паперку, паціснула плячмі, да Ліхадзіеўскага*). Не разумею, чаго вы цацкаецеся. У вас ёсць прадпісанне. Могуць усё стада заразіць.

Ліхадзіеўскі. Правільна. (*Пайшоў*).

Аксіння. Не-е. Я не дапушчу знішчыць калгаснае стада. (*Падняла руку, потым апусціла, пачуўся крык жанчын*).

Ліхадзіеўскі. Што-о! (*Падаўся назад*). Бабскі бунт!? Арыштаваць.

Руднеў. О-го-го-о!

(Падбягаюць жанчыны).

Наста (*выходзіць наперад*). Убірайцеся адсюль па дабру па здарову.

Домна (*да Ліхадзіеўскага*). Каму кажуць? А то я вас у бараній рог сагну.

Ліхадзіеўскі. Арыштаваць зачыншчыкаў.

(Жанчыны накінуліся на Ліхадзіеўскага).

Аксіння (*падняла руку*). Таварышы, спакойна. (*Да Ліхадзіеўскага*). Паедзем у НКВД. Па адной толькі Беларусі знішчана трыццаць тысяч конскага пагалоўя. Гэта справа брудных рук...

Ліхадзіеўскі. Я не вар'ят туды ехаць... Калі патрэбен буду, яны па мяне прыедуць... Я практык...

Пекарская *(паглядзела на Аксінню, у бок).* Альбо я яе, альбо яна мяне.

Аксіння *(да Ліхадзіеўскага).* Паедзем, галубчык, паедзем. *(Ліхадзіеўскага акружаюць жанчыны, вядуць).*

ДЗЕЯ ДРУГАЯ

КАРЦІНА IV

Вялікая калгасная хата на дзве палавіны. Чыста прыбрана. Відаць нікеліраваны ложак, а на ім гара падушак. Стаіць піяніна. Поруч баян. Многа кветак. Наста, скончыўшы вышываць партрэты Леніна і Сталіна, любуецца, потым прыбівае да сцяны.

Наста *(як прыбіла).* Нешта-ж нашых мужчын доўга няма? *(Напявае: «Як крыніца цячэ»).*

Ціт *(увайшоўшы).* Што тут за крык быў?

Наста. «Практык» прыязджаў. Хацеў шасцёра коней знішчыць, зрабіць свіням прывіўку. Аксіння не дазволіла.

Ціт. Добра зрабіла. *(Распранаючыся).* Газет не было?

Наста. Не. Што з табою, бацька? Чаму ты, Ціт, такі засмучоны?

Ціт. Так сабе.

Наста. Ведаю цябе не першы год. Не знайшлі шпіёнкі?

Ціт. Шукай ветра ў полі.

Наста. Уваб'ецца свіння ў агарод, наробіць шкоды. *(Да Ціта).* Супакойся. Вазьмі баян, сыграй.

Ціт *(разглядае вышытыя партрэты).*

Наста. Ну, як? Ці падобныя хоць крыху? Ты-ж іх абодвых бачыў.

Ціт. Сказаць табе праўду? Многа намалёвана партрэтаў Леніна і Сталіна...

Наста. Але падобных мала?..

Ціт *(углядаецца).* Ведаеш, лепшай вышыўкі я нідзе не бачыў.

Наста. Шкада—не паспела скончыць, каб з Аксінняй перадаць у Маскву. Але нічога, Гладкіх збіраўся ехаць, дык з ім перашлю. Ці бачыў ты Цімоха? Непакоіцца напэўна, у часе, калі ён нёс вахту, перайшла. Аксіння жыцця яму не дасць.

Ціт *(да сябе).* Ніхто яму цяпер не дасць жыцця...

Наста. Недзе-ж і Валодзя так, як і Цімох стаіць на граніцы. Ты нешта хацеў сказаць?

Ціт. З Гладкіх не добра...

Наста. Яму будуць непрыемнасці. Я гэта ведаю.

Ціт *(ён не адважваецца паведаміць аб смерці ні сына—Уладзіміра, ні Гладкіх).* Не тое...

Наста. А што? Кажы. Я прывыкла к нечаканасцям. Старшы лейтэнант наказаў Цімоха? Па заслугах. Няхай добра глядзіць. Ці можа з Валодзяй што здарылася?

Ціт *(мучыцца).* Не магу... *(Глядзіць у акно).* Што гэта за яна, з Байкачом разгульвае?

Наста. Новая настаўніца. Што ты хацеў сказаць?
Ціт. Потым.
Наста (*глядзіць у акно*). Да нас ідзе.
Ціт. Чаго ёй трэба?
Наста. На прыём. Хоць бы пераадзеўся, старшыня калгасны.
Наста. Чаму ты адзяеш гэту дзяругу? Адзявай з гальштукам. Выходны дзень. Аксіння заходзіла. Слёзы на вачах. Відаць пакрыўдзілася, што Цімох не сустрэў.
Ціт. Яна нічога не сказала?
Наста. Не. А што яна павінна была сказаць?
Ціт. Ну, як там у Маскве?
Наста. Ведаеш што, бацька, няхай-бы яны ўжо жаніліся. А то сохнуць адно па другім. З гальштукам, кажу, адзявай!
Ціт. Я, Настачка, адзену чорную рубашку.
Наста. Да сіняга касцюма пасуе белая сарочка. (*Вырвала з рук рубашку*). Сорамна! Каб сказаў не было чаго адзець.
Ціт (*неахвотна адзяе белую сарочку, а потым праз галаву гальштук*). Не прывык я да гэтага хамута.
Наста. Гэтым хамутом плеч не наб'еш. Калгасам нябось цяжэй кіраваць і то навучыўся, а гальштука завязаць не ўмее. (*Падыходзіць, папраўляе*). За цяперашнім ладам толькі і пакрасавацца.

(Праходзіць паштальён, кідае ў акно газету).

Ціт (*пераадзеўшыся, адзяе акуляры, разглядае газету*).
Наста. Што новага на свеце?
Ціт (*паглядзеў з-пад акуляраў на Насту*). На Ўсходзе неспакойна. (*Наста насцярожылася*). Прабачай, на Захадзе. Даўно хацеў акуляры змяніць, ды ніяк не выбяруся ў горад.
Наста. Чорт іх ведае, чаго ім трэба. Правучыць-бы іх добра і на Захадзе і на Ўсходзе. А то ў іх аднялася памяць і зрок.
Ціт (*асцярожна*). На граніцы перастрэлка была. Восьмера дывер-сантаў улажылі.
Наста. А з нашага боку, як? Усё добра?
Ціт (*цяжка*). Забілі аднаго.
Наста. Праклятыя! Бацькі недзе дома чакаюць. (*Праслязілася*).
Ціт (*паклаў газету*). Ну вось ты ўжо і плакаць. Вочы ў вашага брата на мокрым месцы.
Наста (*выцірае слёзы, надзела акуляры, узяла газету, праглядае*). Дык-жа тут нічога няма пра граніцу. Ой, саколе! Водзіш ты мяне, старую, за нос. (*Прыглядаецца*). Шчуцкі застрэліўся?..
Ціт. А я і не заўважыў. (*Бярэ газету, праглядае*). Па сямейных справах?!. Штосьці не так! (*Стук у дзверы*).
Наста. Уваходзьце!
Пекарская (*як зайшла*). Добры дзень!
Ціт. Дзень добры!
Пекарская. Мяне прыслалі настаўніцай у вашу школу. Вось мае дакументы. Тут без дакументаў ні кроку.
Ціт. Пазаўчора пераляцела птушка. (*Праглядае дакументы*). Адкуль родам?

Пекарская. Са Случчыны. Бацьку ў часе грамадзянскай вайны забілі.

Цiт. Хто? Дзе ён служыў?

Пекарская. Быў чырвонаармейцам... *(Злосна)*. Што вас так цікавіць?

Цiт *(спакойна)*. На граніцы жывем. *(Паглядзеў на Пекарскую)*. Адкуль у вас столькі злосці?

Пекарская. Прабачце, калі пакрыўдзіла.

Цiт. Хіба на такую жанчыну, як вы, можна крыўдзіцца?!.

Пекарская. Навошта вы бярэце абавязкі, не ўласцівыя старшыні калгаса?

Цiт. Жыццё падказвае гэтым займацца.

Наста. Бацька шмат перанёс. Семнаццаць год назад пазнанцы хацелі расстраляць. Пан Дварэцкі падказаў.

Пекарская. Цікава! У чым-жа вы правініліся? Мусіць, нечым угневілі пана?

Цiт. Уся мая віна была ў тым, што ў семнаццатым годзе, калі скінулі цара, дык я пана Дварэцкага, як ён майго прадзеда, падвесіў у мяшку да асіны, з той толькі розніцай, што яго прадзед забіў майго прадзеда, а я пашкадаваў... Фактычна ў мяне тады выхапіў ружжо Байкач, ён потым стаў солтысам. Помню, калі мяне звязалі, падышло панскае шчанё—Ядзя, дый кажа: «Мой прапрадзед падвешваў вашага прадзеда на сасне. А чаму вы падвешвалі майго папа на горкай асіне?»—ды лясь па твары. Афіцэры зарагаталі. Не так балела, як крыўдна было.

Пекарская. Як-жа вас не расстралялі? Цуда нейкае!

Цiт. Ніякага цуда. Хацелі расстраляць, але не ўдалося. Таварышы падскочылі. Адбілі.

Пекарская. Набраліся страху?!.

Цiт. Дзіва што! Пасля, усё-ж, улажыў пана. Шкада, пані з Ядзяй уцякла. Цяпер недзе ў Варшаве балююць. Вядома, гэткае багацце. Колькі маёнткаў. Грошы ў заграничных банках. Аднойчы бачылі Ядзю. З таго боку з маткай, у бінокль разглядала маёнтак. Не хочацца, відаць, расставацца. Ну, не я, дык мае дзеці ёй адпомсцяць.

Пекарская *(да Насты)*. Многа ў вас дзяцей?

Наста. Пятнаццацера было, ды шаснаццатая прыёмная—Аксіння. З іх сямёра памерла, вядома, нястача.

Пекарская. Не бачу я нястачы. Так хораша ў хаце.

Наста. Гэта было пры цару Нікалаю, калом яму зямля. Хіба-ж мы раней так жылі. Пляцы, дзе цяпер пабудаваны, належалі пану Дварэцкаму. Нягодны быў чалавек. А пані яшчэ горшай. Ну, а шчанё, як бацька кажа, паненка Ядзя—далей пойдзе. Добра было-б, каб усю псярню знішчылі. Праўда, яны нічога не ў сілах зрабіць, але напакасціць могуць. У палацах цяпер школа, клуб, кватэра настаўніцы. А раней трое жылі. У дваццатым алеі было спляжылі на дровы, але ў трыццатым—зноў насадзілі. Паглядзіце, якая прыгажосць, усё ў зелені, цвітуць вішні.

Пекарская. Цудоўна!

Наста. Колькі там дзяцей вучыцца! З адной толькі нашай вёскі выйшла ў людзі каля поўсотні чалавек. Адны сокаламі ў паветры кружаць, другія лічаць у небе зоры, трэція, як мой Грыша-танкіст, як качкі па вадзе плаваюць. Летам як паз'язджаюцца—весела. Маткі з любасцю заглядаюць у вочы дзецям, цешацца.

Пекарская (*разглядаючы*). Якія дзіўныя ў вас рамы. Старынныя.

Наста. А гэта мая Каця-медычка, прынесла з маёнтка. У гэтай раме быў партрэт панны Ядзі. Яна яго шасць-шасць і ў печ. А рама спатрэбілася.

Пекарская. Та-а-ак.

Наста. Так нічога не даецца. Іх трэба было ўзяць. А гэта не проста робіцца. «Таксама—мастацтва»,—як кажа мой акадэмік, Пятрусь.

Пекарская. Прыгожыя рамы. Я люблю ўсё старыннае.

Наста. Прызнацца,. яны і мне падабаюцца. Кажуць, што гэтыя рамы, у адной была панна Ядзя, а ў другой пані Дварэцкая, два прыгонных мастакі два гады рабілі. Яна ўся з кусочкаў. Тут каля сотні парод дрэва. Ручная работа! І вось, калі была скончана праца, каб яны нікому другому не зрабілі такіх рам, былі зверскі закатаваны. Ні імя іх, ні магілы ніхто не ведае.

Пекарская (*разглядае партрэты Леніна і Сталіна*). Ручная вышыўка? Ваша? (*Наста кіўнула галавой*). І доўга вы іх вышывалі?

Наста. Больш двух год у вольныя часіны адпачывала. Бацька ў выходны сядзе за піяніна вучыцца, а я іголку ў рукі. Купляў дзяўчатам, а каля іх і сам навучыўся іграць. Партрэты зроблены па гэтых рамах. Калі самой не давядзецца быць у Маскве, то Цімох адвязе.

Ціт. Цімох, не Цімох, але неяк-жа зробім. (*Любуецца*). До-о-бра.

Наста. Ты-б, старык, сыграў што-небудзь.

Ціт. Не магу...

Наста (*папракаючы*). Ты заўсёды не можаш, калі цябе просіш. Ну, сыграй.

Ціт (*садзіцца за піяніна, потым узяў баян, зайграў пахавальны марш Шопена*).

Наста (*усхвалёвана*). Што гэта ты іграеш? Душу раздзірае. (*Да Пекарскай*). Навучыла дачка Зоська-піяністка, на маю галаву.

Ціт. Па пагранічніку.

Наста. Я цябе не разумею.

Ціт (*мучыцца*). Як-жа мне зрабіць, каб ты зразумела. (*Хацеў нешта сказаць*).

Наста. Ну, ну?

Ціт. Не магу... (*Устаў, ходзіць па пакоі*).

Пекарская (*да Ціта*). Як-бы мне кватэру?

Ціт. Пры школе.

Пекарская. Я там не хачу. *(Да Насты і Ціта).* Можа вы здасце?

Наста. Не выпадае.

Пекарская. Я добра заплачу.

Наста. Не ў плаце, мілая, справа. Грошы ў нашай хаце, як той казаў, не пераводзяцца. Лішніх няма, але на свае патрэбы хапае. Ды мы на іх не вельмі сквапныя. Не ў грошах шчасце. Грыша на лета з жонкай прыязджае. Можа Валодзю з Далёка-Усходняй граніцы адпусцяць на пабыўку. Аксіння выходзіць замуж за Гладкіх. А тут Паўлуша падскочыў, брыгадзірам у калгасе, час і аб ім паклапаціцца. Дзяўчаты як яблыні расцвілі. Трэба сям'ю ўпарадкаваць. Пры школе добрая кватэра.

Пекарская. Мне тут зручней. *(Да Ціта).* Дык як-жа будзе?

(Чуцен голас: „О-го-го-го-о!")

Наста *(да Ціта).* Можа Пятро здасць?

Пекарская. Які Пятро? Калгасны пастух?

Наста. Ага. Баявы хлопец. У гэтым годзе двух дыверсантаў злавіў. Можа пажэніцеся.

Пекарская. Многа гонару!

Ціт. Чаго гэта вы так! Яшчэ ці возьме. Ён абы на каго не пакваліцца.

Наста. Пераборлівы. Годы! Пасля трыццаці цяжка ажаніць.

(Уваходзіць Павел, на ім відаць страшнае ўнутранае хваляванне).

Наста. Паўлуша, сынок, што з табою? Ты хворы? Што цябе непакоіць?

Павел *(да Ціта).* Сказаў?

Ціт. Не.

Наста. *(уздыхнуўшы).* Што з табою, саколік? У цябе на твары смутак. *(Прыгарнула да сябе).* Сэрца няроўна б'ецца?

Павел. Проста стаміўся.

Наста. Крывіш душою. Па вачох бачу. Нешта ўтойваеце ад мяне.

Ціт. Дзе ты быў?

Павел. «Генрыха IV» вадзіў паіць. Да рэчкі ішоў, цуглі грыз, іржаў, ледзь не падабраў пад сябе, а ад рэчкі—кладзецца, галаву апусціў. Слёзы з вачэй капаюць, нераўнуючы, як у чалавека.

Ціт. Чаго добрага, вар'яты ваду атруцілі? *(Хоча ісці).* Трэба паведаміць у камендатуру.

Павел. Усё зроблена. А толькі жарабка няма. Доўга небарака біўся.

Ціт. Чырвонай Арміі падарунак рыхтавалі. Думалася, маршал са Спаскіх варот будзе выязджаць на калгасным скакуне, парад прымаць.

Павел. Не гаруй, бацька, другога выгадуем. *(Толькі цяпер заўважыў Пекарскую).* Хто гэта?

Ціт. Новая настаўніца.

Павел. Дакументы правяраў?

Ц і т. Усё ў парадку.
П а в е л *(пра сябе)*. Дакументы дакументамі, а душа не кажух, не вывернеш.
Н а с т а. Людзі ведаюць?
П а в е л. Сказаў.
Ц і т *(скідаючы сарочку)*. Да вечара з зямлі трэба дастаць вады. Трох калодзежаў не хопіць напаіць жывёлу. А галоўнае, людзі.
П е к а р с к а я *(здзіўлена)*. Вада атручана і вы так спакойна гаворыце.
Н а с т а. Крыкам, мілая, нічога не зробіш. Жывучы на граніцы да ўсяго прывыклі. *(Прыглядаецца)*. Коннік скача. *(Да Пекарскай)*. Менш крыку, а больш дзела. *(Зноў глядзіць у акно)*. Здаецца Гладкіх. *(Ціт і Павел пераглянуліся)*. Не, конь Цімоха, але яздок другі. Чаму гэта? Гладкіх нікому не даваў свайго каня. *(Да Паўла і Ціта)*. Чаго вы маўчыце? *(Глядзіць у акно)*. Удалаў на кані? Вараны неспакойны. Чуе маё сэрца нядобрае. *(Выбягае)*.
Ц і т. Добра, што прыехаў.
П а в е л. Яно можа і лепей.
Ц і т. Пра Валодзю скажу, як Цімоха пахаваем.

(Уваходзіць Удалаў, за ім Наста).

Н а с т а *(да Удалава)*. Дзеткі, што з Цімохам? Ён нездаровы?
У д а л а ў *(паглядзеў на Ціта і Паўла, яны кіўнулі галовамі. Бярэ пад казырок)*. Дазвольце, мамаша, дакласці. Ваш зяць, Цімох Гладкіх забіты ў баю з дыверсантамі.
Н а с т а. О-ой!.. *(Апусцілася ў крэсла. Яе падтрымліваюць Ціт і Павел. Калі Ціт нагнуўся, з кішэні выпаў пакет)*.
У д а л а ў. Варожая куля з тылу прастрэліла яму грудзі.
Н а с т а *(поўныя вочы слёз)*. Што гэта за пісьмо? Чаму ты, бацька, нічога не гаворыш? Столькі пячатак... Кажы...
Ц і т *(мучыцца)*. Наш сын...
Н а с т а. Забіты?.. *(Ціт кіўнуў галавою)*. А-а-ай! *(Ёй стала дрэнна, даюць вады)*.
Ц і т. Камісар часці піша, што: «Уладзімір Станкевіч загінуў, як герой. *(Чытае)*. Мы ніколі не забудзем яго імя. «І далей: «А як ён любіў Маскву. Сталіна. Прывіць такую любоў можа толькі такая матка, як вы, Наста Пятроўна, сапраўдная патрыётка.» *(Наста залілася слязмі)*. Ты плачаш, маці...
Н а с т а. Не плачу я...
Ц і т. Не, ты плачаш...
Н а с т а. Гэта самі слёзы льюцца...
Ц і т. Ну, вось, а я думаў... *(У самога слёзы на вачох)*.
П а в е л. Мама! Прашу цябе... Гэтым не падымеш...
Н а с т а. Дайце мне гора выплакаць... *(Горка-горка плача)*.
Ц і т *(сціснуўшы кулакі)*. Э-эх!..
Н а с т а *(прыпадымаецца, поўная рашучасці)*. Помсціць, помсціць. Паўлуша! Сын мой, ты адпомсціш за брата. *(Пауза)*. Як маці,

загадваю табе заняць месца Валодзі. Збірайся, дзеткі, у дарогу.

Павел. Мама! Матуля, любая! *(Абнімае, цалуе).*

Наста. Прысягні перад бацькам і маці, што ніколі не здрадзіш айчызне.

Павел. Прысягаю, ніколі не здраджу айчызне, хоць-бы гэта пагражала смерцю.

Удалаў *(моцна ціснє руку Паўла).* Прывет маладому байцу-пагранічніку.

Павел. Шчэ ці прымуць? Трэба прасіць наркома.

Удалаў. Сыноў, якіх такія маткі мабілізуюць, заўсёды прымуць.

Наста. Памятай, сынку, калі-б не рускія, белапалякі-б пры адступленні бацьку расстралялі.

Ціт. Ведай—мяне не будзе ў жывых, ворагі табе адпомсцяць. Калі ты іх не знішчыш, яны цябе знішчаць. Так у нас было з панамі. Пасылаем на бой, крывавы бой. Звяртайся альбо пераможцам, ці як Валодзя... і Цімох...

Павел. Ясна.

Ціт *(да Насты).* Прашу цябе... Не плач... Гэтым гору не дапаможаш. Ну?..

Наста. Добра, добра. *(Выцірае слёзы).*

Удалаў *(бярэ пад казырок).* Пахаванне адбудзецца ў дваццаць ноль-ноль. Па вас прыедзе машына.

Ціт. Ты, маці, з Аксінняй паедзеш. Мы з Паўлушам пойдзем ваду даставаць. Пазней будзем.

Наста. Паўлуша! Ці ведаюць людзі з калгаса, што вада ў рэчцы атручана?

Павел. Аксіння з сваёй брыгады паслала ганцоў ва ўсе бакі.

Наста. Чыя-ж гэта работа—атручванне вады?

Удалаў. Няйначай тае, якая прашмыгнула. У забітых дыверсантаў знойдзена халера, чума.

Наста. От, напасць! Каб іх саміх халера пабрала. *(Да Удалава).* А хто прыняў баявога каня Цімоха?

Удалаў. Вараны і зброя—не пры дзеле.

Наста. Чуеш, Паўлуша, зямля дрыжыць пад капытамі воранога. Па гаспадару сумуе.

Павел. Я, матуля, паеду на Далёка-Ўсходнюю граніцу. Буду самураеў біць.

Пекарская *(асцярожна).* Ці чулі вы? Кажуць людзі, што ў Гладкіх з тылу стралялі?

Удалаў. З тылу. А што?

Пекарская *(хітра).* Пагалоска прайшла, што страляў нейкі вайсковы са звяздою на рукаве, праз галаву вашага зяця, у дыверсанта. Можа?..

Павел. Гэта Сасноўскі. Ён варашылаўскі стралок. У пятак на ляту пападае.

Пекарская *(хітра).* Кажуць, нібы той вайсковы калісьці любіў Аксінню. Усё можа быць у прыпадку кахання.

Наста. Гэтага не можа быць. Любіў Аксінню младшы палітрук Сасноўскі. Не, не, не!

Пекарская. Людзі гавораць... Няма дыму без агня...
Удалаў. Ва ўсякім разе трэба праверыць.
Ціт. Праверыць ніколі не зашкодзіць. Але-ж гэта, мусіць, злыя языкі гавораць.

(Чуваць гоман. Збіраюцца мужчыны).

Павел *(да Ціта)*. Ну вось і народ сабраўся. Пойдзем ваду даставаць.
Наста. Толькі ты, бацька, не пазніся. Трэба замест сына наглядзецца на зяця. Больш не ўбачымся. *(Да Удалава)*. Які ён цяпер?
Удалаў. Ляжыць, як жывы, усміхаецца. *(Наста зноў плача)*.
Ціт. А ты, маці, трымайся. Паны хочуць вярнуць нам няволю. Нічога не будзе.
Пекарская. Таварыш старшыня! Дазвольце мне з вамі пайсці на работу?
Ціт. Што вы! Напэўна ў руках ніколі рыдлёўкі не трымалі.
Пекарская. Прашу вас.
Ціт. Ну, ідзеце. Прывыкайце. У жыцці можа спатрэбіцца. Хаця для нас выгадней скарыстоўваць людзей, прашоўшых навуку, на другой працы.
Наста *(да Паўла)*. Глядзі ты! Куды народ, туды і яна.
Павел. Паглядзім, як яна будзе капаць
Пекарская *(пачуўшы)*. Будзем бачыць!..

(Чуваць гудок).

Удалаў *(бярэ пад казырок)*. Дазвольце, мамаша, дакласці. Машына прышла.
Наста. Прышло гора ў нашу хату, нахлынула бяда. *(Сабраўшыся)*. Іду, дзеткі, іду. *(Выходзяць)*.

КАРЦІНА V

На заставе. Ленінскі пакой. Адчынены вокны. Любоў Нікалаеўна прыбіраючы напявае „Все выше". Уваходзяць Крушынін і Удалаў.

Крушынін. О! Любоў Нікалаеўна парадак наводзіць. Толькі ці варта вам гэтым займацца? Трэба сына гадаваць. Ой, гэтыя жанчыны!
Любоў Нікалаеўна. Зноў сваё! От пойдзем лепей ды вынесем з казармы фікусы. Надумаліся дзе ставіць! Вы-ж там спіце. Ай мужчыны, мужчыны!
Удалаў. Прабачце. Не можам. Хіба ўвечары.
Любоў Нікалаеўна. Я пайду—вытру. *(Спынілася, да Удалава)*. Калі вы разбярэце справу Ваеводзіна? Вас-жа абралі парторгам? Ваеводзін з беспрытульніка вырас у камандзіра. Калі расстралялі бацькоў... пашоў па свеце. Ён страшна перажывае.
Удалаў *(здзіўлена)*. Адкуль вы ведаеце, што я парторг? Толькі ўчора адбыліся выбары.
Любоў Нікаласўна. Муж сказаў. І выбары былі не ўчора, а сёння. Скончыліся яны ў гадзіну ночы. Ваеводзін ведае, што

можна гаварыць і што нельга. І нарэшце, як будзе з Сасноўскім?

Удалаў. Каб не ўмяшалася ў справу Аксіння...

Любоў Нікалаеўна. Сасноўскі Аксінню сапраўды кахаў. Праўда, не карыстаўся ўзаемнасцю. Бывае так у жыцці. Аксінню любіў не толькі Сасноўскі, але і Ваеводзін. Ды хто яе не палюбіць. Хіба з вас хоць адзін адмовіцца Аксінню ўзяць у жонкі?..

Удалаў. Гэта праўда.

Крушынін. Аксіння—залаты чалавек.

Удалаў. Ведаю.

Любоў Нікалаеўна. Дык нашто такая напасць на Сасноўскага, што ён з-за рэўнасці забіў Гладкіх. *(Да Удалава)*. І вы, які павінен быў разабраць справу Сасноўскага, на той падставе, што справа не разабрана, галасуеце за адвод яго кандыдатуры ў парторгі.

Удалаў. Прабачце! Я вас паважаю, але...

Любоў Нікалаеўна. Я ведаю, што вы хацелі сказаць. «Але не лезце не ў сваю справу». І будзеце і правы, і няправы. Я беспартыйная; але мне, як і ўсякаму сумленнаму чалавеку, дорага партыя. Яе лёс—мой лёс. Так думаю я, так думае савецкая жанчына. Ваеводзін мне нічога не сказаў аб вашым адводзе. Гаварылі пра гэта Лосеў і Міцін. Я лічу, што вы няправільна зрабілі. Трэба быць Сасноўскім, каб перанесці ўсё гэта. Сасноўскі не мог забіць Гладкіх. Я яму веру. Веру таксама свайму Ваеводзіну і гатова прысягнуць, што ён не звязаны з ворагамі народа. *(Усхвалёвана)*. Гатова пакляссціся сваім дзіцем.

Крушынін. Любоў Нікалаеўна! Вам нельга хвалявацца.

Любоў Нікалаеўна *(да Удалава)*. Вы харошы чалавек, але часам забываеце, што маеце справу з людзьмі. Замест таго, каб шукаць шпіёнку, шукаюць неіснуючую сувязь з ворагамі.

Крушынін. Трэба праверыць.

Любоў Нікалаеўна *(махнула рукой, пайшла)*.

Удалаў. Будзь гэта не людзі, а дровы, раз-раз і гатова. *(Задумаўся)*.

Крушынін *(паглядзеў на Удалава)*. Нечым смачным запахла.

Удалаў. А хіба ты не ведаеш, Анісім дзіка забіў.

Крушынін. Вялікага?

Удалаў. Пудоў на восем.

Крушынін. Зайздрошчу! *(У акно)*. Анісім чым будзеш частаваць?

Анісім. Гарохам, Крушынушка, гарохам.

Крушынін. А што на другое?

Анісім. Каўбасы.

Крушынін. Ну-у?

Анісім *(праз акно)*. А дзе Любоў Нікалаеўна?

Удалаў. Навошта яна табе?

Анісім. Нясу каўбасу пакаштаваць. Ёй трэба малога падкармліваць. Першы Ваеводзін, камандзір, во! І другі «на-яць».

Старшы лейтэнант усю грамадзянскую вайну прайшоў. Ранены. Не тое, што вы, за матчыную спадніцу трымаліся.

Крушынін. Любоў Нікалаеўна на малочнае налягае.

Анісім (*ідучы*). Не выйдзе.

Удалаў. Пастой!

Анісім. Што скажаш?

Крушынін. Ты ў нас міравы повар!..

Анісім (*з гонарам*). Я сам гэта ведаю. Такія каўбасы! За поўкілометра пахнуць. Паглядзі, як палякі насамі круцяць. Толькі не есці ім смачнага беларускага сала і каўбас!

Крушынін. Дзе там!

Удалаў. Мы самі з вусамі.

Анісім. Нічога не будзе, хлопчыкі, не ўгаворыце. (*Пайшоў*).

Удалаў. От, чорт! Упарты як казёл! Ніяк не паддаецца.

Крушынін. Закіну прыманку. (*Крычыць*). Анісім! Раскажы, як ты дзіка забіў?

Анісім. Вельмі проста. Я хутка іду. (*Уваходзіць. На талерцы, пакрытыя сурветкай, каўбасы*).

Удалаў (*хітра*). Гэта-ж трэба ўмець так прыгатаваць...

Анісім (*усміхнуўшыся*). Ты-ж яе яшчэ не каштаваў. (*Прыадкрывае*).

Удалаў. Нідзе не лопнула. У рэстаране такой не пададуць. Скажы, як ты ўмудрыўся так падсмажыць?

Анісім. А я відэльцамі накалоў.

Крушынін (*да Удалава*). Вучыся, пад старасць як знойдзеш.

Удалаў (*да Крушыніна*). Пры комунізме, брат, кухар будзе паважанай асобай...

Анісім. А цяпер хіба не? (*Павярнуўся, хацеў ісці*).

Крушынін. І цяпер таксама...

Анісім (*дае каўбасу, хлеб, відэльцы*). Наце, ешце, чэрці! З рук вырвуць! (*Пауза*). Ну і яны! Аплятаюць, аж насы гнуцца і хоць-бы адзін запытаўся, як я дзіка забіў? Выходжу, братцы, з лесу...

Крушынін (*перабівае*). На любімага коніка сеў..

Удалаў. Ведаем вашы паляўнічыя штучкі... Адным стрэлам забіў: «Качку, шчупака і зайца»...»

Крушынін. Ты-б нам яшчэ адну каўбаску падкінуў.

Анісім. Чорта з два! Меркаваў, але не дам. (*Падняў сурветку, паказвае*). Бачылі? Абедзве вам нёс. Аддам младшаму палітруку. Гэта чалавек. Пагаворыш з ім, розуму набярэшся, а з вамі,—які маеш, і той згубіш...

Крушынін (*паглядзеў на Удалава, чухае патыліцу, раптам*). А младшы палітрук у атрадзе?

Удалаў. Даўно паехаў і не хутка вернецца.

Анісім (*да Удалава*). Сасноўскага не выбраць парторгам? Гэта-ж усё адно, што душу ў чалавека вырваць. Малады хлопец. Паглядзелі-б вы, як ён тактычна папраўляе часам старшага лейтэнанта. Фурманаў! Якое далікатнае абыходжанне са старэйшым таварышам. Не тое, што вы са мною. Я-ж вам дзядзька. (*Да Крушыніна*). Бязвусая блазнота.

Крушынін. Правільна!.. Усё правільна!.. толькі каўбаса... астыне... хто яе будзе есці... *(Да Удалава, хітра).* А ведаеш, усё-ж цікава, як ён забіў?..

Удалаў. Раскажы.

Анісім. Не хачу.

Удалаў. Прашу цябе.

Анісім *(паставіў скавараду на стол).* Тры дні, братцы, я хадзіў за дзікам. А яго няма і няма. «Ну,—думаю,—аскандаліўся». Адно-ж сёння вазьмі, ды з'явіся. Ну, я і бабахнуў.

Удалаў. То-та сёння ў калгасе «Праўда» не далічыліся кабана. Як раз яго хацелі падараваць на заставу. *(Смех).*

Анісім. Чорта з два цяпер атрымаеце. *(Бярэ са стала каўбасу).* Панясу Ваеводзіну. Вось паглядзеце, Ваеводзін хутка будзе камандваць атрадам. Сасноўскі камісарам атрада, а я ў іх старшым поварам. Каб не ворагі народа, Ваеводзін даўно-б ужо быў капітанам, ці маёрам, альбо палкоўнікам, а Сасноўскі не ніжэй батальённага камісара. Зацiралі сумленны народ. Занясу пробу старшаму лейтэнанту.

Удалаў. Старшы лейтэнант на граніцы.

Анісім *(ківае пальцам).* Нічога не выйдзе, хлопчыкі. Не будзьце такімі разумнымі. *(Выходзячы).* Ведайце, з кім маеце справу.

Удалаў. Сарвалося.

Крушынін. Самі вінаваты.

Удалаў *(пасля паузы).* Ведаеш, чаго я цябе паклікаў?

Крушынін. Адкуль мне ведаць? Ці мала ў цябе ідэй у галаве водзіцца.

Удалаў. Без жартаў. Байкач падаў заяву на Сасноўскага і Ваеводзіна. Сасноўскага абвінавачвае ў забойстве Гладкіх.

Крушынін. Так і піша?

Удалаў. Не так, але вынік гэтакі напрашваецца. А Ваеводзіна ў сувязі з ворагамі.

Крушынін. Ён-жа падаў заяву ў Райземаддзел на Станкевіча. Сутнасць такая: чаму гэта Цiт Станкевіч быў асуджаны палякамі к расстрэлу і не расстраляны. «У гэтым,—піша,— відаць нешта ёсць». Станкевіч засумаваў. Я параіў яму напісаць камісару Огневу, які яго вызваляў. Ён цяпер у Растове на Дану.

Удалаў. Тут паскладаней.

Крушынін. Трэба разабрацца.

Удалаў. Дапамагай!

Крушынін. Што ты?

Удалаў. Не хочаш?

Крушынін *(абурана).* Яшчэ што! Заўсёды гатоў чым магу. Але тут такое пытанне, разумееш, людзі. Мне здаецца, што за спіной Байкача нехта стаіць. Ці не Пекарская толькі. А яе голымі рукамі не возьмеш. Пекарская развіла такую актыўнасць, што дзіву даешся, адкуль у яе столькі энергіі. Яслі арганізавала, у драмгуртку працуе, даклады чытае, і нават калі было высветлена, што ў рэчцы вада атручана, калодзеж капала. Але

гэтая актыўнасць падазроная. І Сасноўскі, і Ваеводзін свае людзі. Младшы палітрук учарнеў, а ён моцны чалавек. Старшы лейтэнант высах у шчэпку. А ён валявы камандзір. Але іх хутчэй зломіш, чым сагнеш.

Удалаў. Твая думка?

Крушынін. Я веру і Ваеводзіну і Сасноўскаму. Гатоў з імі ісці ў любы бой, не падвядуць. Актыўнасць-жа Пекарскай мне здаецца паказнай. Больш таго, ці не яе толькі работа атручанне вады ў рэчцы?

Удалаў. А факты?

Крушынін. Фактаў няма.

Удалаў. Штосьці не так...

Крушынін. На мінуту адкінь асабістую крыўду на іх. Хоць ты і парторг, але тады заслужыў без чаргі чысціць бульбу. На самай справе, хіба можна трымаць у тумбачцы шчотку для ботаў і чысткі зубоў. І крытыка цябе младшым палітруком і старшым лейтэнантам табе-ж пайшла на карысць.

Удалаў. Ты мяне абвінавачваеш у неаб'ектыўнасці. Ваеводзін вучыўся у ворагаў народа?

Крушынін. Вучыўся, але не яго ў гэтым віна.

Удалаў. Працаваў разам з ворагамі ў атрадзе?

Крушынін. Працаваў, але не быў з імі ідэйна звязан.

Удалаў. Гладкіх з тылу забілі?

Крушынін. З тылу, але толькі не Сасноўскі.

Удалаў. Адкуль у цябе такая ўпэўненасць?

Крушынін. Ты хацеў, каб я сказаў сваю думку, дык выслухай яе. Я лічу, што заява Байкача на Сасноўскага і Ваеводзіна паклёпніцкая.

Удалаў. Па-твойму, Пекарская атруціла рэчку?

Крушынін. Па мойму—так. Рэчка Балотная бярэ свой пачатак ад калгаса «Праўда». На пяску знойдзены жаночыя сляды. У гэты дзень з'явілася Пекарская.

Удалаў. Гэта не нова. І Ваеводзін, і Сасноўскі да гэтых вынікаў прышлі і я іх падтрымліваў, але з намі не згадзіліся. Пекарскую добра ведае сам Трутнеў.

Крушынін. Вось ад гэтай печы і танцаваў-бы. Тут зарыты сабака.

Удалаў. Каб не ўмяшаўся ў гэту справу Трутнеў, мы-б даўно яе вырашылі. Пекарская-б напэўна ўжо сядзела.

Крушынін. Раз правер, два правер. Не палянуйся ў трэці раз праверыць. Гэта не зашкодзіць. Толькі не рубі з пляча, а то наломіш дроў. І Сасноўскі і Ваеводзін свае людзі.

Удалаў. Твая думка ясная. Ну, а як будзе з падачай заявы аб прыёме ў партыю?

Крушынін. Лічу сябе яшчэ не падрыхтаваным. Нічога такога я не зрабіў.

Удалаў. Ну і ўпартыя-ж вы з Рудневым.

(Чутно цоканне падкоў. Гэта скача Ваеводзін).

Ваеводзін *(хутка ўвайшоўшы)*. Застава, у ружжо!

(Трывога. Збіраюцца пагранічнікі, Любоў Нікалаеўна, Анісім.)

Ваеводзін *(да ўсіх)*. Праз граніцу незаўважаным прашоў дыверсант вялікай маркі. Яго чакалі заўтра. Калі агледзеліся, ён быў далёка. Пусцілі сабаку. Сабака не ўзяў следу. Навучыліся гады сляды замятаць. Наша задача акружыць лес і не выпусціць адтуль.

Усе. Ясна.

Ваеводзін. Мы разбіваемся на дзве групы. Першую групу ўзначальваю я. Задача: акружыць Чортава балота. Другую групу—таварыш Удалаў. Задача: прачасаць бор у раёне Воўчай ямы.

Удалаў. Ёсць. Прачасаць бор у раёне Воўчай ямы.

Любоў Нікалаеўна *(да Васводзіна)*. Дазволь мне пайсці з таварышам Удалавым. Я там кожны кусцік ведаю.

Ваеводзін. Можна.

Удалаў. Другая група. За мной! Бя-го-о-ом!.

Ваеводзін. Любаша! А сын?

(Анісім шэпча на вуха Крушыніну).

Любоў Нікалаеўна. Вову я нядаўна карміла. Ён прачнецца не раней як праз тры гадзіны. *(Хутка выходзіць)*.

Анісім *(глядзіць у акно, да Крушыніна)*. Бачыў, казак у спадніцы. Міравая жанчына! *(Бярэ пад казырок)*. Таварыш старшы лейтэнант. Дазвольце і мне з вамі. Хоць раз у тыдзень дайце вінтоўку ў рукі. Разумееце, дзяўчаты праходу не даюць. «Кулінар,—кажуць,—пайшоў!» А хіба ў мяне няма прозвішча? Здаецца і голасна гучыць—Ленскі. Раней было Сяміжонаў. І ўсё адно—ніякі не герой. Усе завуць—Анісім.

Ваеводзін. Вы застанецеся пры дзяжурным, для сувязі. *(Да ўсіх)*. За мной! Бяго-о-ом! *(Хутка выходзяць)*.

Анісім *(пачуўся крык дзіцяці)*. Ага! Што я табе казаў. Цяпер рабі, што хочаш. *(Зноў чуваць плач)*. Іду-у. *(Выходзяць, сцэна некаторы час пустая)*.

Сасноўскі *(увайшоўшы)*. Гэта-ж жартачкі, такое абвінавачванне! *(Грузна садзіцца ў крэсла)*. Гладкіх забіць? *(Апусціўшы галаву)*. Раней прыедзеш у атрад, як дадому, а цяпер кругом абыходзяць цябе. Толькі і чуеш: «Ты яшчэ там?» «А дзе-ж мне быць?» «А мы думалі, што ў другім месцы...» Каму гэта трэба? *(Сядзіць у глыбокай задуменнасці)*. Ка-а-му?

(Чуваць крык дзіцяці. Як толькі зайграе гармонік, плачу не чуваць).

Сасноўскі. Што такое?

Анісім *(падбегшы)*. Ваеводзін другі разышоўся. Пакуль іграю, маўчыць.

Крушынін *(дакладвае)*. Таварыш малодшы палітрук. Праз граніцу незаўважаным прайшоў дыверсант. Старшы лейтэнант з чырвонаармейцамі ў Тоўстым лесе. Дзяжурны па заставе Крушынін. *(Пауза)*. Дазвольце ісці?

Сасноўскі (*да Анісіма*). Ну, як там Вова?
Анісім. Міравы хлопец! Пагранічнік! (*Чуваць крык*). А голас, голас, стопроцантны мужчына. Любіць музыку!
Сасноўскі. А дзе-ж Любоў Нікалаеўна?
Анісім. Не ведаеце яе? У лесе. Скача на кані, як кавалерыст. Міравая жанчына!
Сасноўскі. Можа што трэба?
Анісім. У асноўным праблема вырашана. Адну прастыню прыдзецца вывесці ў расход. Як толькі? Зноў Анісім ламі галаву.

(Пашоў, чуваць музыка, дзіця перастае плакаць).

Сасноўскі (*пацягнуўся, выходзіць*).

(Уваходзяць Крушынін і Анісім).

Анісім (*выціраючы пот*). Ух, ты! Новую спецыяльнасць набыў— нянькі... Адна другой лепей... Не-е... На гэтым дзеле не заробіш героя...
Крушынін. І не кажы... Пакутуй за чужыя грахі...
Анісім. Кулінарам усё-ж спакайней... (*Зноў чуваць крык*).
Крушынін. Чаго ён?
Анісім. Можа есці захацеў. (*Іграе. Крыку не чуваць*). Ай, лайдак!
Крушынін (*глядзіць у акно*). Што такое? Руднева вядуць? (*Любоў Нікалаеўна ўвяла дыверсанта. Удалаў увайшоў з Рудневым, падтрымоўваючы яго пад руку*).
Крушынін (*да Руднева*). У чым справа?
Любоў Нікалаеўна (*паказвае*). Малайчына Рудневу! Герой. Увабраць такога звера.
Анісім. Цябе ранілі?
Руднеў. Дробязь.
Анісім. Куды?
Руднеў. Ты, Анісім, нагадваеш мне старога балагола, які едзе на возе і пытае, ці высока сонца. Бачыш, у галаву.
Крушынін. Зайздрошчу! Як-жа ты, будучы без зброі, яго ўвабраў?
Руднеў. Як без зброі! У мяне была пуга. О-го-го-о!
Любоў Нікалаеўна (*да Анісіма*). Як Вова? Не прасынаўся?
Анісім. Ого! Будзе ён спаць, калі там граніцу парушаюць. Задаў такі лямант, аж сцены дрыжэлі. Баявы хлопец! (*Любоў Нікалаеўна пайшла*).
Ваеводзін (*увайшоўшы, да дыверсанта*). Ну, як галубчык, папаўся? Што-ж вы маўчыце?
Руднеў. Ён толькі размаўляе зброяй.
Ваеводзін. Нямы?!
Руднеў. Маўчальнік. Ні на адно пытанне не адказвае.
Ваеводзін. Нічога, загаворыць. Рэчы былі якія?
Руднеў. Два рэвальверы, тры бомбы і семдзесят пяць патронаў. (*Аддае Удалаву*). Астатняе спалена ў раёне Воўчай ямы.

Ваеводзін (*да Крушыніна*). Вазьмеце з сабою байца і абшукайце лес.

Крушынін. Ёсць. Абшукаць лес. (*Пайшоў*).

Ваеводзін (*разглядае рану*). Ну, як?

Руднеў. Не страшна, таварыш старшы лейтэнант. Толькі каровы засталіся на падпаска.

Ваеводзін. З каровамі ўладзім. (*Да Удалава*). Таварыш Удалаў! Паведаміце старшыню калгаса Ціта Станкевіча аб здарыўшымся.

Удалаў. Ясна. Паведаміць Ціта Станкевіча. (*Пайшоў*).

Ваеводзін. Выходзіць, праліў кроў за справу народную.

Руднеў. Што-ж, наша справа пагранічная. Лепш крывёю сцячы, чым каб зямлю тапталі злыдні.

Ваеводзін (*да байца*). Узяць парушальніка!

Чырвонаармеец. Ёсць! Узяць парушальніка. (*Вядзе*).

Сасноўскі (*хутка ўвайшоўшы, да Ваеводзіна*). Ну, як? А я з вамі размінуўся.

Ваеводзін. Таварыш Руднеў уватраў.

Сасноўскі (*усміхнуўся*). Малайчына!

Ваеводзін. Таварыш Сасноўскі! (*Адводзіць убок, гаворыць*).

Сасноўскі (*згаджаецца*). Правільна!

Ваеводзін. Таварыш Руднеў! Вы ў гэтым годзе трэцяга парушальніка затрымалі. Прадстаўляем матэрыял камандванню для ўрадавай узнагароды.

Руднеў. Дзякую. Прызнаюся, навіна прыемная. Толькі ці заслужыў я ўзнагароду?

Ваеводзін. Заслужылі. Дзякую за службу.

Руднеў. Служу Совецкаму Саюзу.

Анісім. Таварыш Руднеў! Хочаце, пачастую каўбасой. Міравыя каўбасы! Гарачую, са скаварады.

Руднеў. Мне-б папіць чаго?

Анісім. Хочаце бярозавага соку? (*Бярэ пад руку Руднева*). Міравы сок!

Ваеводзін (*да Анісіма*). Сын не скандаліў?

Анісім. Яшчэ і як скандаліў! Ніяк не мог прымірыцца, што чужынец уступіў на нашу зямлю. Перш не ведалі, што рабіць. Прынёс я гармонік. Аказваецца, ён вялікі аматар музыкі. Стопроцантны совецкі мужчына!

Ваеводзін (*усміхнуўшыся*). Дзякую, таварыш Ленскі, за клопаты пра Вову. (*Ціске руку*).

Анісім (*важна*). Ага! І я герой.

Руднеў. Тую-б гадаўку ўвабраць.

Сасноўскі. Дзе яна дзенецца. Убярэм!

Ваеводзін (*абвёў усіх вачыма*). Ну і людзі пайшлі, адзін другога лепшы. Расцалаваць мала (*Усе пайшлі*).

КАРЦІНА VI

Былы маёнтак пана Дварэцкага, цяпер калгасны клуб. На дзвярах надпіс: „З прычыны ранення выкэнаўцы ролі караля—пастуха калгаса „Праўда" Пятро Севасцянавіча Руднева, спектакль „Кароль Рычард III" пераносіцца на 11 ліпеня 1937 г. Білеты сапраўдны". Далёка ў глыбіню ўходзяць алеі. Многа зелені, кветак. Чыстата, прастор. Аксіння з Сасноўскім прагульваліся, потым селі на скамейку.

Сасноўскі (*працягвае гаварыць*). Не магу! Кашмары. З трох гадзін ночы аж да раніцы не спаў.

Аксіння. Я вам веру. Хіба ў вас магла падняцца рука на Цімоха? Ніколі.

Сасноўскі. Аксінюшка! (*Глядзяць у вочы адно другому*). Верыш? (*Паўза*). А я хацеў было рукі накласці.

Аксіння. Неразумна. (*Усміхнуўшыся*). Тады-б я перастала вас любіць.

Сасноўскі. Любіш? Дык як-жа будзе? Без цябе я жыць не магу.

Аксіння. Запытаюся ў бацькоў. (*Паднялася*). Хутка народ пачне сабірацца, а я не ведаю, што гаварыць. Столькі ўражанняў ад Масквы.

Сасноўскі. Я цябе правяду.

Аксіння. Не. Унь Домна. Яна мне патрэбна. Будзем бачыцца.

(Сасноўскі пашоў).

Домна (*падышоўшы*). Анісіма майго не бачыла?

Аксіння. Не.

Домна. Ну, мала не будзе.

Аксіння. Кажаш, учора ў Пекарскай быў Ліхадзіеўскі?

Домна. Так. Доўга аб нечым гаварылі.

Аксіння. Сёння яго няма. Забралі. Аказваецца, коні—здаровыя.

Домна. Здаровыя? Брава, Аксіння.

Аксіння. Вось што, не спускай вачэй з Пекарскай. Аб сустрэчы яе з Трутневым раскажы Сасноўскаму. Я яе вывяду на чыстую ваду. (*Ідучы*). Трэба... (*Аб нечым ціха гавораць*).

(Праз некаторы час Анісім з Домнаю ідуць пад ручку).

Домна (*глядзіць на аб'яву*). Анісім! Шпектакаль будзе?

Анісім (*рэзка*). Няўжо, мая ты Домначка, ты не бачыш? Спектакль адмяняецца.

Домна. Я няграматная.

Анісім. Чым пахвалілася!? Пасаромелася-б людзей. Адна ў калгасе засталася такой. За гэта цяпер б'юць.

Домна (*грозна*). Што-о?

Анісім (*напалохана*). Я пажартаваў.

Домна. Добрыя жарты!? б'юць?! (*Лезе з кулакамі*).

Анісім. Перастань.

Домна. Можа любіць кінеш?!

Анісім. А што ты думаеш! Няграматнасць, гэта тормаз...

Домна. Ну і правальвай. Бачылі такіх. Другога палюбім.

Анісім. У асноўным, мая ты каралева, я цябе люблю.

Д о м н а. Як у асноўным? А ты-ж казаў, на ўсе сто процантаў. Я ўся гару ад злосці. Кулінар!
А н і с і м. Ты мне кулінарыю не чапай. Гэта табе мажа не цялят паіць.
Д о м н а. Ах, ах, які спец!
А н і с і м. Каўбасу ела?—ела. Век такой не зробіш, хоць і ў гадох дзяўчына.
Д о м н а. Вось яно як! Нянька! А памятаеш, як ты салаўём заліваўся. Усё раманцы, ці як іх, спяваў. Як-жа ён? Ага! «Любви все возрасты покорны». А цяпер аглоблі назад? Кулінар!
А н і с і м. Домна Янкаўна! Колькі разоў я вас прасіў, не чапайце мае кулінарыі. Скажыце, няўжо і гарох быў нясмачны?
Д о м н а *(скрывілася)*. У рот нельга было ўзяць.
А н і с і м. А сама на сто процантаў апляла.
Д о м н а. Гэта вам здалося. Палавіна трэцяга бачка—засталася. *(Наступаючы)*. Вы што-ж гэта народнае дабро расцягваеце? З казённага катла цывільных корміце?
А н і с і м. Ну і што тут такога! Мне старшы лейтэнант дазволіў. А ў вашага цяляці горб расце.
Д о м н а. У якога?
А н і с і м. У падласага бычка «Рычарда III».
Д о м н а. Ён з роду быў такім.
А н і с і м. Ну, значыць карову не даглядзелі. Усюды патрэбна грамата.
Д о м н а. Ну добра, казёл ты рыжы! Паскачаш у мяне. Гэта грамата табе бокам вылязе.
А н і с і м. Домна Янкаўна! Я вас люблю.
Д о м н а *(перабівае)*. Як чорт свечку...
А н і с і м. Яшчэ горш!
Д о м н а. «У гадох дзяўчына»!? Страшна ты мяне пакрыўдзіў, Анісім. Я табе за гэта ніколі не дарую! Людзі ў героі павыбіваліся, а ён на кухні аціраецца.
А н і с і м. Зноў кухня! Прыдзецца відаць у лётчыкі падавацца.
Д о м н а. Ён будзе лётчыкам?! Нікуды я цябе не пушчу!
С а с н о ў с к і *(падышоўшы)*. У чым справа? Што за скандал?
Д о м н а. Ніякага скандалу, звычайная сямейная сцэна, таварыш младшы палітрук. Анісім, пражыўшы са мною год, дзяўчынаю заве, у зубы заглядае. Падлічвае колькі мне год адстукала.
С а с н о ў с к і. А-а-а. Наступіў на жаночы мазоль.
Д о м н а. Каб вы ведалі, як баліць. *(Да Анісіма)*. Кулінар!
А н і с і м. Колькі разоў я цябе прасіў, не чапай кулінарыю.
Д о м н а. Кулінар, кулінар, кулінар!
А н і с і м. Домна Янкаўна!
Д о м н а. Домна Янкаўна—трыццаць адзін год.
А н і с і м. Трыццаць два... з гакам.
Д о м н а. Колькі таго гаку і столькі гаворкі. Кулінар!
А н і с і м. Кулінар, і гэтым ганаруся.
Д о м н а. А я ганаруся, што столькі пражыла.

Сасноўскі. Значыць мір.
Домна. Няхай перапросіць.
Анісім. Прабач, Домна Янкаўна. Толькі больш не чапай кулінарыю.
Домна. А ты не падлічвай маіх год, яны і так бягуць. Падумаеш, «дзяўчына ў гадох». Я табе ніколі гэтага не дарую. *(Лезе з кулакамі).* Кулінар!
Сасноўскі *(хітра).* Калі так, прыдзецца вас разлучыць. Анісіма перавядзем у другі атрад.
Домна. Што-о? Новае дзела! Нікуды Анісіма я не адпушчу ад сябе.
Сасноўскі. Тады мірыцеся.
Домна. Будзьце упэўнены, памірымся. *(Абняла Анісіма).*
Анісім. О-ой! Домначка, я жыць хачу.
Домна. Папаўся кулінар у мае рукі. Прасіся!
Сасноўскі. Ну і пара. Арыгіналы!
Домна. Прасіся!
Анісім. Домна Янкаўна! Прабач, я пагарачыўся.
Домна. Прабач і ты мяне, Анісім. Я таксама, падгарачылася. Значыць мір?
Анісім. На ўсе сто процантаў.
Сасноўскі. Ну і добра. Домна Янкаўна! Вы нешта хацелі мне сказаць?
Домна. Анісіма не будзеце пераводзіць?
Сасноўскі. Не.
Домна. Тады скажу. Пекарская ўсё распытвала пра вас. Сцеражыцеся яе як агня. Гэта жанчына ходзіць з камянем за пазухай. Байкач каля яе трэцца. Надоечы прыязджаў да яе Трутнеў. Усё гэта не спраста робіцца.
Сасноўскі. Жанчына—агонь?!
Домна. Цьфу! Балота! Будзь я на месцы мужчыны, і ў той-бы бок не глянула. Скажыце, чаго вы зачасцілі ў калгас?
Анісім. Не ведае. Да Аксінні.
Домна. О, гэта другая справа. Аксіння—дачка граніцы. Яна ведае кожную сцежку ў лесе. Сёлета затрымала чатырох парушальнікаў. Гэта будзе добрая жонка і таварыш.
Сасноўскі. Аксіння ніяк не забудзе Цімоха.
Домна. Выплакала вочы па ім. Гэта дзяўчына ўмее любіць і ненавідзець. А як яна?
Сасноўскі. «Запытаю,—кажа,—у бацькоў»
Домна. Яна Станкевічаў бацькамі лічыць. І правільна робіць. Немцы расстралялі яе бацькоў. Станкевічы знайшлі яе поўмёртвай. Дзіцяці прастрэлілі грудзі. Да трыццатага году Аксіння жыла ў сям'і Станкевічаў як дачка. А потым калгас пабудаваў ёй хату. Слаўныя ў Аксінні бацькі. Яны вас зразумеюць. А Байкач і на вас і на Ваеводзіна нахлусіў.
Сасноўскі. Адкуль вы ведаеце пра заяву Байкача?
Домна. Чуткамі зямля поўніцца.
Сасноўскі *(да Анісіма).* Ваша работа?

Анісім (*пацiскае плячыма*). Першы раз чую.

Домна. Байкач сам пра гэта гаворыць. Тут ён паказаў сваё солтысава нутро.

Сасноўскі. Солтысава?

Домна. Яго бацька быў солтысам. Ага! А пра самае галоўнае, чуць не забылася. Калі быў Трутнеў у Пекарскай, то гаварыў, што пытанне аб адкрыцці граніцы не знімаецца. Ён, на чым свет стаіць, лаяў вас і Ваеводзіна, потым сказаў, што абодвых убярэ.

Сасноўскі. Аб адкрыцці граніцы? Вы напішаце аб гэтым?

Домна. Можна. Толькі... Прабачце, я няграматная.

Анісім. Ага! Што я табе казаў? Каб табе грамата—міравая жанчына!

Сасноўскі (*дастаў блакнот*). Я ўсё гэта, аб чым вы мне гаварылі, напішу. Падпісацца ўмееце?

Домна. Яшчэ як! Анісім навучыў крэндзелі выводзіць.

Сасноўскі. Дзе вы гэта чулі?

Домна. Яны прагульваліся каля балотца. Колькі страху набралася, калі яны зайшлі ў каноплі. Потым падышла машына.

Сасноўскі. Та-а-ак. (*Дае блакнот*).

Домна (*падпісаўшыся*). Домна Міцкевіч.

Анісім. Во! бачылі. Міністэрскі подпіс. Толькі казначэйскія білеты падпісваць. (*Пауза*). Вось яна, ведзьма гэта. (*Неўзабаве падыходзіць Пекарская і Байкач з гітарай*).

Пекарская (*паглядзела на аб'яву*). Якое няшчасце, Руднева ранілі...

Анісім. Па вас гэтага не відаць.

Пекарская. Фі! Вы не ўмееце абыходзіцца з жанчынай. (*Да Сасноўскага*). Добры дзень!

Сасноўскі. Дзень добры! (*Па адной з алей ідзе Аксіння*).

Домна. Аксіння! (*Усе глядзяць на яе, наперад выходзіць Сасноўскі*).

Пекарская. Што гэта ў яе? Ордэн?

Байкач. Так. Ордэн «Працоўнага Чырвонага Сцягу».

Пекарская. Што ў ёй знаходзяць прыгожага? Звычайная вясковая чырвонашчокая дзяўчына. А колькі гонару, велічча! Фэ!

Байкач. Фэ!

Сасноўскі (*бярэ пад руку Аксінню*). Падрыхтавалася?

Аксіння (*станоўча кіўнула галавою*).

Пекарская (*да Байкача*). Ці не думае толькі Сасноўскі з ёю жаніцца?

Байкач. Няўжо-ж.

Пекарская. Не паспела аднаго пахаваць, як другога завяла. Як гэта проста ў іх робіцца.

Байкач. І проста, і складана. Сасноўскі даўно яе любіў, але Гладкіх не даваў ходу. І ўсё-ж, яна прыгожая.

Пекарская. Я думаю, кожную раніцу калгасны сырадой п'ючы..

Байкач. Алё! Падам сігнальчык.

Пекарская. Дзіву даешся, адкуль у такой простай дзяўчыны столькі ўпэўненасці, веліча. Як трымае сябе!

(Падыходзяць мужчыны, жанчыны, Станкевіч Ціт і Наста, Руднеў з перавязанай галавой. Па адной алеі ідуць пагранічнікі з дзяўчатамі. Іграе гармонік).

Ціт *(увайшоўшы на ганак клуба)*. Таварышы! У нас сёння павінен быў адбыцца спектакль, але з тае прычыны, што ранілі Руднева, спектакль адмяняецца. Паслухаем Аксінню аб паездцы ў Маскву. *(Воплескі)*.

Аксіння *(увайшоўшы на ганак)*. Цяжка мне перадаць вам адчутае і пераж̌ытае за гэтыя дні. Слоў не хапае. Мне пашчаслівілася быць у Маскве, убачыць таварыша Сталіна, гаварыць з ім. Таварыш Сталін мне руку пацікснуў. Расказала я пра калгас, пра вас усіх. Цікавіўся кожным чалавекам. Пытаўся пра граніцу. Аказваецца, ворагі хацелі граніцу адкрыць і цяпер яшчэ не пакідаюць надзеі. Я сказала, што покуль мы *(абводзіць усіх вачыма)*—пагранічнікі жывыя, гэтага ніколі не будзе.

Галасы. Правільна! Правільна! Правільна!

Аксіння. Яшчэ таварыш Сталін пытаўся, хто мае бацькі. Як я жыву. Расказала я яму пра ўсё. Як некалі немцы, палякі білі нас, як яны забілі маіх бацькоў і мяне ранілі. Таварыш Сталін сказаў, што больш ніколі і нікому не давядзецца нас біць. Мы будзем біць тых, хто асмеліцца на нас пайсці, будзем біць смяротным агнём. *(Воплескі)*. І яшчэ я сказала, што надняк выходжу замуж за пагранічніка, Цімоха Гладкіх. Прасіла прыехаць на вяселле. Усё сказала. Таварышу Сталіну нельга не сказаць. Ён усё ведае. А як ён любіць беларусаў! Казаў, у грамадзянскую вайну беларускія сяляне апошнім дзяліліся з чырвонаармейцамі. Адно-ж прыязджаю, не застаю Цімоха. У рэчцы вада атручана. Жарабок, якога Чырвонай Арміі ў падарунак гадавалі, загінуў. Шасцярых коней хацелі забіць. Руднеў ранены. Таварыш Сталін прасіў пісаць яму аб усім. Я сёння паслала яму пісьмо. Пра ўсё напісала, як роднаму бацьку.

Домна. І пра мяне таварыш Сталін пытаўся?

Аксіння. Я сама яму сказала, што ты ў нас у калгасе апошняя няграматная.

Анісім. Ага! Даскакалася!

Аксіння. Усім нам дасталося за цябе, але больш за ўсё Анісіму. У міравога повара жонка няграматная.

Домна. Ага! Паскачаш і ты! *(Да Аксінні)*. Колькі трэба, каб навучыцца грамаце?

Аксіння. Я цябе навучыла-б за тры месяцы чытаць і пісаць.

Домна. Добра. *(Да Анісіма)*. Тры месяцы не лезь з пацалункамі. Я цябе правучу! Даю слова перад народам, што праз тры месяцы буду граматнай.

Аксіння *(пасля паўзы)*. Сталін! Колькі я з ім пагаварыла і на цэлую галаву вырасла. «Ведаеце—кажу я таварышу Сталіну,— як прыеду дадому, раскажу ўсяму народу пра вас». А таварыш

Сталін вазьмі і запытайся: «Што-ж вы пра мяне скажаце?» А ў мяне і слоў няма. Тады таварыш Сталін усміхнуўся і гаворыць: «Скажаце, што бачыла таварыша Сталіна. Ён такі звычайны»... Я тады кажу, што: «Гэта праўда, але не ўся. Сталін!—гэта сонца, якое ніколі не згасне, покуль будзе жыць чалавек».

Наста. Малайчына Аксіння! *(Воплескі).*

Аксіння *(падумаўшы).* Вось што мужчыны і жанчыны. Да нас у хату забраўся ліхі чалавек. Чым хутчэй мы яго выявім, тым менш ён прынясе пакут.

Наста. Каб-жа ведаў, хто?

Сасноўскі. Быць не можа, матуля, знойдзем.

Ціт. І я гэтак мяркую. Калі дружна ўзяцца, разблытаем клубок.

Аксіння *(з нейкай асаблівай унутранай цяплынёй).* Сталін! Пагаварыўшы з ім адзін раз, цягне ў другі раз сустрэцца. Аднойчы пашоўшы за Сталіным, на век з ім звяжаш свой лёс. Я прасіла таварыша Сталіна дапамагчы нам разабрацца. А калі таварыш Сталін возьмецца за што, то навядзе парадак. Слава таварышу Сталіну! *(Воплескі. Анісім зайграў. Танцуюць танец пагранічнікаў, да іх далучаюцца Аксіння з Сасноўскім, потым Ціт з Настай).*

ДЗЕЯ ТРЭЦЯЯ

КАРЦІНА VII

Кабінет Ваеводзіна. Невялікі, чысты пакой. Карта. Тэлефон. Адчынены вокны. На сценах—партрэты правадыроў рэволюцыі.

Ваеводзін *(адзін).* Так абалгаць? Звязан з ворагамі народа? Душу аддаеш, але яе не вымеш, не пакажаш. Рукі апускаюцца.

Сасноўскі *(увайшоўшы).* Недзе не даглядзелі, а цяпер яны садзяцца на карак. Трэба ў справу душу ўкладаць.

Ваеводзін. А хіба вы не ўкладаеце душы ў справу, і ўсё адно цень забойцы ходзіць па пятах. А гэта страшна! Таварышы, з якімі дружыў, старанякца. Нарадзіўся сын. Радасць. А хто да мяне прышоў? Былі вы да я, да мы з вамі. Яшчэ Меркулаў заглянуў. Няма горшага на свеце, як застацца без сяброў. А мы з вамі, здаецца, дайшлі да гэтага.

Сасноўскі. Значыць, не ведалі з кім дружым. Сапраўдныя сябры застануцца. *(Пауза).* Апытвалі?

Ваеводзін. Не.

Сасноўскі. Аксіння падняла жанчын. Калгаснікі шукаюць адкінутыя рэчы. Выклікаць затрыманага? *(Ваеводзін кіўнуў галавою. Звоніць).* Таварыш Крушынін! Прывядзіце парушальніка. *(Вешае трубку).* Ваша адно прозвішча чаго варта! Ваеводзін! Мы яшчэ з вамі атрадам камандаваць будзем. У вас ёсць сын. Ну, як ён?

Ваеводзін *(загарэліся вочы).* Такі хлопец, ого! Разумееце, ужо смяецца. Анісім прывучыў да музыкі, цяпер рады няма.

Сасноўскі. А бацька ў апошні час развучыўся смяяцца. Э-эх, вы!
Ваеводзін. Я праеду на граніцу. Праверу варту.
Сасноўскі. А хто будзе апытваць? Я з'езджу ў раён Воўчай ямы, пагляджу.
Ваеводзін *(памкнуўся нешта сказаць)*. Ведаеце...
Сасноўскі. Што такое?
Ваеводзін. Учора быў у райкоме. Мне паказалі заяву Байкача на Аксінню. Абвінавачвае, што Аксіння п'е калгасны сырадой.
Сасноўскі. Якая нахабнасць! Ён ад свае каровы няма куды дзяваць малака.
Ваеводзін. І я гэта самае сказаў.
Сасноўскі. Ці не па заданню якой-небудзь асобы пішуцца гэтыя заявы?
Ваеводзін. Галаву зломіш.
Сасноўскі. Трэба галаву зламаць тым, хто нам хоча зламаць. Да-а. Толькі будзьце асцярожны з гэтым гарылападобным зверам. Чумны звер, калі ён нават у клетцы, страшны.

(Крушынін увёў парушальніка).

Сасноўскі. Я пайшоў.
Ваеводзін. Ідзіце, толькі не баўцеся. *(Сасноўскі выходзіць)*.
Крушынін. І мне можна ісці?
Ваеводзін. Можаце. *(Да дыверсанта)*. Сядайце.
Скварцоў *(садзіцца)*.

(Чуцен голас Сасноўскага: „Таварыш Крушынін"! „Я вас слухаю. таварыш младшы палітрук!")

Ваеводзін. Ваша прозвішча? *(Скварцоў маўчыць)*. Курыце? *(Скварцоў маўчыць)*.

(Падыходзіць да акна, апускае штору. У гэты час Скварцоў кідаецца ўцякаць у другое акно).

Крушынін *(за акном)*. Сто-о-ой! *(Даткнуўся штыком да грудзей)*. Ну, як? Кажы, а то прапару!
Скварцоў. Хо-о-ладна.
Ваеводзін. А-а-а. Прарвалася. Маўчальнік загаварыў. Давай яго сюды, давай. Цяпер будзе горача.
Крушынін *(камандуе)*. Крру-гом. Шагам-марш! *(Відаць, як Скварцоў чотка павярнуўся)*.
Ваеводзін. Малайчына Крушынін! Смекалісты хлопец. А гаварылі, што з Крушыніна не будзе пагранічніка. З яго камандзір вырасце. *(Крушынін увёў Скварцова)*. Сядайце. *(Скварцоў грузна садзіцца)*. Ваша прозвішча?
Скварцоў. У вас на стале ляжаць мае дакументы. Прачытайце, будзеце ведаць.
Ваеводзін. Па дакументах значыцца Цярпігораў, Сяргей Нікалаевіч.
Скварцоў. Гэта і будзе маё прозвішча.
Ваеводзін. Ілжэце!
Скварцоў. Можаце думаць, што хочаце.

Крушынін. Дазволіце ісці?

Ваеводзін. Ідзіце. *(Крушынін выходзіць. Да Скварцова).* Ваша прафесія?

Скварцоў. Малатабоец.

Ваеводзін. Колькі год працавалі на гэтай прафесіі?

Скварцоў. Малатабойцам?

Ваеводзін. Не, шпіёнам!

Скварцоў. Што вам трэба?

Ваеводзін. Вы хто?

Скварцоў. Шпіён, чаго яшчэ? Толькі не той, пра якога вы думаеце.

Ваеводзін. Зачым ішлі?

Скварцоў. Не на прагулку вядома. Патрэбны былі весткі.Ваяваць усляпую не будзеш.

Ваеводзін. Дзе ваша яўка?

Скварцоў. Які вы наіўны чалавек, задаеце такія пытанні, на якія я ўсёадно не адкажу. Страляйце, больш нічога не скажу.

Ваеводзін. Гэта мы заўсёды паспеем зрабіць. *(Прыглядаецца).* Скажыце, што ў вас за шрам на твары?

Скварцоў. Быў у жыцці такі выпадак, паласануў адзін, а потым сам склаў галаву.

Ваеводзін. Можа раскажаце?

Скварцоў. Нецікава будзе слухаць. Да слёз крыўдна, што так дзіка вышла. Пастух стаў на маім шляху.

Ваеводзін. Пастухі новыя пашлі.

Скварцоў. Прамахнуўся. Старая табакерка. Адчынілася. Ніколі гэтага не было. Скажыце, як прозвішча пастуха? Адкуль ён родам?

Ваеводзін. Навошта вам?

Скварцоў. Хочацца ведаць таго, хто збіў. Законнае жаданне. *(Узяўся за шчаку).* Ён боксам не займаўся?

Ваеводзін *(усміхаючыся)*. Запытаюся.

Скварцоў. Такія кулачышчы загадаваць! Чуць сківіцу не выбіў.

Ваеводзін. «Чуць» не лічыцца. Вы каму служылі?

Скварцоў. І богу, і чорту, і людзям грэшным.

Ваеводзін. Канкрэтней?

Скварцоў. Нічога не будзе, таварыш старшы лейтэнант.

Ваеводзін. Тамбоўскі воўк вам таварыш.

Скварцоў. Прабачце.

Ваеводзін *(доўга ўглядаецца, потым устае)*. Паслухайце, палкоўнік Скварцоў! Доўга вы будзеце прыкідвацца ягнём. Вы расстралялі маіх бацькоў. Тады многа загінула шахцёраў, чыгуначнікаў.

Скварцоў *(паглядзеў на Ваеводзіна)*. Першы раз вас у вочы бачу.

Ваеводзін. Вы і мяне тады хацелі расстраляць, але маці сказала, што «гэта чужое дзіця».

Скварцоў *(у бок)*. Лепей бы такое дзіця на свет не радзілася.

Шкадую, што не прыкончыў.

Ваеводзін. Успомнілі?

Скварцоў. А як-жа, помню. Ваеводзін. Добра ведаю бацьку. Шахцёр, з Юзаўкі. А той, як закрычаў: «о-го-го-го-о!» Я і апешыў.

Ваеводзін. Каму служылі?

Скварцоў. Японцам, немцам, палякам—усім пакрысе.

Ваеводзін. У Совецкім Саюзе былі?

Скварцоў. Першы раз ішоў.

Ваеводзін. Прозвішча?

Скварцоў. Вы-ж ведаеце, Скварцоў.

Ваеводзін. Дзе ваша яўка?

Скварцоў. Не пытайцеся, не скажу. Я чалавек цвёрды. Ведаў, куды іду і падрыхтаваўся к горшаму.

Ваеводзін. Дзе вы жылі пасля рэволюцыі?

Скварцоў. У Токіо, Берліне, Варшаве. У трэцім класе не ездзіў. На малых станцыях не застанаўліваўся. Да смерці не люблю чалавечага поту.

Ваеводзін. Што вас цягнула ў Совецкі Саюз?

Скварцоў. Свае маёнткі ў Варонежскай губерні.

Ваеводзін. Губерні даўно няма.

Скварцоў. Ведаю, але ніяк не магу з гэтым прымірыцца. Мажліва?..

Ваеводзін. Вы сур'ёзна думаеце аб звароце да старога?

Скварцоў А чаму-ж, пры дапамозе...

Ваеводзін. Каго?

Скварцоў. Хоць чорта лысага.

Ваеводзін. Як нізка вы палі. Хаця вы і не падымаліся высока. Скажыце, як вы сталі шпіёнам?

Скварцоў. Гэта застанецца пры мне.

Ваеводзін. Разумней, палкоўнік, расказаць аб усім.

Скварцоў. Многа трэба расказваць. Не, гэтага не будзе. Разумееце, не будзе. І так шмат выбаўтаў. Адчынілася старая табакерка. Не я, дык мае калегі. *(Стук у дзверы).*

Ваеводзін. Можна. *(Уваходзіць Сасноўскі).* Ну, як?

Сасноўскі. Аксіння сярод спаленых папер знайшла абрывак, які нічога не гаворыць. *(Дае).*

Ваеводзін *(разглядвае).* Трут... ская... од... *(Разглядае абрывак, потым дакументы).* Загаворыць. *(Да Скварцова).* Распішыцеся.

Скварцоў. Магу. *(Піша).*

Ваеводзін *(падумаўшы).* Напішыце: Трутнеў, Пекарская.

Скварцоў *(закалацілася рука).*

Ваеводзін. Пішыце, пішыце.

Скварцоў *(піша).*

Сасноўскі. Трутнеў? Навошта вам спатрэбілася гэта прозвішча?

Скварцоў *(маўчыць).*

Сасноўскі. Адкуль вы ведаеце Пекарскую?

Скварцоў *(маўчыць).*

Ваеводзін. Вы ішлі з заданнем падрыхтаваць адкрыццё граніцы?

Скварцоў (маўчыць).

Ваеводзін (пераглянуўся з Сасноўскім). Вы стаміліся? Ну, і гэтага хопіць. Падпішыце. (Дае ліст паперы Скварцову, той прабягае вачыма, падпісвае).

Ваеводзін. Таварыш Крушынін! (Уваходзіць Крушынін). Узяць парушальніка.

Крушынін. Ёсць. Узяць парушальніка. (Выводзіць).

Ваеводзін. Здаецца, мы напалі на след... Страшны, крывавы след...

Сасноўскі. Трутнеў? Нічога сабе абстановачка. (Нешта піша). Таварыш Ваеводзін! Неабходна зараз-жа адправіць Скварцова ў Маскву.

Ваеводзін. У Маскву?

Сасноўскі. Так. Ёсць распараджэнне. (Паказвае). Акрамя гэтага я напішу таварышу Сталіну. Не пакідаюць надзеі граніцу адкрыць? Шчуцкі... Трутнеў... Відаць адзін ланцуг. Хочуць умяшацца ў нашы ўнутраныя справы? Не выйдзе! (Тэлефонны званок).

Ваеводзін. Я вас слухаю. Гаворыць старшы лейтэнант Ваеводзін. Сасноўскі таксама тут. Што-о? Падрыхтаваць справы да здачы? А гэта хто гаворыць? Начальнік штаба атрада? Ну, што-ж, добра. Ёсць. Ясна. (Вешае трубку).

Сасноўскі. Нічога не ясна. Як-жа быць?

Ваеводзін. Падрыхтавацца і чакаць.

Сасноўскі. І мне таксама?

Ваеводзін. Абоім. (Раптам). Тут нейкая недарэчнасць. Чакаць нельга. Едзем у штаб. (Знімае тэлефонную трубку). Таварыш Крушынін! Распарадзіцеся падаць коней! Едзем у штаб.

Сасноўскі. Вось яно, вайсковае жыццё. Сёння на Захадзе, а заўтра на Усходзе.

Ваеводзін. Каб-жа на Усходзе, а то зусім звальняюць з арміі.

Сасноўскі. Зусім звальняюць? (Здзіўлена глядзіць).

Ваеводзін (да Сасноўскага). Вы правы. Не апускаць рукі, а закасваць рукавы. Паехалі! (Выходзіць).

КАРЦІНА VIII

Былы маёнтак пана Дварэцкага. Кватэра Пекарскай. На сцэне адзін Байкач. Ён адчыняе веранду. Далёка ўглыб уходзяць алеі. Байкач праходзіць каля канавы, падняў галаўную булаўку, накруціў у руках, паклаў на столік. На стале стаіць віно, закускі.

Байкач (узяўшы гітару, іграе). Палацы-б гэтыя прыбраць да рук. Тады Байкач кум каралю і брат міністру!

Пекарская (увайшоўшы, усё чуе, зарагатала). Ну і што-б тады? (Падышла да стала, узяла булаўку, паправіла валасы).

Байкач. Тады зажылі-б мы з табою. Пятро Руднеў за поўкілометра-б кланяўся.

Пекарская. Многа захацелі!?

Б а й к а ч. Мы з табой, Ядзя, здаецца такія блізкія.
П е к а р с к а я. І блізкія, і далёкія.
Б а й к а ч. Як гэта зразумець?
П е к а р с к а я. Разумейце, як хочаце.
Б а й к а ч. На «вы» перайшла. Я больш непатрэбным стаў? *(Хацеў абняць).*
П е к а р с к а я *(адвяла руку).* Вы мне праціўны! *(Закурвае папяросу).*
Б а й к а ч *(іграючы на гітары).* З таго часу, як прыязджаў сюды Трутнеў, ты зусім змянілася.
П е к а р с к а я. Трутнеў вам не раўня.
Б а й к а ч. Ха-ха! А ці ведаеш ты тое, што Трутнеў спёкся. Хі-хі-хі!
П е к а р с к а я. Што-о?
Б а й к а ч. Капут. *(Паказвае пальцамі, што ў турме).* Памінай, як звалі.
П е к а р с к а я *(узяла папяросу не тым канцом).* Цьфу! Цьфу!
Б а й к а ч. Ха-ха-ха!
П е к а р с к а я. Чаго ты выскаляешся? Дурань!
Б а й к а ч. З дурня малы спрос. Скажу—апутала. А цябе к сцяне.
П е к а р с к а я. Калі мяне паставяць к сцяне, то і цябе разам са мной.
Б а й к а ч. Но, но! *(Кінуў іграць).* Даволі жартаваць! Скажы, Ядзя, ты мяне любіш?
П е к а р с к а я. Не Ядзя, а Ірына Казіміраўна. Пачуюць, спякуся і я і ты разам са мною.
Б а й к а ч. Ты ашалела? Чаўпе чорт ведама што? Скажы, Ядзя, а калі ўсё будзе добра, тады як? Усё наша?
П е к а р с к а я *(усміхнуўшыся).* Наша, наша. *(У бок).* Хам, чаго захацеў.
Б а й к а ч *(заўважыў іронію).* Ты насміхаешся? Ну, і чорт з табой. Канчаецца водпуск, паеду ў горад, буду працаваць.
П е к а р с к а я. Паедзеш, але ў другое месца.
Б а й к а ч. Не пужай, мы не з таго дзесятка.
П е к а р с к а я. А-я-яй! А сам баіцца Аксінню, Станкевічаў убраць.
Б а й к а ч. Прывыкла чужымі рукамі жар заграбаць. Я і ваду труці, я і Аксінню і Станкевічаў убяры.
П е к а р с к а я. Мая задача—з Сасноўскім і Ваеводзіным разлічыцца. Першы ўдар нанесен. Прадстаўлен матэрыял для звальнення з арміі... Астаецца дабіць. Гроб будзе ім.
Б а й к а ч. І ў мяне чыста ідзе. Ці Станкевіч адхілен ад старшыні калгаса?—адхілен. Ніхто не сумняваецца, што жарабка атруціў Павел Станкевіч?—ніхто. Аксінню падмачыў з калгасным сырадоем?—падмачыў. Я пачынаю захапляцца гэтай работай. *(Раптам).* Ірына Казіміраўна! Скажы, а калі ты пападзешся, выдасі мяне, ці не?
П е к а р с к а я. А ты думаў як! Я ў зямлі буду гніць, а ты па волі хадзіць? Не чакай ад мяне гэтага!
Б а й к а ч *(кідае шапку аб падлогу).* Тады вось табе хамут і дуга, а я болей не слуга.

Пекарская. Што-о? *(Кідае на падлогу недакураную папяросу).*
Байкач *(паднімае).* Ашалела! Яшчэ пажар зробіш!..
Пекарская. Спаліць, спа... *(Глядзіць на веранду).* Нібы хто мятнуўся. Табе горача? Колькі разоў казала, трэба асцерагацца.
Байкач *(зачыняе веранду).* Гэта табе здалося, Ірына Казіміраўна. Скажы, калі прыязджаў Трутнеў, вас ніхто не бачыў?
Пекарская. Яго ніколі не было тут.
Байкач. Ілжэш! Калі ты з ім прагульвалася каля балотца, я стаяў у алешніку. Потым вы зашлі ў каноплі. Там нехта быў. Я хацеў паглядзець, але як убачыў, што ты села ў машыну, зусім забыўся. Я з поўкілометра бег за вамі.
Пекарская. У канаплях нікога не было.
Байкач. Добра, калі так.
Пекарская. Ну і трус-жа ты! *(Налівае віно, выпілі).*
Байкач. Толькі і чуеш ад цябе: «атруціць», «убраць». Абрыдла. Цяпер толькі я зразумеў, куды трапіў. І ўсё кручкі... праклятыя... Пайду ў камендатуру і раскажу аб усім...
Пекарская. Хутчэй спяшайся, па табе даўно турма сумуе...
Байкач. Пайду. *(Узяўшы гітару, ідзе).*
Пекарская. Сто-о-ой! *(Схапіла рэвольвер).* Зрабі яшчэ хоць адзін крок, страляю.
Байкач *(выпусціў з рук гітару, гітара звякнула).*
Пекарская. Пакляніся рабіць тое, што я скажу.
Байкач. Клянуся.
Пекарская. Мала адхіліць ад старшынства Ціта Станкевіча. Трэба знішчыць усю іх сям'ю. І ў першую чаргу Аксінню. Стала яна мне наўпоперак дарогі.
Байкач. Гэта не так лёгка.
Пекарская. Без разгавору.
Байкач. Слухаю.
Пекарская. На калі прызначана вяселле Аксінні з Сасноўскім?
Байкач. На сёння.
Пекарская. Я яго расстрою. *(Раптам).* Хутка прыязджае Руднеў з Масквы. Увечары будзе спектакль. Ты пускаеш чырвонага пеўня.
Байкач. Дык-жа і мая хата.
Пекарская. Згарыць яна!..
Байкач. О, не-е!
Пекарская. Добра. Я заплачу.
Байкач. Сёння?
Пекарская. Толькі сёння.
Байкач. Будзе зроблена. *(Стук у дзверы).*
Пекарская *(хавае рэвольвер).* Хто там? Ідзі, адчыні.
Байкач. Ідзі-ж ты. *(Абое баяцца падыходзіць да дзвярэй).*
Пекарская *(напалохана).* Напэўна па нас.

(Чуваць моцны стук, аж дзверы дрыжаць).

Пекарская *(да Байкача).* Адчыняй! *(Байкач напалохана падыходзіць да дзвярэй, адчыняе).*

Д о м н а *(хутка ўвайшоўшы)*. Прыехалі, прыехалі. Ваеводзін і Сасноўскі. Вясёлыя. Людзі, якія прадстаўлялі матэрыял для звальнення з арміі Ваеводзіна і Сасноўскага, самі звольнены. Сёння іх забралі.

Б а й к а ч *(лягчэй стала)*. Дзякаваць богу...

П е к а р с к а я *(нервова кінула недакураную папяросу)*.

Д о м н а *(да Байкача)*. Днём зачыняюцца?

Б а й к а ч. Французскі замок. *(Паказвае)*. Пстрык і гатова.

Д о м н а *(паказвае газету)*. Глядзіце! У «Правде» здымак. Сам таварыш Калінін уручае Рудневу ордэн «Чырвонай Звязды». Пашлі калгаснікі ўгору. Усе высыпалі сустракаць. *(Да Пекарскай)*. Па вас зайшла.

П е к а р с к а я. Ідзем, Домначка, ідзем. *(Закурвае)*. Дзе вы былі?

Д о м н а. У Аксінні. Грамаце вучуся.

П е к а р с к а я. А-а-а.

Д о м н а. Сымон! Захапі гітару.

Б а й к а ч. А як-жа! Руднеў, можна сказаць, мой лепшы друг... Разам бydла пасвілі. *(Да Пекарскай хітра)*. Падаруначак бы яму падрыхтаваць...

Д о м н а. Сасноўскі з Ваеводзіным прывезлі імянны гадзіннік. *(Да Байкача)*. Выходзіць, напрасна на іх пісаў.

Б а й к а ч. Мая справа сігналізіраваць, а іх—разбірацца.

Д о м н а. Пад чужую дудку, мілы, іграеш.

Б а й к а ч. Чужым розумам, мілая, жывеш. Кулінар Анісім навучыў.

Д о м н а *(грозна)*. Ты мне майго Анісіма не чапай. Не ўводзь у злосць, бо калі я вазьмуся, ад цябе мокрае месца застанецца.

(Зайграў аркестр. Усе выходзяць).

КАРЦІНА IX

Хата Станкевіча. На відным месцы вышытыя Настай партрэты Леніна, Сталіна. На сцэне Ціт і Наста. Я ы рыхтуюцца к вяселлю, накрываюць сталы, ставяць віно, закускі.

Ц і т. Калі напісаў Огневу і ніякага адказу.

Н а с т а. Растоў на Доне не блізка.

Ц і т. Можа яго ў жывых няма?

Н а с т а. Навошта табе гэта старшынства?

Ц і т. Не ў старшынстве справа. Што, калі памру... не змыўшы плямы... дзеці, што скажуць дзеці?

Н а с т а. І ад наркома нічога няма. Ці прымуць Паўлушу?

Ц і т. А чаму яго не прынядь? *(Пауза.)*. Калі заўтра не будзе пісьма ад камісара Огнева, еду шукаць. Яго не будзе, знайду ў архівах чырвонаармейцаў. Вось толькі прозвішча іх?

(Уваходзіць Байкач).

Б а й к а ч. Што-ж вы не на спектаклі?

Н а с т а. Куды нам, старым! Вочы адмаўляюцца служыць. Сымонка! Калі-ж ты, дзеткі, канчаеш свой водпуск?

Ціт. Прызнацца па праўдзе, Сымон, калі я яшчэ быў старшынёю, напісаў у тваю ўстанову, як ты вёў сябе дома.

Байкач. Прымаю крытыку.

Ціт (*махнуў рукою*). Гарбатага магіла справіць.

Наста (*да Байкача*). Прыходзь на вяселле. (*Заглядае ў акно*). А бо-о, калгас гарыць. І з двух бакоў. Зноў няшчасце.

Ціт (*хутка адзяецца*). Папярэджваў-жа вартавых. Але Домна не засне. Значыць нехта з «сваіх» падпаліў.

Байкач. Пэўна «суседзі» падаслалі.

(Ціт і Наста выбягаюць. З імі Байкач. Відаць зарава. Бяжыць народ. Трывога. Брэшуць сабакі).

Голас (*на двары*). Людзі, пажар!

Байкач (*звяртаецца ў хату, дастае з кішэні парашок, сыпле ў вядро*). Тут і за бацьку солтыса... і за сябе... Поўны разлік... Пап'е Аксіння, Ціток з Настачкай, уся сям'я, дый ногі задзяруць... (*Становіцца ў позу*). Не чапай нашых...

(Убягае Пекарская).

Пекарская (*паглядзела кругом*). Ты адзін?

Байкач. Як бачыш! Заданне выканана, плаціце грошы. Спатрэбяцца.

Пекарская. Паспеем разлічыцца.

Байкач. Грошы на бочку! Я заўтра-ж зматваю вудачкі. Досыць!

Пекарская. Куды спяшаешся? Можа, заўтра будзеш у турме. Паслухай толькі. Прышлі па мяне на спектакль. Я праз акно і наўцёкі. Адно-ж вёска акружана. Выхаду няма. Ты павінен мяне схаваць!

Байкач. Куды-ж я цябе дзену? За пазуху, ці што?

Пекарская. Дзе хочаш, мне няма дзела. Іначай абое загінем.

Байкач. За мяне табе няма чаго непакоіцца. Чыста зроблена. Камар носа не падточыць. Чаго цябе ліхарадзіць? На каго ты падобна? Чуперадла нейкае!

Пекарская. Ледзь выскачыла, разумееш! (*Узяла кружку, хацела ваду піць*).

Байкач. Стой, не пі. Гэта прыгатавана для Станкевічаў.

Пекарская. А ў калодзеж усыпаў? (*Ставіць кружку*).

Байкач. Якая ты спрытная! Так адразу ўсё і ўхопіш. Слухай, кажу па добраму, плаці. Дарма я для цябе стараўся.

Пекарская. Паспееш. Яны наладзілі павальны вобыск. Хутка прыдуць сюды.

Байкач (*спалохана*). Тады нам гроб з крышкай.

Пекарская. Ого! Чаго захацеў! Як сабак пад плот выкінуць.

Байкач (*яму стала страшна*). Я зусім паміраць не хачу.

Пекарская (*спалохана*). Ідуць!

Байкач. Куды-ж мне цябе?

Пекарская. Хутчэй!

Байкач. А ну цябе! Буду я з-за яе пакутваць. Сама заварыла кашу, сама і...

Пекарская (*выхапіла рэвольвер*). Доўта ты будзеш маліцца богу? А то адну табе, а другую... Жывою ім мяне не ўзяць.
Байкач (*спалохана*). От, галава! Перш сабе, а потым...

(Шум набліжаецца).

Пекарская (*узвяла курок*). Усёадно прападаць.
Байкач (*дрыжачым голасам*). Куды-ж мне цябе? Ногі ў падлы доўгія, а то-б у падпечак. (*Схапіў за руку*). Пойдзем.
Пекарская. Хутчэй! Яны ўжо блізка.
Байкач (*ледзь не плача*). Куды я цябе? Тады тут.
Пекарская. Тут нельга.
Байкач. Самае надзейнае месца. Ніхто нават не падумае, што ты ў хаце Станкевіча. Толькі ты рэвольвер схавай, а то з перапалоху яшчэ выстраліш. Давай мне.
Пекарская. О, не-е! З рэвольверам я не расстануся. Хутчэй!!!
Байкач. Лезь у шафу. (*Адчыняе дзверы*). Хаця не. Пад кравацьʔ Ненадзейнае месца. Куды-ж мне цябе?

(Чуцен гоман. Сабака брэша, аж заходзіцца).

Пекарская. Ты знарок адцягваеш. Яшчэ адна мінута... і...
Байкач. У гэтай хаце не знойдзеш месца. (*Схапіў Пекарскую за руку, выбягае на двор. Гоман набліжаецца. Сабака ў будцы бурчыць*). Стой! Ёсць надзейная схова. (*Глядзіць на сабачую будку*). Нікому і ў галаву не прыдзе.
Пекарская. Дзе?
Байкач. У сабачай будцы.
Пекарская. Разам з сабакам? Ён разарве на часткі.
Байкач. А мы яго прыкончым.
Пекарская. Застрэліць?
Байкач. Толькі без шуму. (*Выхапіў з-за халявы фінку, падыходзіць да будкі*). Лыска! Лыска! Лысачка! (*Забівае сабаку*). Ну, а цяпер лезь (*Зняўшы страху з будкі, падсажвае Пекарскую*). Ды хутчэй-жа ты, з табой бяды не абярэшся. (*Накрывае*). Ух, ты! (*Выцірае рукавом пот. Адыходзіць*).

(Некаторы час на сцэне няма нікога. Потым падыходзіць Ваеводзін, Сасноўскі, Любоў Нікалаеўна, Аксіння, Ціт і Наста, а за імі Байкач).

Байкач (*працягвае гаварыць*)... Бачыў, як нейкая жанчына бегла... прама ў алешнік... гэта пэўна яна...
Аксіння (*у касцюме каралевы Елізаветы*). Каля алешніка мы з Любоўю Нікалаеўнай стаялі. Яна там не магла прайсці.
Сасноўскі. Дзе-ж яна дзелася?
Байкач. А хто-ж яе ведае?.. Калі пачаўся пажар, мы з дзядзькам Цітам і цёткай Настай былі ў хаце...
Наста. Але. Рыхтуемся к вяселлю, разгаварваем, ажно там гарыць.
Ціт (*да Ваеводзіна і Сасноўскага*). Добра, што вы падскочылі, а то пагарэла-б жывёла.

(Падыходзяць Павел, Крушынін, Удалаў, Анісім, Рудкоў).

Удалаў. Усю вёску абшукалі, нідзе не знайшлі. Як скрозь зямлю правалілася.

Руднеў *(у касцюме караля Рычарда III, а наверсе піджак з ордэнам)*. І ўсё-ж яна недзе ў вёсцы.

Сасноўскі *(выцершы пот, да Насты)*. Матуля! Як-бы вады папіць?

Наста. Не трэба, дзеткі, ты ўвесь мокры.

Аксіння. І сапраўды, не пі.

Сасноўскі. Лета, горача, не зашкодзіць.

Наста. Ну, ты сябе лепей ведаеш. *(Ідзе ў хату, выносіць кружку вады)*.

Байкач *(спалохана)*. Алё! Не піце. Вы ўвесь успацеўшы. Яшчэ ліхарадка.

Сасноўскі. Глупства! *(Адпіўшы)*. Чаму гэта вада такая нясмачная?

Наста. Вядома ў хаце стаяла... цёплая. *(Узяла кружку)*.

Ваеводзін *(да Крушыніна)*. Вы добра абшукалі?

Крушынін. Ні адной хаты не абмінулі.

Павел. Засталася адна наша хата. Можа яна тут дзе-небудзь?

Наста. Што ты, Паўлуша?

Байкач. Ого! Будзе яна тут хавацца... Яна гэту хату кругом абыходзіла...

Ціт. Усё-ж лепей паглядзець.

Ваеводзін *(да Крушыніна)*. Абшукаць хату Станкевічаў.

Крушынін. Ёсць. Абшукаць хату Станкевіча. *(Ідуць у хату. Сасноўскі садзіцца на прызбу)*.

Аксіння. Сасноўскі! Што з табой? Ты стаміўся?

Сасноўскі. Нешта слінү гоніць.

Ваеводзін. Можа?.. *(Ідзе ў хату)*.

Аксіння. Прасілі цябе не піць.

Сасноўскі. Мне дрэнна.

Аксіння *(углядаецца ў твар)*. А-ах! Цябе атруцілі...

Наста *(напалохана)*. Што гэта робіцца на свеце! *(Бяжыць у хату і выносіць збанок)*. Выпі, дзеткі, кіслага малака. Пярвейшае лякарства. Ды хутчэй у больніцу.

(Сасноўскі п'е. Усе акружаюць яго. Потым ідзе за хату. Праз некаторы час звяртаецца).

Ваеводзін *(вышаўшы з хаты)*. Расступіцеся.

Сасноўскі *(да Ваеводзіна)*. Ну, як?

Ваеводзін. І тут няма. Як скрозь зямлю правалілася.

Сасноўскі. Няўжо вада атручана? Ці, можа так, зашкодзіла?

Ваеводзін. Так. Атручана. *(Паказвае паперку ад парашка)*. *Бачыце чым?* Шчасце ваша, што мала выпілі. *(Чухае патыліцу)*. Што будзем рабіць?

Сасноўскі. Прыдзецца яшчэ раз абшукаць. Мусіць, нехта схаваў.

Ваеводзін. Таварыш Крушынін! Наладзьце паўторны вобыск.

Крушынін. Ясна. Наладзіць паўторны вобыск. *(Ідуць)*.

Аксіння (*праходзіць каля будкі*). Мама! Што з нашым сабакам? Чаму ён не брэша? Можа захварэў? (*Асцярожна падыходзіць да будкі, напалохана*). Кроў? Яна недзе тут. (*Заглядае ў будку. Чуваць стрэл, другі. Аксіння схапілася за руку. Да яе падбягае Наста, перавязвае, усе акружаюць будку*).

Удалаў (*наставіў штык*). А ну, вылазь, сучка!

Анісім (*скінуў страху*). Гатова!.. застрэлілася... (*Дастаюць з будкі*).

Наста (*перавязваючы руку Аксінні*). Скажы ты, хапіла смеласці...

Удалаў. У вісок?..

Сасноўскі (*устаў, падыходзіць*).

Ваеводзін. Малайчына Аксіння! Пятую выпарала. Сапраўдная патрыётка радзімы.

Сасноўскі (*разглядае*). Прыкідваецца...

Крушынін. Не-е... Бачыце, з віска кроў...

Руднеў. О-го-го-го-о! А другі цэлы. А ну, уставай! Уставай, кажу, Ну-у!

(Пекарская ўстае).

Наста. А ліханька!

Анісім. Стопроцантная сволач! (*Да Удалава*). Ка-а-лі-і яе! Яна-ж забіла Цімоха Гладкіх.

Удалаў. Пад руку не гавораць.

Наста. Яна Цімоха забіла? Праклятая!

Сасноўскі (*абняў падышоўшую да яго Аксінню*). Загартоўвайся!

Наста. Першую загартоўку яна атрымала ад немцаў. Падыходзім з бацькам. Бачым, сярод халодных мерцвякоў яе. Поўзае па іх, уся акрываўленая. Не ведаем, як зваць. Далі мы ёй імя нашай першай дачкі—Аксіння.

Сасноўскі. І паўторную загартоўку ад палякаў. (*Пацалаваў*). Будзь моцная, як сталь. (*Да Пекарскай*). Ну як, панна Ядзя, даскакаліся? Хто забіў Цімоха Гладкіх?

Пекарская. Я.

Сасноўскі. Хто падпаліў калгас?

Байкач. Алё!

Пекарская. Я.

Ваеводзін. Па чыйму заданню павінны былі забіць коней?

Пекарская. Па майму.

Наста (*да Ціта*). Панна Ядзя?

Ціт (*здзіўлена глядзіць, падыходзіць бліжэй*). Яна. Як-жа гэта я яе раней не пазнаў?

Наста (*падышоўшы*). Цьфу табе ў вочы!

Ціт (*да Удалава*). Дай сюды вінтоўку. Такіх жанчын забіваюць. Дай.

Павел. Не гарачыся, бацька. Яе куля не міне.

Сасноўскі. Хто атруціў жарабка?

Пекарская. Я.

Дзяўчына (*падышоўшы да Ціта*). Вам заказное пісьмо.

Ціт (*чытае*). Ад Огнева? Пісьмо ад Огнева! (*Рад як дзіця*). Дай я цябе пацалую! (*Цалуе дзяўчыну*).

Наста. Бацька!

Ціт. І цябе, мой свет! (*Цалуе Насту*).

Дзяўчына (*да Паўла*). І табе ёсць. Паскачаш, аддам.

Павел (*узяўшы пісьмо*). Ад Наркома. (*Разарваўшы, чытае*)... Прынят у рады Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі. (*Цалуе дзяўчыну, танцуе*).

Руднеў. Ну, як справы, сігналізатар?

Байкач. Дррыыжжуу...

Сасноўскі (*паказвае на Пекарскую*). Забраць! (*Яе бяруць пад варту. Да Руднева*). А вам спектакль расстроілі?

Руднеў. Нічога. Мы яшчэ сыграем. О-го-го-о!

Пекарская (*да Сасноўскага*). Шкада, што вы мала хапілі вады.

Сасноўскі. Ну і што-б з гэтага было? Капіталізм усёадно загіне, а комунізм, не гледзячы ні на што, пераможа! (*Кіўнуў. Пекарскую вядуць*).

Ціт (*пагаварыўшы з Настай*). Прашу ўсіх у хату, на вяселле.

(Усе заходзяць у хату. адзін Байкач паплёўся, апусціўшы галаву).

Наста (*як зайшлі*). Дарагія госці! Прашу за стол. (*Усе садзяцца, выходзіць Аксіння пераадзеўшыся. Заходзяць: лётчыкі, танкісты, пагранічнікі, калгасная моладзь*).

Ціт (*устаўшы*). Праўленне калгаса «Праўда» даручыла мне, як самаму старэйшаму тут, адкрыць калгасны бал. Нальем поўныя чаркі і вып'ем да дна за наша шчасце і радасць, за першага з першых патрыётаў нашай радзімы, за таварыша Сталіна! (*Воплескі. Усе ўстаюць*).

Галасы:—Ура таварышу Сталіну!
— Няхай жыве таварыш Сталін!
— Дзякуй Сталіну за шчаслівае жыццё!

Наста. Вось яно, жыццё прышло, паміраць не хочацца. Частуйцеся госцейкі.

(П'юць, закусваюць. Дзяўчаты спяваюць. Галасы: „Горка! Горка!" Аксіння з Сасноўскім пацалаваліся. Танец „Мяцеліца". Танцуюць усе, а з імі Ціт з Настай. У разгар весялосці ўваходзіць пагранічнік, аб нечым гаворыць Ваеводзіну. Ваеводзін сказаў Сасноўскаму).

Ваеводзін. Таварышы пагранічнікі! (*Усе акружаюць яго*). Прабачце, чырвонаармейцы-пагранічнікі. (*Засталіся толькі чырвонаармейцы-пагранічнікі, астатнія адыходзяць*). Узброеная банда ў колькасці сямі чалавек у суправаджэнні аддзялення салдат хоча прабрацца на наш бок. Іх стрымлівае двое байцоў. Наша задача не прапусціць іх. За мной! Бя-го-о-ом!

Сасноўскі *(на хаду да Аксінні і Насты).* Мы хутка звернемся. *(Пайшоў).*

Наста. Вось яно, жыццё пагранічнае, вяселля згуляць не дадуць. Хацелася-б мне дачакацца той пары, калі не будзе ніякіх граніц.

Ціт. Гэта будзе, хутка будзе.

(Вяселле працягваецца. Танцуюць калгасны танец

Наста. А табе, Паўлуша, пара ў паход ісці. *(Выходзяць).*

Май, 1939 г.
Мінск-Пухавічы.

К. Цітоў

КАБЗАР[1]

Дай, кобзарю, я заграю!
Т. Шэўчэнка.

I

На Івана
На Купалу
Дзеўчына
Вянок сплятала,
З барвёначку
Завівала,
У быстру рэчаньку
Кідала:
Ой, плыві, плыві,
Вяночак,
Разгані мой сум,
Дружочак.
Ой, плыві-ж ты
За вадою,
Можа знойдзеш
Маю долю.
І скажы ёй:
— Я журуся,
Жду яе
Ды не даждуся,—

Звінела песня.
Гэтак ля кастроў
Страчалі ноч купальскую вякамі,
Адзенні новыя надзеўшы скрозь,
Кружылі харавод дзяўчаты. Камень
Хлапцы спяшаліся хутчэй накрыць,
А потым беглі віхрам к хараводу.
Скакалі ў пары з крыкам праз кастры
Дзяўчаты з хлопцамі. Цадзілі воду
Праз хустачку, зачэрпнуўшы з ракі.
Зялёнай папараццю скроні націралі,

[1] Аснована на легендзе, запісанай у с. Хадзеўка на Чарнігаўшчыне.

Гулялі ў «метку», ў «гары-пень» гулялі,
На воду кідалі пярсцёнкі і вянкі...

Рукамі голаву абняўшы, сумны
Сядзеў перад кастром кабзар сляпы.
Ён невідушчым позіркам тупым
Сачыў за гульнямі з цяжкою думай.
— Апоўнач прыдзе—вызначаны час—
І разбрадуцца ўсе яны маўкліва,
Каб сотняю вачэй, каторы ужо раз,
Шукаць заветнай кветкі бляск шчаслівы,
Сарваць яе, ледзь толькі праблісне,
На папараці векавой засвеціць:
Той цвет навечна шчасце прынясе
Бацькам і мацерам, і дзецям.
Ў няволі цяжкай сотні год прайшлі
А людзі кветкі шчасця не знайшлі,—
З людзьмі найлепшымі пасаджана за краты
Яна царом самадзяржаўным катам!..

Плывуць па хвалях свежыя вянкі,
Што ў воду кінуты дзявоцкімі рукамі.
Так, Украіна, і твае вякі,
Нібы вянкі,—заплецены гадамі
Пакут і мук. Павіта галава
Калючым цернем катаргі і здзекаў;
Твой смутак лёг, як тая сон-трава,
І воля-скарб закопана навекі.

Гульні прышоў канец. І як дзяды калісь,
На пошукі пайшло іх пакаленне.
Сляпы кабзар адзін касцёр паліў
З старой падругай-кобзай на каленях.
Ў аддалях голас сумнай песні змоўк.
Касцёр загас і папараць лістамі
Шапоча зманліва. Ў кустах даўно
Заснуў кабзар, спакутваны гадамі.

II

Агнём ружовым бліснуў гарызонт,
І сонца промнем спёкліва-гарачым
Сляпца кранулася... Збудзіўся ён.
І дакрануўся струн рукой бядачай:
— Дзе заступ точаны, каб расхапаць
Ў глухім стэпу вялікія магілы,
Каб косці Налівайка адшукаць,
Панесці іх, як адраджэнне сілы?
Дзе гнеў, каторы вёў на бой палкі
Пад кіраўніцтвам храбрага Багдана,

Калі ўрываліся ў палацы казакі,
Няслі народны суд і кару пану?..

Яшчэ спяваў ён, як ішла арда,
Стэпамі нашымі валіла грозна.
Вачамі невідушчымі рыдаў,
І гукі кобзы падалі, як слёзы.
У нерухомым моры цішыні,
Бы стогн народны песня прагучала—
— Зямелька родная, а дзе-ж твае сыны?
Калі-ж нам шчасце прынясеш, Купала?

... Маўклівы стэп. Калі-б хоць енк, ці крык,
Ці хоць-бы слова ўчуць якое ў травах...
І раптам чуе ён:—Не плач, стары,
Бо слёзы ліць—не кабзарова справа!
Пытаеш ты, дзе заступ наш, дзе меч,
Дзе гнеў і помста, дзе іх закапалі,
Дзе гул паходаў, гром суровых сеч
І дзе сыны, што ў гэтых сечах палі?..
Няволя цяжкая, галеча і турма,
І ў хмарах знікла сонца агнявое,
І зброі іншае пакуль у нас няма—
Як толькі праўды слова залатое.
Яно адно не вызваліць ад бед,
Але грымне, як гром над нашым краем—
І гнеў паўстане, ў мужнай барацьбе
Народ сурова катаў пакарае.
І прышлы змоўк. Як жаўранак ляцеў
Было чуваць. Займаўся дзень гарачы.
Было чуваць аж як трава расце.
Кабзар сляпы сказаў:—Мой дружа, бачыш,
Я перабендзя бедны, старцаў брат,
Узняць той меч ужо не маю сілы,
Схадзіў я свой бядою скуты край—
Ад Запарожжа да Савур-магілы.
Вось тут даўным-даўно ляжаць, юнак,
Мой дзед і прадзед, што свой край любілі.
І. мусіць, давядзецца мне сканаць
Вось тут, на іх праслаўленай магіле.
А ты ідзі, за доляй у паход—
Расчыняць дзверы прад табой народы:
Пра гнеў і помсту, пра салёны пот
Спявай усім, палі агонь свабоды!
Каб люд гаротны песня ўзняла,
Каб праўда ў песні, як зара, свяціла,
Каб ў слове праўды нашай узрасла
Мяча дамасскага, маланак сіла!..
І лёг кабзар, стаміўшыся, ў траву,
Сляза пякучая з вачэй лілася:

— Скажы, юнак мой, як цябе завуць?
І той сказаў:—Завуць мяне Тарасам!
— Ідзі ў народ... І кобза звонам струн
Кранула стэп і на траву упала.
Ляжаў кабзар—нямы, халодны труп,
А на вачах сляза яшчэ дрыжала!
Старую кобзу ўзяў сабе Тарас,
Абцёршы пыл з яе, крануўся струн старэчых.
У неба сіняе ўзляцела песня ўраз,
Стэп адгукнуўся стогнам чалавечым.

III

Над мястэчкам Берастэчкам, над старым базарам
Гукі кобзы узвіліся і людзей склікаюць.
— Гэй, выходзь, народ хрышчоны, слухаць песні дарам,
Слухаць праўду, пра якую, многія не знаюць!
Ой, мястэчка Берастэчка, як ты доўга будзеш
Ярмо несці долі цяжкай у ліхой няволі,
Ці распрамяць свае спіны, ці паўстануць людзі,
З тапарамі гуртам пойдуць ваяваць за волю?
Ой, мястэчка Берастэчка, стэп вакол шырокі,
Ты ад сну прачніся, выйдзі, скінь цяжар пакуты,
Украіну задушылі паны-крывасмокі,
Украіна—родна маці ў кайданы закута.
Як-жа доўга ты з пакорай маўчаць будзеш катам,
І ці доўга плакаць будзеш па сваёй няволі.
Пеў Тарас і песня праўды залятала ў хаты,
Пеў Тарас і песню праўды паўтарала поле,
Праляцела песня праўды над прасторам родным—
Цераз горы, цераз стэпы, ў сонечныя далі.
Паўставаў на Украіне гнеў усенародны,
Тапары тачылі людзі, абух гартавалі.
Не маглі той песні праўды, мужнай і суровай
Задушыць паны, жандары лапаю крывавай,
Цераз краты казематаў, цераз сцены сховаў
Вылятала да народа кабзарова слава!

Пераклаў з рускай мовы *Рам. САБАЛЕНКА*.

Г. Бярозкін

АРКАДЗЬ КУЛЯШОЎ

1

Аркадзь Куляшоў належыць да таго пакалення людзей, рост і фарміраванне якіх працякалі выключна ва ўмовах совецкага ладу. Пачатак свядомага жыцця гэтых людзей падае, прыкладна, на годы першай пяцігодкі, пяцігодкі карэннай соцыялістычнай рэканструкцыі народнай гаспадаркі нашай краіны. Асноўным момантам, які вызначыў сабою сэнс і змест усёй актыўна-творчай дзейнасці пакалення людзей, да якога адносіцца і Куляшоў, з'яўляецца свядомасць свабоднага і нічым не сцяснёнага жыцця, свядомасць таго, што самому табе, па праву працоўнага і вызваленага чалавека ўручаны твой уласны лёс, непарыўна звязаны з вялікім і слаўным жыццём краіны.

Пачынаючы з вершаў з кніг «Па песню, па сонца» і канчаючы паэмай «У зялёнай дуброве»—ва ўсіх вершах А. Куляшова нязменна прысутнічае пачуццё любві да жыцця. Шлях, які прайшоў Куляшоў ад першых сваіх маласамастойных вучнёўскіх вопытаў да апошніх вершаў—ёсць шлях набліжэння да найбольшай ідэйнай і творчай спеласці, шлях набыцця майстэрства, вартага значнасці і глыбіні выказваемага ім пачуцця. Шлях гэты яшчэ не закончаны. І гэта трэба адзначыць, як безумоўна станоўчую якасць паэта Куляшова, што ён знаходзіцца ў заўсёдным творчым руху, што ён заўсёды адчувае патрэбу ламаць устаяўшуюся манеру пісьма, правяраць сябе на тэме, шукаць кожны раз новыя сродкі паэтычнага ўздзейнічання. Хоць справядлівасць патрабуе адзначыць, што ў гэтым няспынным руху Куляшова ёсць яшчэ шмат ад неўстанавіўшайся індывідуальнасці, ад адсутнасці цвёрдай упэўненасці ў праваце сваіх паэтычных прынцыпаў, ад недастатковай цэласнасці і акрэсленасці паэтычнага стылю.

Так ад заўваг і прадпасылак агульнага характару мы павінны перайсці да больш канкрэтнага аналізу тых паэтычных якасцей, якія характарызуюць вершы А. Куляшова.

Першыя вершы А. Куляшова адносяцца да 1929-30 г. г. Яны сабраны ў невялікім зборніку «Росквіт зямлі». Неабавязкова звяртацца да гэтага зборніка для таго, каб зразумець своеасаблівасць далейшага творчага развіцця Куляшова. Знойдзеныя ў гэты перыяд стылевыя асаблівасці верша не аказалі ніякага ўплыву на далейшую творчасць маладога паэта. Ды аб тых вершах наўрад ці

можна гаварыць як аб чымсьці індывідуальна набытым. Усё тое, аб чым пісаў Куляшоў у зборніку «Росквіт зямлі», было наспех узята пачынаючым, тады яшчэ 16—17 гадовым паэтам з іншых вершаў, з разліку дагадзіць устанавіўшамуся ў той час «публіцыстычнаму» штампу ў паэзіі. Паэт паўтараў гатовыя фразы, слоўныя і вобразныя спалучэнні, звыклыя вуху параўнанні. У пераважнай большасці гэта былі бясплотныя паэтычныя абстракцыі, якія павінны былі выразіць высокі пафас, гучныя, узвышаныя пачуцці. Усе вобразы Куляшова будаваліся ў якімсьці ненатуральна-высокім і патэтычным плане. «Мы—магутны волат», «У жылах пульсуе рабочы цэх, у сэрцы фабрычны жар», «жыве чалавек магутны, як домна і сталь», «праца, як волат, сэрца, як цэх» і г. д.

У тыя годы (1930-31) памыляліся многія паэты. Тады здавалася, што наша паэзія набудзе сваю соцыялістычную якасць толькі ў тым выпадку, калі яна зможа абмежаваць круг сваіх жывых назіранняў і круг сваіх мастацкіх вобразаў некаторымі вонкавымі «фабрычна-заводскімі» адзнакамі. Лірыка была тады пад забаронай вульгарызатарскай крытыкі, і словы паэта праходзілі скрозь нейкія ледзяныя пустыры асабістай незацікаўленасці ў тэме.

У зборніку Куляшова «Росквіт зямлі» ёсць два-тры вершы, у якіх пачынаючы паэт рабіў спробу выйсці за межы трафарэтнага аваподвання тэмай, спробу ўнесці ў злабадзённую палітычную тэму сваё лірычнае перажыванне. Гэтыя вершы, як «Пяцігодка», у якім малады паэт імкнуўся гаварыць з пяцігодкай па свойму інтымна, ці «На зямлі»—верш, у якім ёсць першыя сляды канкрэтнага паэтычнага замыслу, былі затым уключаны ў другую кнігу вершаў А. Куляшова «Па песню, па сонца». Іменна, гэты другі зборнік сам паэт лічыць сваёй першай кнігай паэзіі.

«Па песню, па сонца»—вельмі стракатая і шматкаляровая кніга. У ёй прадстаўлены вершы самых розных паэтычных узроўняў, самых супроцьлеглых стылявых накіраванняў. Перш за ўсё укажам на вельмі значны след таго ілжыва-рамантычнага пафаса і абстрактнага апявання будаўніцтва, да якога быў схільны Куляшоў у сваіх першых вершах, і які ў вельмі моцнай меры сказваўся і ў яго «першай кнізе паэзіі». У ёй яшчэ значнае месца займаюць матывы абстрактнага захаплення, выражанага пры дапамозе наіўна-усклікаючых інтанацый, накшталт: «Ах, палкі час вялікіх дасягненняў», «Ах, гэты час!» і г. д. Аднак, у пераважнай большасці вершаў кнігі Куляшоў імкнуўся перамагчы гэты прымітывізм. Ён стаў на шлях фармальна-паэтычнай вывучкі, імкнучыся да той складанай і багатай культуры верша, якая дала свае рэальныя і асабліва адчувальныя рэзультаты ў перадавой рускай паэзіі. На гэтым шляху спалучэння багатых і плённых традыцый беларускай народнай паэзіі з вышэйшымі дасягненнямі кніжнай паэтычнай творчасці і, перш за ўсё, з дасягненнямі рускай паэтычнай культуры—на гэтым шляху дасягнуты ўсе, найбольш значныя, перамогі нашай паэзіі. Толькі пытанне аб паэтычнай вучобе і паэтычных уплывах на кожным асобным прыкладзе творчасці таго ці іншага паэта, ніколі не ставілася і не ставіцца, як пытанне аб прамых і непасрэдных

перайманнях. Дастаткова прывесці некалькі прыкладаў з паэзіі Куляшова, калі механічна перанесены чужы вершавы лад без дастатковага яго асэнсавання з пункту погляду унутранай ідэйнай мэтазгоднасці, прыводзіў да рэзультатаў неўлічваемых і нежаданых. У кнізе «Па песню, па сэрца» можна знайсці цэлы рад вершаў, у якіх Куляшоў кляўся ў вернасці сваёй краіне, у духу урачыстых ламентацый Лугаўскога. Там, дзе Куляшоў пісаў, звяртаючыся да краіны:

Я сцюжай гадоў загартован не быў,
Я з песняй не жыў у асяроддзі рабочых,
Таму так хачу не сарвацца ў нябыт,
Таму так хачу не скаўзнуцца, не збочыць—

сёнешняму чытачу чутна інтэлігенцкая жальба, нараканне на так-называемыя цяжкасці перабудовы, характэрныя для творчасці вялікай групы савецкіх паэтаў—выхадцаў з дробнабуржуазнага інтэлігенцкага асяроддзя. Відавочна, Куляшоў менш за ўсё разлічваў на такія вывады. Ці яму, 17—19-гадоваму юнаку, поўнасцю належачаму новай савецкай фармацыі, паўтараць тыпова-інтэлігенцкія апасенні «не скаўзнуцца, не збочыць»? Усе яны былі перанесены з чужых вершаў разам з усім ладам верша, яго рытмам, слоўнікам, сінтаксісам. У вершах «Па песню, па сонца» можна знайсці сляды перайманняў у Лугаўскога. Вось як Куляшоў звяртаецца да краіны:

Ты размяркоўваеш нашы пасады
І ты падначальваеш нашы парывы,
Скажаш:—Расці!
 І я буду расці,
Скажаш:—Праў!
 І я стану з брыгадай
Правіць на цэле тваім прарывы...
Скажаш: —Ідзі!..
 І я буду ісці!..

Ёсць і ў кнізе цэлы рад вершаў, у якіх Куляшоў, імкнучыся пашырыць свой тэматычны далягляд, рабіў гэта за кошт падпарадкавання «традыцыйна»-паэтычным матывам, адначасна паўтараючы агульнапрыняты метад іх інтэрпрэтацыі.

У якасці прыклада дастаткова прывесці верш «За зоры, за месік, за ветравы смех». Увесь гэты верш будуецца на выкарыстоўванні умоўна-«літаратурных» сродкаў верша, кананізіраваных усялякімі паэтычнымі школамі. Увесь верш мае якуюсьці вельмі умоўную, туманную семантыку: «Чырвоныя здані злятаюць са стрэх далёкай нябеснай краіны».

І здані у купале сінім гараць
Агнём маладым і мяцежным.
Над цёмнымі пушчамі мудрая гаць
Лягла палатнянаю сцежкай.

Верш прысвечан Крыму. Таму ў ім невыпадковы асацыяцыі, звязаныя з матывамі, неаднаразова распрацаванымі ў вершах, пры-

свечаных таму-ж Крыму. Адсюль упамінанне татарскіх орд і «Крыма далёкай славы». У канкрэтнай паэтычнай трактоўцы гэтага матыва Куляшоў зусім паслухмяна следаваў традыцыі Блока, фактычна паўтараючы яго вершы.

Тут орды забытых татарскіх плямён
Учыняць крывавую справу...
Адскочаць, адзвоняць, адсвішчуць у стэп
І коні узмятуць капытамі,
Каб іх не клялі ля разбураных сцен,
Каб іхных слядоў не пыталі...

У гэтых вершах Куляшоў поўнасцю узнаўляў паэтычную інтанацыю Блока. Вучоба ў рускіх паэтаў, у прыватнасці, у Блока, Багрыцкага, Тіханава з'яўлялася вельмі істотным этапам у перамаганні Куляшовым таго вершавога прымітыва, які ў моцнай меры сказаўся на яго першых вершах. Аднак, зжываючы гэты штамп паэтычнага прымітыва, малады паэт упадаў, як мы гэта паказалі на прыкладзе верша аб Крыме, у другі штамп—штамп кніжна-паэтычнай умоўнасці. Канкрэтным вынікам яго з'яўлялася некалькі прыглушанае гучанне соцыяльнай тэмы, зыбкасць і недастатковая акрэсленасць ідэйнай установкі паэта. Крым татарскіх орд і Крым Перакопа—гэта дзве розныя тэматычныя плоскасці, і аднолькава ўжытая да іх манера блокаўскага верша не магла прывесці да станоўчых вынікаў. Высокі рамантычны план верша, у якім Куляшоў гаворыць аб Перакопе, аб рэволюцыі («А зоры імчацца праз дальны сусвет па сініх шляхох рэволюцыі», «А зоры ўрываюцца праз Перакоп у першых палках рэволюцыі»), з'яўляецца чысцейшай паэтычнай абстракцыяй.

Сур'ёзную спробу перамагчы свой наіўны і кніжны рамантызм зрабіў А. Куляшоў у цыкле вершаў, прысвечаных комсамольскаму пакаленню. Ужо сама па сабе новая (у параўнанні, хоць-бы, з вершамі аб Крыме) тэматычная установка пацягнула за сабою цэлы рад змен фармальна-паэтычнага і жанравага парадку. Верш лірычна-апісальны тут уступае месца вершу-манолагу, у якім паэт выступае не носьбітам лірычнай біяграфіі, а носьбітам лірычнага голасу, які ідзе ад імя цэлага калектыва. Характэрным у гэтых адносінах з'яўляецца верш «Гісторыя гэтай нізкі». У ім Куляшоў імкнуўся адлюстраваць асноўныя рысы свайго комсамольскага калектыва, стварыць, так сказаць, яго збіральны вобраз. Аднак, гэты збіральны і абагулены вобраз комсамольскага калектыва, да якога належыць і сам паэт, у вершах Куляшова хутчэй пракламіраван, чым паэтычна раскрыт. Толькі ў асобных вершах з кнігі «Па песню, па сонца» сустракаюцца першыя жывыя абрысы людзей. Да гэтых вершаў перш за ўсё адносяцца «На лесазагатоўках» і лірычны цыкл «Дарогі». Вельмі знамянальны і той факт, што перамагаючы элемент літаратуршчыны, звяртаючыся ўпершыню да матываў жывой совецкай рэчаіснасці, Куляшоў прыбягае да верша нарыснага, апісальнага характару. Гэтым паэт як-бы падкрэсліваў непраходзячую значнасць самога матэрыяла ў яго першапачатковым, натуральным жыццёвым змесце, а не толькі ў форме свайго

паэтычнага пераказу. Паэт задавольваўся тым, што добрасумленна і дакладна фіксіраваў жыццёвыя з'явы.

Быў такі на свеце час,
Прыязджалі інжынеры,
Вывучалі ціхі пласт
І таемныя намеры.

Іменна, гэты, распрацоўваемы Куляшовым, вершаваны нарыс, з'яўляўся сур'ёзным крокам наперад да рэалістычнага верша. Своечасовае адмаўленне ад метафарычнага вершавага ладу (які, дарэчы, пазней адродзіцца ў «Гарбуне», у «Аманале») у імя жывой поўнакаштоўнасці самога матэрыялу, прывяло Куляшова да безумоўна станоўчых рэзультатаў.

У вершы «На лесазагатоўках» (з кнігі «Па песню, па сонца») той-жа нарысны разварот тэмы ужо падмацаван лірызмам, уменнем карыстацца прыватнай лірычнай дэталлю.

Маленькі спалохаўся заяц
І ў тундру якуцкую збег...
У лесе мяцеліца злая
Знямее і ляжа на снег.

А вось скупымі, але дастаткова выразнымі сродкамі паказваецца малады комсамолец, які адгукнуўся на заклік краіны пайсці на лесазагатоўкі.

Сярод барадатага люду
Адзін ён бязвусы зусім,
Напяў паласатую хутру
Ад ветру марозных зім.

Нам і зараз здаюцца вельмі свежымі і выразнымі гэтыя радкі аб «адным бязвусым» сярод «барадатага люду» лесарубаў. У зборніку «Па песню, па сонца»—гэта лепшыя вершы. Да іх непасрэдна прымыкае лірычны цыкл вершаў «Дарогі», у якім сугуба асабісты, ледзь не дзённікавы запіс маладога паэта ўдала ўключаны ў больш шырокі грамадскі матыў барацьбы і будаўніцтва. Свет, разглядаемы вачыма семнаццацігадовага юнака, прывабнага ў сваёй шчырай юнацкай усхваляванасці, свет, шырокі і ўсебаковы ў сваіх багацейшых праявах, ад «шызых хмар» пагромаў і войн, якія «прайшлі над краем гэтым, не закрануўшы галавы маёй», да ціхай і радаснай першай любві , «да кожнай маленькай засечкі сякерай невядомаю на дрэве»,—увесь гэты свет адлюстрован у вершах «Дарогі». Гэта вершы аб тым, як набліжаецца спеласць і як адыходзіць маленства.

Ад кошыкаў, ад стомы, ад вятроў...
Ад кошыкаў,—
                    У іх мы носім плёя,
Ад стомы,—
                    што ідзе пасля,
І ад вятроў,—
                    норд-остаў і зюйд-вестаў...

У «Дарогах» упершыню паяўляецца дзяўчына, «якую людзі клікалі Алесяй», і якая пазней будзе часта фігурыраваць у многіх

вершах Куляшова. Вершы «Дарогі» па-сапраўднаму канкрэтныя і па-сапраўднаму паэтычныя. У іх ужо выражан з вялікай паэтычнай шчырасцю матыў свабоднага самаадчування чалавека ў новай совецкай рэчаіснасці, матыў радаснага сцвярджэння жыцця.

Успамінаючы свае дзіцячыя годы, гераічны лётчык нашай краіны, заўчасна загінуўшы Анатолій Сероў, пісаў наступнае: «У свет, заваяваны нашымі бацькамі і братамі, мы ўвайшлі, як наследнікі, якім па праву належаць усе багацці вялікай радзімы... Мы прагна слухалі расказы аб тым, як нашы бацькі біліся ў грамадзянскай вайне, як яны перамагалі Калчака і іншых баронаў і генералаў... Мы марылі аб подвігах, аб славе, і хаця ў гэтых марах было многа дзіцячага і смешнага, але заўсёды яны былі звязаны з мыслямі аб радзіме...» Лірычны герой вершаў Куляшова змог-бы падпісацца пад гэтай заявай нашага гераічнага сучасніка. Як і Анатолій Сероў, ён прагна, з захапленнем і здзіўленнем разглядваў гарачыя сляды нядаўніх бітваў, у якіх бацькі і браты заваявалі радзіму. Сэрца яго запаўнялася пачуццём гордасці за сваю краіну, што «ішла праз вогнішчы, праз руіны», пачуццём найвялікшай удзячнасці да бацькоў і братоў, пачуццём чалавечага болю за старых матак і бабуль, што «плакалі па ўнуках і ўнучках»,

Па ўнуках—з чырвонаю зоркай на шлёме
Па унучках,—што ім перавязвалі раны...

З гэтых вершаў аб вайне, аб ветры горкіх і далёкіх вандраванняў, аб «старых людзях Клімах, Міколах»,—«сівых сведках» «забытай турэцкай вайны», аб матках, што «праглядзелі шляхі, даляглядзы сінія і шукалі сыноў сваіх за ўзгоркамі», аб пакутах «дачок, рукі якіх прапахлі укропам», аб жыцці, што рушыцца, «як не адна сасна рушылася» і аб новай маладосці, якая вырастае з крыві і пота адваяваўшых яе людзей,—з гэтых вершаў вырасла першая паэма Аркадзя Куляшова «Крыўда».

2

«Крыўда» была напісана ў 1931 годзе і ўключана ў зборнік «Медзі дождж» (з падзагалоўкам «Эпас»).

Тэма паэмы—імперыялістычная вайна і зварот з фронта дзесяці салдат, скалечаных і атручаных вайной. Паэма распадалася на дзве часткі: адна з іх называлася «На імперыялістычнай вайне», другая—«Дзесяць». Паміж імі не было цвёрдай паслядоўнай сувязі. «Крыўда» распадалася на асобныя фрагменты, не звязаныя паміж сабою адным паслядоўна развіваючымся сюжэтам.

Асобныя раздзелы паэмы напісаны ў форме публіцыстычна-газетнага верша, у той час зусім новага для Куляшова. К прыкладу, верш, у якім паказана падрыхтоўка да вайны «за уладу на добрай чужой зямлі, за нафту ў Персіі», «за вольныя воды, за нечапаныя ў зямлі пароды, за ўсё, на што вочы буржуя скваппы...»

З пункту погляду абмежаванага разумення рэалізма ў паэзіі, падмяняючага яго паняццем рэчавай і «апрадмечанай» канкрэт-

насці верша (у духу акмеістычных вершаў Нарбута ці Зенкевіча), сама па сабе ўстаноўка на публіцыстычную, нявобразную (у прывычным разуменні вобраза) мову можа паказацца папіраннем патрабавання рэалізма. Але гэта, вядома, не так. У творчасці цэлага раду савецкіх паэтаў публіцыстычны верш, насычаны вялікім палітычным зместам і глыбокім чалавечым пачуццём, з'яўляўся вельмі істотным этапам да поўнакроўнай рэалістычнай канкрэтнасці. Іншая справа, калі гэты-ж публіцыстычны верш, палохаючы многіх сваім рацыяналізмам, выкарыстоўваецца як састаўны элемент эпічнага твору ў рамках і граніцах агульнаэпічнага задання. У такім выпадку пытанне аб рэалістычнай выразнасці верша не можа вырашацца ізаліравана ад астатніх элементаў твору, а толькі ў цеснай сувязі з імі. У гэтым пункце паэма Куляшова «Крыўда» здольна выклікаць істотныя супярэчанні.

Справа ў тым, што прадпасланы паэме публіцыстычны ўступ з'яўляецца чужародным элементам паэмы, вельмі далёкім ад яе ідэйных і стылявых імкненняў. Наступныя раздзелы паэмы, якія напісаны, як мы гэта убачым пазней, у лірыка-апавядальным плане з выкарыстаннем цэлага раду сімвалічных элементаў народнай песні, не канкрэтызуюць, а наадварот, паслабляюць соцыяльны сэнс рэчы, сфармуліраваны вельмі выразнай палітычнай мовай у пачатковых раздзелах паэмы.

Соцыяльны і класавы сэнс імперыялістычнай вайны, пачатай капіталістамі ўсіх краін у сваіх-жа імперыялістычных інтарэсах, у «Крыўдзе» не гучыць з належнай палітычнай выразнасцю. Агульнае тэматычнае заданне паэмы было недастаткова канкрэтызіравана—у ёй зусім адсутнічала сувязь паміж паказам вайны і пытаннем падрыхтоўкі новых імперыялістычных боек. Фігуры безымянных салдат, якія ішлі «ў першае вогнішча вайны» з тайнай надзеяй на заступніка-бога, Куляшовым асэнсаваны з аднога толькі абстрактна-пацыфісцкага пункту погляду: «кожны чалавек смерці не жадае». Выбіты гвалтоўна з сваёй нармальнай, абжытай калеі, салдат ціханька і сумна марыць пра сябе:

Не кідаў-бы ты сваёй хаты, ганак—
Хаваўся у лесе дужы і цэлы,
Кахала-б цябе твая жонка Ганна,
Цешыла-б цябе маладым целам...
Калі загамоніць шырокі дуб,
І закалоціцца верхавіння,
Перадумае салдат многа доўгіх дум,
Перад кім і ў чым ён вінен.

Гэта само па сабе добрае месца, вельмі паэтычнае і вельмі выразнае. У ім ёсць сапраўдная чалавечнасць і шчыры боль з прычыны недарэчна пакалечанага жыцця. Наогул, «Крыўда» дасягае вялікай сілы ў тых месцах, дзе Куляшоў малюе жорсткую бяссэнсіцу вайны ў адносінах да ўсяго жывога, чалавечага. Нават прырода прыцягнена ў сведкі гэтай бяссэнсіцы. Яна драматычна і напоўнена змрочнымі прадчуваннямі. «Салаўі адпелі, зязюлі адку-

кавалі, адкрычаў сіваграк і ўдод, надыходзіла восень, за восень сумнейшая...» «Прарэзліва крычалі дзікія качкі», «і неба зрабілася шэрым і брудным...» «Крыўда» вытрымана ад пачатку да канца ў мінорных тонах. Але совецкі паэт, які валодае правільным разуменнем гістарычных падзей і гістарычнай перспектывы, абавязан прымусіць нават гэтую мінорнасць служыць на аптымістычную мысль аб рэволюцыі, як аб «адзіна справядлівай вайне з усіх, якія ведала гісторыя» (Маякоўскі). Паэма Куляшова, як сказана, не перамагае мінорнага пачуцця. Замест вайны, як соцыяльнай з'явы, Куляшоў гаворыць аб вайне, як аб стыхійна-разбураючай сіле, якая аднолькава губіць і чалавека і біялагічны свет. Не толькі людзі, але і «зубры і ваўкі ад агню звярэлі...» Салдаты, якія фігурыруюць у «Крыўдзе», падоўгу зазіраюцца ў неба «шэрае і бруднае» і адчуваюць войстры боль, гледзячы як іх абжыты свет гарачым попелам кладзецца ля ног...

У той частцы паэмы, якая называецца «Дзесяць», расказваецца аб дзесяці салдатах, якія вярталіся з фронта, параненыя, скалечаныя, сляпыя.

Хадзіла іх разам дзесяць чалавек—
Дзесяць чалавек—кульгавых калек,
У дзесятага вочы атручаны газам...
Сумавалі разам, весяліліся разам...

Куды ідуць салдаты?—невядома. «І тыдзень ідуць яны пяты, і пяты на тыдзень дзень...» «Ідуць без песень, імя і сцягоў», «і крыўду нясуць за спіной...» Стварэннем гэтага вобраза Куляшоў перш за ўсё абавязан сваёй блізкасцю да паэтычнага складу народнай песні. Можна прывесці шмат мясцін з паэмы, якія сведчаць аб тым, што Куляшоў багата карыстаўся паэтычнымі сродкамі вуснай народнай творчасці, у прыватнасці, тымі яе формамі, якія былі своеасабліва творча апасрэдстваваны і творча распрацаваны Янкай Купалай у яго вядомым вершы «А хто там ідзе?» Сам па сабе вобраз крыўды, якую нясуць за спіною ашуканыя салдаты, бясспрэчна навеян аналагічным, паэтычным вобразам Я. Купалы. У вобразе вандруючых дзесяці салдат зусім адсутнічаюць жывыя рысы сапраўдных салдат імперыялістычнай вайны. Яны фігурыруюць у паэме ў выглядзе абагуленага сімвалічнага знака народнай песні. Не абышлося і без стылізацый.

Хадзілі яны аж да Кіцежа-града,
Стапталі дарогі у святую Казань,
Хадзілі яны к старaверам у Кержанец.

У гэтых радках аб рускіх святых месцах падвержанасць Куляшова чуждым уплывам, крайняя успрыймальнасць і безабароннасць супроць іх, што пераплятаецца, аднак, з уласнай эмацыянальнай усхваляванасцю, раскрываецца вельмі проста і вельмі наглядна. «Кіцеж-град» і «святая Казань» мелі самае далёкае дачыненне да рэальных салдат імперыялістычнай вайны. Аб гэтых рэальных салдатах—простых рабочых і сялянах, апранутых у шэрыя шынелі,

вычарпальна сказана ў «Кароткім курсе гісторыі ВКП(б)» (стар. 165): «Партыя на фронце вяла агітацыю за братанне паміж салдатамі ваюючых армій, падкрэсліваючы, што вораг—гэта сусветная буржуазія». У паэме Куляшова ні агітацыі большэвіцкай партыі, ні рэзультатаў яе, ні саміх салдат, для якіх вайна з'явілася добрай школай класавай вывучкі і выхавання,—не відаць. Я гавару аб тых месцах паэмы, дзе знаходзіцца яе вобразны і ідэйны цэнтр, і свядома абыходжу тыя канстатыруючыя, сухія радкі паэмы, якія не выцякаюць з усёй рэчы, як з натуральнага і закончанага цэлага. Вось гэтыя нямногія радкі, «дапісаныя» ў фінале: «Сяляне палацы палілі і ўсюды руіны ляглі»; «Уздымалася дужае цела вайноюісці на вайну»; калекі «раскідалі лістоўкі ля плыні вялікіх рэк»—усё гэта больш бляднен і менш уражлівей паэмы ў цэлым, па крайняй меры тых яе месц, у якіх адлюстрован асірацеўшы свет і безнадзейнае нямое гора салдат. Усе гэтыя асобныя радкі не ў сілах паслабіць агульнае ўражанне глыбокай мінорнасці, безнадзейнасці і болю.

У паэтычных адносінах паэма «Крыўда» з'яўлялася далейшым крокам маладога паэта да ўпэўненага майстэрства. Усялякія паэтычныя ўплывы (якія часта прыводзілі паэта да прыкрай і непрадбачнай архаізацыі тэмы) спалучаліся ў паэме з асабістай вялікай адаронасцю паэта, з уласным тэмпераментам і ўнутраным пачуццём.

«Крыўда» напісана лірыка-эмацыянальным вершам, поўным частымі паўторамі, ствараючымі ўражанне бесперапыннага нарастання голасу.

І дзевяць сказала:
—Пусцім!
дзевяць сказала:
—Ідзі!
Глядзі там нашую пушчу
І хату нашу глядзі!

Цэлы рад месц паэмы напісан паэтычным рэчытатывам, які нагадвае вусную народную творчасць.

...Цягаў-бы ты, салдат, сасновае бярвенне,
Сек-бы ты, салдат, на балоце лозы,
Вязаў-бы ты, салдат, белыя кошыкі...

Многія вобразы паэмы «Крыўда» непасрэдна перанесены з фальклора. Узяць хаця-б да прыкладу вобраз «маладой жонкі», з якой развітаўся салдат. «Засталася яна за рэчкаю Донам, будуць слёзы яе падаць на плёс, будзе яна плакаць, многа будзе...» Ці «слёзы свае, што даўно павысахлі на ракіце, пападалі рэчак на дно». Усё гэта сведчыць аб уплывах народнай паэзіі на творчасць А. Куляшова.

Апрача паэмы «Крыўда» ў кнізе «Медзі дождж» змешчан цыкл вершаў «Сонечнае заўтра». Тэмай цыкла з'яўляецца соцыялістычная рэканструкцыя сельскай гаспадаркі ў годы першай сталінскай пяцігодкі. Куляшоў адлюстраваў у вершах «Сонечнае заўтра» сутычкі старога патрыярхальнага ўкладу беларускай вёскі з тым

новым, што ўнесла ў яе калектывізацыя і соцыялістычная рэканструкцыя. Усё старое ўяўлялася тады Куляшову ў вельмі змрочных тонах, у вобразе «балота», дзе людзі жывуць—«сапраўдныя лясуны». Наадварот, усё новае, што «ўрываецца з ячэйкай комсамольскай, з маладым пакаленнем гальштуку чырвонага», мела яркія рамантычныя абрысы. Гэтыя агульныя абрысы новага жыцця расшыфроўваліся Куляшовым у вобразы штодзённа-бытавой рэальнасці выключна пры дапамозе сродкаў паэтычнага нарыса.

Куляшоў пісаў аб рэальна існаваўшых і існуючых людзях. Вось, напрыклад, Алесь—адзін з арганізатараў і энтузіястаў комуны. Усе яго ўчынкі і дзеянні спісаны, як гаворыцца, з натуры, з жывога чалавека, якога ведаў паэт. «Таварыш Алесь—той... самы што казаў на падавальшчыка «апартуніст». «Ён ведае ў лесе ўсё дарэшты». Ён дружыць з паэтам, і ні адна дробязь гэтай дружбы не абыйдзена ў вершах.

А вось другі чалавек—трактарыст Анісім:

Голас яго, як басавы звон...
Ад радасці,
ад вады,
ад ёмкага ветру.

Усе паводзіны Анісіма, зноў такі, перададзены ў строгай суадпаведнасці з тым, ці было гэта ў рэчаіснасці, ці гэтага не было. Усё што было—тое адлюстроўвае Куляшоў, наадварот, усё «непраўдападобнае» і не існаваўшае ў рэчаіснасці Куляшоў бязлітасна адкідае. Іменна, гэта добрасумленнасць нарысіста і пакладзена ў аснову стварэння ўсяго цыкла «Сонечнае заўтра».

Вядома, што здольнасць мастака ствараць тыповыя характары і тыповыя становішчы не можа быць зведзена да ўмельства заўважаць і адлюстроўваць з'явы штодзённай рэчаіснасці. Сапраўдны мастак стварае такія характары, дакладныя копіі якіх нельга сустрэць у бытавой абстаноўцы. Паэт, які адмаўляецца ад паэтычнага вымысла, грунтуючыся выключна на добрасумленнасці і дакладнасці сваіх назіранняў над жыццём, незвычайна звужвае свае творчыя магчымасці і паслабляе сілу выразнасці сваіх твораў. Тым больш стварэнне паэтычнага эпаса, з яго патрабаваннямі тыповых і абагульняючых сітуацый і характараў, ні ў якой меры не можа быць рэалізавана пры дапамозе сродкаў нарысна-апісальнага парадку. На няспеласці цыкла «Сонечнае заўтра», як эпічнага твору, сказалася тое, што Куляшоў гэтага становішча не разумеў. У той перыяд паэт яшчэ не мог абагульняць матэрыял рэчаіснасці, не ўмеў вылучыць у ім асноўныя вызначаючыя тэндэнцыі.

Лепшыя вершы цыкла «Сонечнае заўтра» гэта тыя, у якіх актыўна-творчы падыход паэта да рэчаіснасці перамагае яго пасіўна-апісальную манеру. Да гэтых вершаў трэба перш за ўсё аднесці верш аб тым, як «сярод мёртвага цвету гнілушак паміраў першабытны чалавек апошні». У адрозненне ад многіх іншых вершаў таго-ж цыкла, якія жывуць абмежаваным сэнсам прыватнага факта ці з'явы, не ўзнімаючыся да больших паэтычных абагульненняў,

верш «Першабытны чалавек» ужо ў самым замыслу ўсвядомлен і абагульнен. Успомнім, што ва ўсім цыкле «Сонечнае заўтра» Куляшоў адлюстроўваў дарэнную ломку вякамі склаўшыхся прававых, гаспадарчых і эканамічных норм. Ва ўсіх вершах, без адрознення ступені майстэрства, свядомай установкі і творчага пранікнення ў рэчаіснасць, Куляшоў спрабаваў паказаць, як набываюць сваю штодзённа тварымую рэальнасць новыя соцыялістычныя адносіны, у святле якіх галоднае, жабрацкае, бесчалавечае мінулае народа пачынае ўспрымацца, як дагістарычнае існаванне. У дарэволюцыйнай старой Беларусі было шмат вёсак, якія так і называліся: «Караеды», «Мохаеды». Клопатамі партыі і савецкай улады змецены ўсе гэтыя ганебныя сляды чалавечых пакут і чалавечых выродстваў, а соцыялістычная перабудова ўсяго соцыяльна-эканамічнага ўкладу вёскі пазбавіла яе той глебы, на якой узрасталі «Караеды» і Мохаеды». У вершах Куляшова «Сонечнае заўтра» былі адлюстраваны паасобныя моманты гэтага складанага і living...

На дзікае балота, дзе «трава ў рост чалавеку» і «туманы сцюдзёнасцю праймаюць», прышлі новыя людзі, маладыя, рашучыя, з упартай марай пабудаваць добрае і прыгожае, вартае чалавека жыццё. Гэта ад іх імя расказвае паэт:

У 1929 годзе
было так:
Мы, комсамольцы, сказалі:
— Годзе!
І з рыдлёўкамі
пайшлі на балота.

А на балоце іх чакала сустрэча з першабытным чалавекам— «апошнім нехацімцам». «Жыве ён сярод сабачак, гнілушак, гэты галетнік, чалавек першабытны» і спявае сумную песню: «Як пайшла-ж Мар'яніца а ў млын па муку...» Сямёнька—«першабытны чалавек»— пераканаLны, так сказаць, лясун, які адстойвае гэта сваё напоўдзікае балотнае жыццё, аблагароджанае і ідэалізіраванае ў яго вачах уласным становішчам адшчапенца, ад «пасяганняў» другога жыцця, якое вырастае навокал. Ён з тых людзей, каму яшчэ покуль «шкада балотнага лепета, звыкліся, зжыліся, і яно ў вочы не лезе...» «Але новае ўрываецца з ячэйкай комсамольскай, з маладым пакаленнем гальштуку чырвонага», яно «законы балотныя вон гоніць». І Сямёнька пачынае патроху нудзіцца ў адзіноце, яна яму здаецца ўжо не такой прывабнай. Ён гаворыць: «запішуся ў соўгас...»

Так
на дарогах лесавых,
дзе ваверкі
арэхі лушчаць,
Прыслухоўваючыся,
як па-новаму
жывуць пожні,
Сярод мёртвага цвету гнілушак
Паміраў першабытны
чалавек
апошні.—

паміраў, каб набыць другое жыццё, другое нараджэнне. Верш «Першабытны чалавек» вельмі характэрны ў тым сэнсе, што ў ім Куляшоў адмовіўся з вялікай для сябе карысцю ад зусім негрунтоўнага ў мастацкіх адносінах метада непасрэднага «спісвання» натуры. Вельмі магчыма, што ў штодзённай бытавой абстаноўцы людзі, падобныя да «першабытнага чалавека» сутракаліся не так ужо часта. Ці-ж гэта змяншае значэнне створанага паэтам вобраза? Думаецца, што не змяншае. Наадварот, умельства пісьменніка, мастака даваць канцэнтрыраванае адлюстраванне жыцця, умельства яго проціпастаўляць заклікам дробнага бытавога праўдападабенства, патрабаванні вялікай мастацкай праўды,—з'яўляюцца абавязковай умовай стварэння сапраўды-рэалістычных твораў. З гэтага пункту гледжання верш Куляшова «Першабытны чалавек»—цікавы твор фрагментарнага, урыўкавага характару, абагульняючы аднак вялікі соцыяльны вопыт.

Куляшоў дасягае ўдачы ў тых вершах, дзе яму ўдаецца знайсці першыя жывыя абрысы чалавечага характару. Вось у адным вершы «Цётка Вольга угледзеўшы, як трактар ладзіць «рэволюцыйны паход»,

Крычала на ўсе вуліцы,
Захліпаючыся ад бегатні
да слёз:
— А мае-ж вы, татулечкі,
Схапіў маю палоску і панёс.

Адна жывая дэталь, адзін характэрны штрых—і перад намі паўстае выразны, даволі абагулены вобраз чалавека, які гадамі жыў, прыкаваны ланцугом уласнасці да сваёй палоскі зямлі, і раптам аказваецца ўцягненым у другое жыццё, якое покуль яшчэ не мае сіл асэнсіць і ўсвядоміць. Стварэнне гэтага вобраза—яшчэ адзін аргумент на карысць актыўна-творчага падыходу да матэрыялу жывой рэчаіснасці.

У большасці вершаў з цыкла «Сонечнае заўтра» пераважае, як сказана, другі падыход—падыход нарысіста, расказчыка, фіксіруючага з'явы жыцця. Адсюль, падкрэслена-лагічнае, па ўзору прозы, просталінейнае чаргаванне розных жыццёвых фактаў, звязаных паміж сабою агульнасцю свайго характара і наяўнасцю адных і тых-жа людзей, фігурыруючых ва ўсіх вершах цыкла.

Увесь цыкл пабудаваны пры дапамозе разгаворнай празаічнай інтанацыі. Вось прыклады празаічнага гучання верша з «Сонечнае заўтра», узоры нарачыта лагізіраванага сінтаксіса: «Угледзеўшы мяне Аніс сцішае трактар, усміхаецца. І я крычу яму—бачу!». «Гэта балота. Але людзі ёсць таксама», «у 1929 годзе было так: мы, комсамольцы, сказалі годзе!», «Вечарамі жартавалі, гутарылі,—тады вогнішча разгаралася і гасла». «Тады і здарылася тое, пра што гаворка ў гэтым вершы» і г. д. З гэтай тэндэнцыяй к празаізацыі верша, да ўкаранення элементаў разгаворнага сінтаксіса ў верш непарыўна звязана ўстаноўка на максімальную даклад-

насць адлюстравання («цэлы дзень працавала сіласарэзка на трактарнай прычэпцы ў *восем конскіх сіл»).*

У вершах «Сонечнае заўтра» Куляшоў рабіў смелыя вопыты над вершам, якія мелі станоўчае значэнне не толькі ў яго ўласнай паэтычнай творчасці, але і ва ўсёй беларускай совецкай паэзіі. У той час як традыцыйна-меладычны, успрыняты праз Есеніна верш паспеў ператварыцца ў мёртвы штамп, значэнне занава знойдзенай празаіраванай вершавай структуры заключалася ў тым, што яна па-свойму зварочвала паэзіі сапраўднасць жывой чалавечай гутаркі, яе нерастрачаную эмацыянальнасць і напружанне.

У лепшых вершах цыкла «Сонечнае заўтра» празаізацыя верша выклікала не стушоўванне функцый паасобных кампанентаў паэтычнай мовы, а, наадварот, іх абвастрэнне. Напрыклад, рыфма. Ва ўсіх вершах цыкла відаць вялікая работа паэта, накіраваная на пошукі новых, раней невыкарыстаных, арыгінальных рыфмаў. Тут вы знойдзеце і складаную сустаўную рыфму: «нізкім—ні з кім»; «вогнішча—позні час», і так званую, аманімічную рыфму «рос-рос»; «годзе—годзе»; «сталі—сталі»; і рыфму-асананс, уведзеную і распрацаваную совецкімі паэтамі: «хвораст—хворасці», «мана—Манарх»; «у лесе—Алесем», «вольхі—Вольгай» і г. д. Усе гэтыя фармальныя эксперыменты адыгралі, як сказана, станоўчую ролю. Яны парушылі вершавую інерцыю рамансава-паэтычнага напрамку. Яны прывілі беларускай совецкай паэзіі цэлы рад прыёмаў і сродкаў новай паэтычнай культуры, якая паасобнымі сваімі элементамі ўваходзіць у творчасць любога з совецкіх паэтаў. Засваенне новых рытмаў, работа над рыфмай, укараненне новага інтанацыйнага ладу—усё гэта праводзілася Куляшовым пад непасрэдным уплывам аналагічных вопытаў у рускай совецкай паэзіі (Маякоўскі, Сельвінскі, Тіханаў).

Адзначым, што не заўсёды Куляшоў дабіваўся станоўчых рэзультатаў, уводзячы тое ці іншае фармальнае ноўшаства, што часта знарок прозаіраваная фактура паэтычнага слова пазбаўляла яе багатых магчымасцей і той спецыфічнай выразнасці, без якой верш немінуча збіваецца на прозу. З прычыны гэтага падае эмацыянальнае напружанне радкоў, увесь верш становіцца расхістаным, віхляючым, малавыразным:

Але ён дае слова,
Што ў трэці рашаючы год
Выканае напалову
Гэты пастаўлены рэкорд.

У значнай меры гэта выцякала з нарыснай устаноўкі Куляшова ў перыяд напісання вершаў «Сонечнае заўтра», што часта вершы ўспрымаліся ім па-за сваёй спецыфічнай адасобленасцю ад прозы, а як больш ці менш удала зарыфмаваны пераказ пэўнай падзеі ці здарэння (да прыкладу верш «Я прымацоўваюся да трактара»). Абмяжоўваючы сябе фактамі і з'явамі, не выходзячымі за межы сярэдняга жыццёвага вопыта, Куляшоў зніжаў дзейснасць сваіх вер-

шаў, іх актыўную мэтанакіраванасць і асобную сілу гучання паэтычнага слова. Яшчэ раз выкарыстаем магчымасць напомніць, што кожны значны твор мастацтва ўяўляе жыццёвую карціну, больш закончаную і больш упарадкаваную, чым тая, якую можа стварыць індывідуальны чалавечы вопыт. Аднак, адсюль не вынікае, што ўсякая перагружанасць твора элементамі, перавышаючымі звычайнае ўяўленне аб жыцці, усякая аддалёнасць мастацкага вобраза ад бытавой рэальнасці, з'яўляюцца самі па сабе адзнакамі сапраўднага мастацтва. А Куляшоў у сваёй творчасці іменна кідаўся з адной крайнасці ў другую. Услед за нарысннымі вершамі «Сонечнае заўтра», у якіх паспешна адмовіўся ад усякага вымысла, ён напісаў паэму «Аманал»—рэч умоўную і цалкам выдуманую.

3

«Аманал»—паэма зусім няўдалая, умоўная, са значным сімвалічным элементам. Паказаная ў паэме совецкая рэчаіснасць была пазбаўлена ўсіх сваіх рэальных рысаў і асаблівасцей. Рэальныя класавыя ўзаемаадносіны ў краіне ў перыяд апошніх год НЭП'а і пачатку першай пяцігодкі Куляшовым адлюстроўваліся зусім няправільна, з густым налётам дрэннай дэтэктыўнай займальнасці. Над усім у паэме пераважае сваволле і самаўласце лукава мудрствуючага паэта. У ёй бадзяюцца таямнічыя людзі з сімвалічнымі іменамі: следчая Маладосць, Юнак, Гандляр... «За сталом сядзіць следчая Маладосць»—так гаворыцца ў адной з аўтарскіх рэмарак. Па паэме блукаюць валацугі, звар'яцелыя, самагубцы. Адзін з персанажаў паэмы—настаўнік звар'яцеў на адной фразе, якую ён безупынна паўтарае на кожнай старонцы: «Чую голас патайны, голас з-пад Эйфелевай вежы...» Другі персанаж пад умоўным імем Юнак шукае «Маладосць, якая ўсім прычына прычынам»—«лепшую ад усіх парук для сэрца чалавечага». Да яго прыстае Гандляр з патрабаваннем напісаць яго (гандлярскую) «хроніку продкаў». Тым часам бухгальтар калгаса Жыгнер, які з'яўляецца, па ўпэўненню паэта, арганізатарам шкодніцтва ў калгасе, носіцца з нейкай сваёй «праблемай душы і рацыі», і навучаныя ім калгаснікі адмаўляюцца выйсці на працу да таго часу, покуль трактар не будзе заменен электрычнымі плугамі» (??!)... Лішне гаварыць, што падобны паказ калгаснікаў з'яўляецца вынікам палітычнага недамысля аўтара, яго недастатковай знаёмасці з сапраўдным жыццём новай калгаснай вёскі. Тая чалавечнасць і шчыры лірызм пры апісанні чалавека, якія былі хоць-бы ў «Крыўдзе», тут у «Аманале» прынесены ў афяру створанай паэтам бяздушнай схемы, якая была навязана ім жывой рэчаіснасці. Бясплотная і безжыццёвая сімволіка «Аманала» спалучаецца ў паэме са штампамі чыста раппаўскага паходжання. Куляшоў лічыў магчымым стварыць вялікі эпічны твор без ўважлівага вывучэння жыцця, без жывых чалавечых вобразаў, і быў за гэта ў «Аманале» жорстка пакаран.

Ужыты ў «Сонечным заўтра» празаіраваны разгаворны верш быў

пакладзен у аснову стварэння і «Аманала». Аднак тут ён быў зусім пазбаўлен сэнсу і штучным чынам ускладнён. Толькі ў паасобных месцах паэмы, у тых, дзе непасрэднае адчуванне жыцця пераважала над безжыццёвай схемай паэта, там паяўляліся добрыя, выразныя радкі. Вось канцоўка паэмы:

Праз поле бег ласіны табун,
Ён бег адтуль, дзе лес стары стаяў самотны.
Пастух, які ўгледзеў іх, выраніў берастаўую трубу,
А яны беглі, на сонца выставіўшы халодныя морды.
А стары дзядок не угнаўся за імі,
Спатыкнуўся і паваліўся тарчма, а зямля пахла кропам...
І тады заплакаў ён дзяцінымі слязьмі,
Згадваючы дзяцінства
нейкую дробязь.

На прыкладзе «Аманала» можна прасачыць усе хістанні неакрэпшага таленту Куляшова, яго найглыбейшую падуладнасць усялякім паэтычным уплывам, пасля якіх цяжка выпрастацца на ўвесь свой уласны рост. У паэме «Гарбун» (32—34 г. г.) напісанай хутка пасля «Аманала», Куляшоў спрабаваў вызначыць лінію роста. Але і ў ёй жывое жыццё дасталося паэту праз дзесятыя рукі. У ёй шмат чужароднага, напускнога і выпадковага. Звернемся к паэме «Гарбун», напісанай на тэму аб жыцці і барацьбе першых комун 1918 года. Сама па сабе вельмі драматычная і складаная тэма была Куляшовым асэнсавана з вельмі далёкіх рэалізму творчых пазіцый. Замест таго, каб паглыбіцца ў сапраўдны змест першых комун, як першых вястуноў комуністычнага будучага, і будаваць усю паэму, выходзячы з гэтага зместу, Куляшоў захапіўся знешнім бляскам гераічных спраў, знешняй афектацыяй гераізма. Нікому, вядома, не прыдзе ў галаву патрабаваць ад паэта, каб ён пісаў сваю паэму аб першых комунарах выключна ў плане рэальна-бытавога апавядання. У даным выпадку выбар жанра, жанра гераічнай паэмы, які ўздымаецца над *данай* бытавой паверхняй жыцця, зусім законны і натуральны. Тым больш, што сам па сабе тэматычны матэрыял даваў яму найшырэйшыя магчымасці. Справа не ў выбраным жанры гераічных страсцей і гераічных характараў, а ў яго ўнутранай матываванасці, у яго гераічнай *праўдзе*, у мастацкай поўнацэннасці чалавечых вобразаў. Падыходзячы з гэтага пункту гледжання к паэме «Гарбун» прыдзецца сказаць, што яна знаходзіцца не на ўзроўні сваёй тэмы, а шмат ніжэй яе.

Недастатковая пранікнёнасць паэта мысляй аб сапраўдным значэнні і змесце комуны прывялі к таму, што гераічны пафас яго паэмы атрымаўся пафасам беспрадметнага і бязмэтнага гераізма дзеля гераізма, подвіга дзеля подвіга. Куляшоў не ўбачыў людзей комуны і ў сваёй паэме іх не паказаў. Тыя нямногія, якія мільгаюць на старонках «Гарбуна», характарызуюцца толькі скупымі, пашпартнымі, як гаворыцца, данымі. «Жыве ў ім (у палацы—*Г. Б.*) Ластаўка Макар—сын берастаўых труб, Агей Жаўна і Вольдамар — сірата Якуб. У пана адбываў палон салдат нямецкі Курт. Нарэшце

з хутарскіх сядзіб прыбег Даніла Дыб»... Чытач абавязан і хоча ведаць, якімі шляхамі прышлі гэтыя людзі к комуне, якое ў іх за плячыма жыццё, якія пачуцці іх трывожаць, якія мыслі прымушаюць іх адстойваць у акружэнні ворагаў сваю невялікую комуну. Бо толькі ў гэтым выпадку чытач будзе пераживаць адчуванне «супрацоўніцтва» з героямі паэмы, будзе радавацца іх перамогам і засмучацца кожнай іх няўдачай. Не здаволіўшы гэтага пазнавальнага інтарэса свайго чытача, Куляшоў пазбавіў яго магчымасці актыўна пераживаць станаўленне комуны, яе геraічныя справы, багатыя драматычнымі калізіямі. Колькі-б не паэтызіраваў Куляшоў геraічныя дзеянні, чытач застанецца абыякавым да іх, калі ён не бачыць жывых людзей, якія чыняць гэтыя дзеянні. Змястоўнасць дзеяння ў мастацкім творы вызначаецца значэннем характараў. Зноў-такі мы не хочам быць зразуметы ў тым сэнсе, што мы дыктуем паэту сродкі псіхалагічнага скажам, апавядання. Пачуцці і мыслі людзей могуць быць выказаны ў самай яркай, самай рамантычнай, самай небытавой форме. Але толькі яны павінны быць выказаны.

Куляшова ў «Гарбуне» людзі і іх учынкі цікавяць выключна з іх знешняга дэкарацыйна-жывапіснага боку. Цэнтральны герой паэмы—гарбун Антон Шандабыла паказан так, што чытач ні ў якім разе не можа зрадніцца і зблізіцца з ім, не можа наладзіць з ім непасрэдна-інтымную, арганічную сувязь, і ў канчатковым выніку застаецца абыякавым да ўсіх зменнасцей яго лёсу. Ды, наўрад ці паказан гэты лёс? Антон Шандабыла—канкрэтнае ўвасабленне бязмэтнага гераізма. У ім мітусяцца нейкія неясныя рамантычныя пачуцці, незразумелыя геraічныя парывы. Яго акружае такая-ж «дзікая», неабжытая прырода, напісаная паэтам па ўзору і падабенству свайго героя.

Расла навала, трэск і стогн,
Гул прагрымеў над Сожам,
І там скакаў рыбак Антон,
Крычаў:—Мы пераможам!

Падобная сітуацыя скокаў, выцця, гулу ў «Гарбуне» паўтараецца безліч разоў. Антон «да мяккай купіны прыпаў і доўга *дзіка выў* там» (разрадка ўсюды мая.—*Г. Б.);* «ён доўга адгібаў прабой *і выў* ажно ад болю», «А навокал білі ў вёдры. і *раўлі* і *рагаталі»;* «рукі грукалі ў харомы, ногі тупалі ля ганку»; «І Шкроб Анісім пад дубам скакаў на майдане ў баку (?)»; «Ром *рагатаў»;* «Дубы-ж гудуць»; *«выў* над забітым, памёршым валацуга і парабак Рог»; «сосны *рагаталі* злосна»; *«Рыкаюць* быкі і каровы...» Нават раздзел такі ёсць: «Парабак вые...» Усім гэтым рыкаючым і выючым персанажам паэмы «Гарбун» прадпаслана агульная «натурфіласофская» ўстаноўка Куляшова, прадстаўляючая прыроду ў выглядзе актыўнага ўдзельніка адбываючыхся падзей, а людзей ледзь не суставай часткай гэтай прыроды. Адсюль багацце пейзажных вобразаў поўнай і прынцыпова-нерэалістычнай накіраванасці

Ашалелы бык кідае ў возера кулака Анісіма Шкроба. Кара за замучанага батрака Загулу

> выраслa травою
> І наскрозь праходзіць глыбы,
> Пад глыбокаю вадаю
> Захапалі яе рыбы.—

І гэта кара, «як дождж, як град над гаем», «у дарозе насцігае афіцэра Нікадзіма...» Куляшоў тым больш ахвотна ўжывае метафарызіраваны пейзаж, непамерную гіпербалу, што для яго зусім скрыты свет натуральных паводзін чалавека, адпавядаючых яго ўнутранаму становішчу. Куляшоў карыстаецца малапраўдзівай пейзажнай гіпербалай, каб тварыць бачнасць драматычнасці сюжэта. Тэатралізіраваная феерычнасць, «игра шумов», выкарыстанне алітэрацыйнага апарата—усё гэта ў Куляшоваператварылася ў сродак дасягнення драматычнага эфекту. Эпізод смерці Анісіма Шкроба, сцэна забойства Шандабылы братам эсэра Рома, безлічныя сцэны шалёных скокаў на конях—усё гэта не больш, як рамантызіраваная ўмоўнасць, якая адарвала трагічны сюжэт паэмы ад яго рэальна-жыццёвага зместу і заключыла яго ў сферу абстрагіраванай і адцягненай «ігры ваабражэння». Паэма рухаецца выпадкова, ад эпізода к эпізоду, па-за ўсякай законамернасці. Мноства фактаў, з'яў, людзей не зліваецца ў адзіны арганічны працэс жыцця. А між тым, калі зрабіць самы строгі адбор з усёй гэтай беспарадачна накіданай кучы падзей і фактаў, то можна знайсці ў ёй невялікае, але каштоўнае зернятка паэзіі. Вось эпізод выгнання комунараў з харомаў. Шандабыла зварочваецца да комунараў і гаворыць такія словы:

> Нам спакой і волю бор дасць,
> Данясіце-ж да сасонак
> І жыццё дзяцей, і гордасць
> сваіх жонак!

Як водзіцца ў «Гарбуне», Шандабыла гаворыць тут прамову, якая ні яму, ні комунарам не патрэбна. Яна патрэбна толькі паэту. Але ў ёй, калі прыслухацца, гучыць усхвалёванасць паэта мужнай дружбай згуртаванага працоўнага калектыва, які з вінтоўкай у руках ахоўвае сваю працу, сваю будучыню. Калі-б Куляшоў больш чула прыслухаўся к гэтаму свайму пачуццю блізасці к першым комунарам, ён бы немінуча сутыкнуўся з неабходнасцю большага апасрэдствавання свайго замысла, больш вычарпальнага адлюстравання сваіх герояў, іх пачуццяў, іх дзейнасці, іх сувязі паміж сабою. Тады-б адпала патрэба ў вялікіх награмаджэннях, і на першы план выступіла-б паступальная сіла самаразвіцця, якая вызначае любы працэс рэчаіснасці. Паэме, якой яна ёсць, не хапае натуральнага самаразвіцця. Створаны паэтам свет пазбаўлен рысаў самастойнага існавання. Ён—суб'ектыўны свет паэта, у якім пануе паўнейшае асабістае сваволле. У ім адсутнічае ўнутраная законамернасць. На ўсіх яго шляхах і дарогах адны і тыя-ж сляды—сляды паэта і яго «сфантазіраваных» двайнікоў. У ёй высяцца «гарбатыя дубы», сатканыя фантазіяй самога паэта, і шчупак

б'ецца хвастом не аб ваду, а аб рыфму. Свет, адлюстраваны ў «Гарбуне», пазбаўлен натуральнасці, ён увесь—гіпербала.

Непатрэбнае і маланатуральнае разбуханне знешне-арнаментальных элементаў верша ў «Гарбуне» таксама з'яўляецца канкрэтным вынікам таго, што ў паэме паэтычная манера Куляшова, сама па сабе пазбаўленая натуральных рысаў, распараджаецца жывым адлюстраваннем, душыць яго, кіруе ім. Добра, калі паэт валодае закончанай і цэльнай творчай манерай і калі ён гэту манеру адстойвае, але вельмі дрэнна, калі манера, стыль, своеасаблівы почарк пісьменніка выпукляе і дэманстрыруе сябе на шкоду паўнаце і вернасці адлюстравання. Тады гэта творчая манера пісьменніка робіцца перашкодай паміж чытачом і творам, яна не дае чытачу зразумець і захапіцца дасканаласцю мастацкай рэчы. У «Аманале» Куляшова вельмі ярка сказваецца фармальны максімалізм паэта, калі выпрабоўваемы ім вельмі няўдалы фармальны эксперымент канчаткова пазбавіў Куляшова пачуцця рэчаіснасці. У «Гарбуне» таксама не былі знойдзены яшчэ правільныя суадносіны паміж фармальнымі якасцямі верша і яго сэнсавай нагрузкай. Надзвычай шмат энергіі паглынала алітэрацыя, навязваючая сябе чытачу. Скрозь хмызнякі «віньетачна-самацэннага» вобраза яшчэ вельмі цяжка прабіцца к жывой і непасрэднай творчай мыслі паэта. Уся паэма нагадвае будынак, які знаходзіцца ў рыштаваннях, але які вельмі настойліва прапануюць абжываць. Будынак, хоць і мяркуецца добры, прыгожы, як кажуць, спакушаючы, але рыштаванні палохаюць і не дазваляюць наблізіцца к дому.

У «Гарбуне» добрыя тыя месцы, з якіх зняты рыштаванні—ці то ў выглядзе ўсёпаглынаючай алітэрацыі («на кручах арахоўнік рос і трос на кручы росы...»), ці то ў форме спецыяльна дэманстрыруючага сябе рытма, ці нарачыта ломанага сінтаксіса («І не гаваркі ён быў, Ром яму калі на Галыншчыне адбіў валоку зямлі»). Тады паяўляецца ў вершах сапраўднае жыццё, яго непасрэдны колер і пах. І скрозь метафарычны лад верша прабіраюцца

барадатыя,
прыбраныя у ручнікі,
Гасцей сустракаюць багатыя
І хітрыя мужыкі.

Варта Куляшову «забыцца» аб сваёй манеры, аб неадольнай патрэбнасці штомінутна яе падкрэсліваць і выпукляць, і ў вершах паяўляюцца жывыя людзі з яснымі і зразумелымі пачуццямі, з учынкамі і словамі, натуральна адпавядаючымі гэтым пачуццям. Вось выпадкова прамільгнуў і зараз-жа знік сціслы скупы вобраз адшчапенца Агея Жаўны. Гэта чалавек, які не перанёс цяжкіх умоў комуны і пакінуў яе з надзеяй так-сяк прабіць сабе дарогу ўласнымі сіламі. Але захоплены патаемным інтарэсам да спраў комуны, якога ён не можа ў сабе адолець, Агей Жаўна пад рознымі прычынамі наведвае комунараў. Сіла і настойлівасць сваіх былых прыяцеляў па комуне выкрываюць у ім самім маладушнасць і слабасць натуры. Натуральна, што гэта сіла валодае для яго велізарнай прыцягальнай ўласцівасцю. І вось прыходзіць Агей у комуну. «Трэці і чацверты

дзень працуюць яны, прыблукала ў сосны цень Агея Жауны». З прычыны зусім зразумелай сарамлівай гордасці Агей не можа прызнацца комунарам у мэце свайго наведвання. «Слухае ён скрогат піл і рыдлёвак звон, дзівіцца праз дым і пыл на балота ён...»

Ластоўка Макар тады
На асіну ўзлез:
— Гэй, Агей! А ты, куды?
— Па ягады ў лес!

На другі дзень ён адказвае інакш: «Гэй, Агей! А ты куды? Венікі вязаць!» На трэці дзень: «У лес па грыбы!..» Гэта—адно з лепшых месц у паэме «Гарбун». Удала ўжыты элемент юмара у асноўным мала характэрны для куляшоўскага даравання, тут удала *разражае* надзвычай напружаную атмасферу паэмы, адцяняючы і падкрэсліваючы праўдзівасць сітуацыі. Наяўнасць такіх месц у паэме пераконвае нас, што ў ёй сапраўды заключан каштоўны твор, але Куляшоў не здолеў выцягнуць яго, адкінуўшы ўсё лішняе і непатрэбнае.

4

Паэтычная работа Куляшова апошніх год ішла ў двух асноўных кірунках: у кірунку стварэння эпічных твораў—паэм, і невялікіх лірычных вершаў, матэрыялам для якіх з'явіліся тэмы, дыктуемыя совецкім днём. Зборнік «Мы жывём на граніцы» (1938 г.) падвёў вынікі творчасці Куляшова за некалькі апошніх год.

Як характэрную асаблівасць новай кнігі Куляшова трэба адзначыць надзвычайную зыбкасць мяжы паміж лірычнымі і эпічнымі элементамі, прадстаўленымі ў ёй. Цэлы рад вершаў («Табуны» напрыклад) паказвае на непасрэдныя апавядальныя магчымасці лірычнай манеры Куляшова. З другога боку, яго паэмы, у прыватнасці «Васіль Баранаў», заключаюць у сабе значны элемент лірызма і перанасычаны мноствам дэталей чыста лірычнага складу і характару.

Да лепшых вершаў зборніка належаць тыя, у якіх вялікая грамадская тэма нашага часу вырашана і як асабістая тэма паэта, выцякаючая з яго ўнутранага чалавечага вопыту. Да гэтых вершаў перш за ўсё адносіцца верш «Бацька». У ім Куляшоў расказвае аб таварышу Сталіне і аб пачуцці бязмежнай любві да свайго правадыра, якое перажывае наш народ. У канкрэтным вырашэнні тэмы Куляшоў застаўся верным арганічным задачам сапраўднай паэзіі, патрабуючым ад паэта актыўна-творчага, прадыктаванага ўласным вопытам, страснага пранікнення ў жыццё. У «Бацьку» вялікая грамадская тэма займела выключна-лірычны змест. Паэт піша аб сваім самым заветным і дарагім. Для яго пачуццё найвялікшай удзячнасці і любві да правадыра не ёсць голас зверху, а жывая непакойная страсць, якая павінна быць выказана і быць зразуметай іншымі людзьмі. У гэтым выглядзе тэма перастае быць толькі знешнім заданнем паэта, а жывым апладатвараючым пафасам верша. У «Бацьку» паэт актыўна ўдзельнічае ў тэме. Агульныя з'явы асмысліваюцца ў іх суадносінах да індывідуальных страсцей і імкненняў асобнага чалавека. З другога боку, паэт знайшоў такія пала-

жэнні, пры дапамозе якіх ён змог паказаць, якім чынам гэтыя індывідуальныя імкненні чалавека перарастаюць рамкі чыста-асабістага.

Вось у пачатку верша ўяўленне малюе паэту магчымую карціну будучай вайны. Яна бессэнсоўна страшная, жорсткая. Вайна губіць чалавецтва, разбурае створаную ім культуру. Такую вайну мы ненавідзім і пойдзем на яе рашучай і справядлівай вайной. Для чалавека, любячага дзяцей, для якога дзеці з'яўляюцца ўвасабленнем самай рэальнай і самай паэтычнай мары аб шматвяковым шчаслівым будучым чалавецтва, жорсткая бессэнсоўнасць вайны, навязваемай фашызмам, выступае з асаблівай вайстрынёй і відавочнасцю, як няўмольнае няшчасце, якое абрушваецца на ні ў чым невінаватых дзяцей. Адсюль натуральны паварот лірычнага сюжэта:

Калі вайна мой мірны край агорне,
Ці ў месяц май, ці ў месяц лістапад,
Я забягу,
апрануты па форме,
Да роднае дачкі ў дзіцячы сад.

Такім чынам, у вершы аказваюцца ўвязанымі два антаганістычных матывы—абвяргаемы матыў вайны і сцвярджаемы матыў бацькоўства. Абараняючы сваю радзіму ад ворагаў, паэт патрыёт ахоўвае і жыццё нашых дзяцей. Натуральнае і арганічнае развіццё тэмы прыводзіць паэта к мыслі аб таварышу Сталіне, у якім увасоблена непахісная воля народа да перамогі над любым ворагам, і якога сам народ назваў сваім бацькам:

Яму за сына кожнага асобна
Балела сэрца
у часы нягод...
Ён бацька мой,
мне паміраць не страшна
Да кроплі ўсё жыццё яму аддам...

Так заканчваецца верш. У ім ёсць асобныя недахопы. Да іх трэба перш за ўсё аднесці некалькі «літаратурнае» гучанне верша, «цытатнасць» паасобных радкоў, непасрэдна перанесеных з паэтычнай традыцыі: «Там на зямлі чужой свой дзень апошні, магчыма, давядзецца бачыць мне». Можна ўказаць і на выпадковасць паасобных дэталей у вершы, хоць і эфектыўных з паэтычнага пункту гледжання, але складаючых нейкі пабочны «літаратурны» арнамент у адносінах да суровай і драматычнай тэмы: «тваім вядром, дачка мая малая, я зачарпну сцюдзёнае вады», «і ты заснеш, птушыны учуўшы свіст...» Але як бы там ні было—верш «Бацька» з'яўляецца адным з лепшых вершаў А. Куляшова і, бадай, адным з лепшых твораў беларускай савецкай паэзіі, прысвечаных таварышу Сталіну. Ці многа значаць у параўнанні з «Бацькам» іншыя вершы зборніка «Мы жывем на граніцы», такія, як «Размова сяброў», «Мы жывем на граніцы», «Дэпутат народу»?!

Усё гэта тыпова «газетныя» вершы, г. зн. вершы, якія ў свой час былі напісаны на тэмы, заданыя газетай, былі надрукаваны ў газеце і сталі гісторыяй адначасова з тым нумарам газеты, у якім

былі змешчаны. Між іншым усё гэта патрабуе растлумачэння. Паэт, які дабіўся таго, што яго вершы ператварыліся ў жывую гісторыю нашых дзён, безумоўна, дабіўся высокага гонару і заслужыў усялякія пахвалы. Але гісторыя гісторыі розніца. Газетны артыкул і верш, змешчаны ў газеце, хоць і напісаныя з адной і той-жа прычыны, праследуючыя адну і тую-ж мэту ўплываць на мысль і пачуццё чытача, падыходзяць да ажыццяўлення гэтай мэты рознымі шляхамі. Поўнацэнны паэтычны твор не вычэрпваецца ў сваім значэнні выканаўшы тую ці іншую канкрэтную функцыю. А такі твор можа быць створаны пры ўмове, калі паэт умее звязваць кожны дробны, перахадзячы, здавалася-б, факт сучаснасці з больш агульнымі з'явамі, з усёабнімаючай тэмай комунізма.

У большасці вершаў з кнігі «Мы жывём на граніцы» адзінкавыя з'явы не атрымалі свайго поўнацэннага мастацкага ўвасаблення. Паэтычны пафас і страсць у гэтых вершах падмяняецца даволі халодным выкладаннем падзей. У іх адсутнічае індывідуальнасць паэта. Адсюль вяласць і недастатковая эмацыянальнасць верша, «традыцыйнасць» эпітэта, зглажанасць слова. Паэт як-бы гаворыць чытачу: вы прывыклі к «мужнай славе»—калі ласка, атрымайце яе зноў у тым-жа прывычным вуху спалучэнні; з азнаямлення са мноствам «пагранічных» вершаў вы даведаліся, што кардон «суровы», вы прывыклі да гэтага акрэслення—не буду яго мяняць... «Атуліць ласкава», «усмешкаю ветлай»—гэта таксама звычна і таму бяспечна...» «Смяротныя раны легендарных герояў», «баявыя дарогі», «шчаслівае свята»—усё гэта не словы, а моцна зросшыяся групы слоў, кантэксты. Апяруючы імі, Куляшоў непрыкметна зніжае ўзровень сваёй паэзіі да ступені пасіўнага паўтарэння агульных месц, накшталт:

З гэтым спевам мы выходзім
На работу,
на парад
І яго нясе стагоддзем
Наш юнацкі авангард!

Ці:

Ты, таварыш наш, Маруся,
што выдатнаю была
Трактарысткай.
Ганаруся
комсамолкаю сяла...

Да лепшых вершаў зборніка «Мы жывём на граніцы» належыць цыкл «З дзённіка брыгадзіра». З максімальнай свабодай, не звязваючы сябе ніякімі патрабаваннямі жанрава-раздзельных, сюжэтных і ўсякіх іншых прынцыпаў, паэт расказвае аб працоўных калгасных буднях. «У нас сенакос—і брыгада даўно ўжо чакае мяне», «Праз двор, на гару, кулінары чугунныя коцяць катлы»—«Катлы налівають. Даярка кладзе смаляныя карчы», «Апошнія ў сценку цагліны замазалі печкуры».

Частуе іх рыбаю повар
І я ім пішу працадні.

Так развіваецца верш, які даны як унутраны маналог героя. Ён пераклікаецца з вершамі Куляшова «Сонечнае заўтра», напісанымі, як і «Дзённік», у форме свабодных апавядальных фрагментаў нарысна-апісальнага складу. У тых вершах Куляшоў адлюстраваў першыя крокі соцыялістычнай перабудовы вёскі, у «Дзённіку брыгадзіра» паэт адлюстроўвае соцыялістычны лад на тым яго перыядзе, калі вялікі паварот у сельскай гаспадарцы даў свае вынікі не толькі ў эканоміцы, але і ў свядомасці людзей. У гэтым сэнсе «Дзённік брыгадзіра» прадстаўляе сабою законамернае развіццё матываў ранніх вершаў Куляшова і адначасова робіць выбар зместу, г. зн. адбор найбольш тыповых элементаў новай калгаснай рэчаіснасці, якія пазней ляглі ў аснову стварэння лепшай паэмы Куляшова «У зялёнай дуброве». Тое пачуццё таварыства, якое «У зялёнай дуброве» стане асноўным зместам паэмы, у «Дзённіку брыгадзіра» выступае толькі як агульны лірыка-эмацыянальны фон верша. Яно адчуваецца ва ўсіх радках і ва ўсіх раздзелах цыкла, але яно яшчэ пакуль не падмацавана і не суправаджаецца падрабязнасцямі. Брыгадзіру—аўтару дзённіка—лёгка і радасна адчуваць сябе таварышом многіх, занятых агульнай справай. Свет просты і светлы. «Па грэчках вільготных, па хмарах пазнаю я заўтрашні дзень»—так раскрываецца бытавая дэталь у больш шырокае сімвалічнае значэнне. Чалавек любіць людзей, якія працуюць з ім поруч, рука ў руку, працуюць на яго, як сто семдзесят мільёнаў працавала на Чкалава (па яго ўласнаму выказванню). І толькі «У зялёнай дуброве» з гэтага неабдымнага мноства прыяцеляў вылучаюцца паасобныя індывідуалізіраваныя персанажы, да якіх больш уважліва прыглядаецца паэт. У «Дзённіку» мы сустракаемся з лірычнымі правобразамі гэтых персанажаў. Вось дзяўчына Алеся. Мы сустракалі яе не раз у вершах А. Куляшова. Чытач, мусіць, не забыў ранняга лірычнага цыкла Куляшова «Дарогі». У ім таксама ўспамінаецца дзяўчына, якую любіць паэт і імя якой таксама Алеся. У «Дзённіку брыгадзіра» лірычны герой па-ранейшаму «дзяўчыны імя: Алеся» піша «на сасновай кары». Ён—«дваццацігадовы дзівак» перажывае чыстае, невыказанае пачуццё кахання да дзяўчыны, і ў гэтым пачуцці, хоць знешне і адарваным ад асноўнай тэмы верша, даюць сябе знаць новыя адносіны да жыцця, новы калектыўны дух і калектыўная мараль. Сапраўдная чалавечнасць і сапраўдная ласка,—вось канкрэтныя праяўленні гэтай новай маралі. Паэт, які змог у сваім творы аб'еднаць «непаэтычную» ў разуменні старога грамадства, будзённую тэму працы з вечнай і неўміручай тэмай кахання, адлюстраваў аб'ектыўную сутнасць нашай рэчаіснасці.

«Дзённік брыгадзіра»—пераходны, прамежны твор паміж лірыкай і вершаванай апавядальнай формай—г. зн. формай, якая непасрэдна вядзе к эпасу. Паасобныя апавядальныя элементы падпарадкоўваюцца лірычнай аснове і змацаваны адным рухаючымся з верша ў верш лірычным героем. Прычым, *пад выглядам брыгадзіра ў «Дзённіку» выступае сам паэт, лірычны герой яго асабістых «біяграфічных» вершаў.*

Усе наступныя паэмы Куляшова, работу над якімі ён невыпадкова пачаў услед за «Дзённікам», выраслі з гэтага паэтычнага

цыкла. У іх Куляшоў захаваў лірычную насычанасць сваёй паэзіі, зусім законную і неабходную ў творах, пабудаваных на перажытым матэрыяле. Але побач з гэтым лірычным зместам паэм Куляшова ў іх выступае новая якасць: *адносная* самастойнасць чалавечых вобразаў, іх аб'ектыўная, незалежная ад аўтара эпічная значымасць. Сапраўдная вартасць таго ці іншага твора вызначаецца іменна ступенню рэальнай самастойнасці чалавечага вобраза, якая дазваляе адчуць яго, як асобу і характар. Каштоўнасць і вартасць паэм Куляшова могуць быць устаноўлены ў залежнасці ад таго, наколькі паэт умее свае лірычныя, асабістыя, суб'ектыўныя адносіны к людзям савецкай рэчаіснасці падпарадкаваць стварэнню абагуленых і тыповых вобразаў. Ацэньваючы з гэтага пункту гледжання паэму «Песня аб разведчыках», прыдзецца прызнаць яе якасці, як мастацкага твору, вельмі нязначнымі.

Асноўная мысль паэмы заключаецца ў супроцьстаўленні мэтанакіраванай рэвалюцыйнай мужнасці супакойваючай ідэалогіі безмяцежнага ідылічнага жыцця ў перыяд, калі стабілізаваны быт аказаўся зламаным, разбураным, і асноўным законам жыцця зрабілася барацьба. Чырвонаармейцы Якуб і Адам з'яўляюцца па мыслі Куляшова носьбітамі гэтых свядома накіраваных законаў барацьбы. Не можа быць спакою і любві на зямлі, пакуль на ёй бразгаюць акрываўленай зброяй кулацкія найміты і бандыты. У імя будучай вялікай любві дабі бандытаў і акупантаў!—так кажа А. Куляшоў у сваёй паэме, напісанай на матэрыяле грамадзянскай вайны ў Беларусі.

Сама па сабе, гэта, бясспрэчна, цікавая і правільна вырашаная мысль, толькі ў паэме Куляшова гэта мысль аб гераізме і мужнасці, аб дружбе і маральным абавязку, аб жыцці і смерці не прадстае перад чытачом, як асобыя індывідуалізіраваныя ўчынкі, як індывідуалізараваныя страсці пэўных людзей. Яна адарвана ад рэальна існуючых у чалавеку магчымасцей. Яна выглядае абстрактнай сінтэзіруючай ідэяй, якая не паказвае сапраўдных узаемаадносін паміж людзьмі. У Адаму і Якубу класавая рэвалюцыйная самасвядомасць яшчэ не ўвайшла, як гаворыцца, у плоць і кроў іх чалавечай натуры, яшчэ не «перарасла ў эмоцыю», у несакрушальную волю, не «стала такім-жа інстынктам, як голад і любоў» (М. Горкі). Яны нічым не адрозніваюцца адзін ад другога—Адам і Якуб. У іх зусім адсутнічае асабістае, «выпадковае», г. зн. непаўторна-індывідуальная праява «агульнай мэты, ажыватворанай да такой ступені, што яна стала індывідуальнай мэтай» (Гегель, «Эпічная паэзія»). Звычайна праз гэта «выпадковае», і асабістае мастак перадае душу чалавека, улаўліваючы ў ёй такія супярэчнасці, якія даюць чытачу вернае меркаванне аб характары і тыпу. Ні Адам, ні Якуб Куляшовым не паказаны ў сваім свабодным развіцці, як самастойныя, сцвярджаючыя сябе асобы. У паэме з тым-жа поспехам змаглі-б дзейнічаць не абавязкова два, а адзін ці тры героі-разведчыкі. На цэласнасці твору такая змена не адбілася-б, таму што і тыя, якія зараз фігурыруюць у ім, даны не ў суадноснасці, а ў суседстве адзін з другім. Узаемавызначаючыя адносіны паміж персанажамі цяжка парушыць

пабочным умяшацельствам, а колькасць суседзяў можна механічна павялічваць. Звернемся да паэмы Куляшова.

Паэма пачынаецца з раздзела, у якім паэт паказвае шумны кірмашовы дзень у мястэчку. «Праз плошчу едуць верхам вайсковыя чыны. А што ні чын—вядомы ці рабаўнік, ці кат...» «і едзе ўсіх наперадзе генерал Булак». У гэты час «два маляры на продаж прынеслі абразы»,—г. зн. Куляшоў дае цалкам праўдападобную карціну жанравага, бытавога характара. У чытача павінна стварыцца ўражанне, што ён сам трапіў у гэты мітуслівы шум кірмаша, і ўсё, што адбываецца ў мястэчку, ён павінен успрымаць у строгай і рэальнай паслядоўнасці. Як і ўсе сапраўдныя ўдзельнікі кірмаша, чытач не павінен ведаць аб тым, што памянёныя маляры з'яўляюцца зусім не малярамі, а пераапранутымі чырвонаармейцамі, якія маскіруюць сваю агітацыйную працу сярод насельніцтва ў тылу ў ворага мірнымі гандлёвымі здзелкамі. Аб гэтым чытач пазней даведаецца з выпадковай прыпіскі ў трэцім раздзеле:

Яны-ж
Лістоўкі на паўстанне
Падсоўвалі ў вазы,
Як прадавалі ранне і
на плошчы абразы.

А пакуль: «Два маляры на продаж прынеслі абразы...» Чытач ведае тое, што ведаюць іншыя персанажы, а не тое, што ведае паэт. Такая экспазіцыя твору, здаецца нам вельмі невыгоднай. Яна не ўводзіць чытача ў тое, што адбываецца, не арыентуе яго ўсебакова ў падзеях і тым самым пазбаўляе яго магчымасці эмацыянальна суправаджаць сапраўдныя паводзіны блізкіх і родных яму персанажаў. Сапраўды, калі чытач не будзе вычарпальна асвядомлены аб сапраўдных мэтах, з якімі паяўляюцца на кірмашы «маляры», ён будзе пазбаўлен магчымасці прасачыць за тым, як сябе вядуць Адам і Якуб у складанай абстаноўцы падполля і канспірацыі. Прыпіска-ж у трэцім раздзеле, тлумачэнне ўжо ў другой сітуацыі: «стаяць пад нізкім дубам... байцы Адам з Якубам—*былыя маляры*», хоць і раскрываюць тайну, аднак, не могуць звярнуць чытача да першага раздзела, занава яго пераглядзець і перажыць.

Паступовае і законамернае развіццё сюжэта ў эпічным творы патрабуе ўмела намечанай экспазіцыі, г. зн. пэўнай акрэсленасці чалавечых адносін у іх зародкавым становішчы. У Куляшова ў паэме аб разведчыках вельмі наіўная экспазіцыя. Кожны раздзел уводзіць новага персанажа, які выходзіць з паэмы з той-жа лёгкасцю, з якой ён паяўляецца ў ёй.

На кірмашы «прадае жанчына мёд і чарніц карэц». Тут-жа, на кірмашы, на паляне ёй прыглянуліся два маляры (заўважце, абодвы разам) і «ўзнікла на паляне ў іх знаёмства ўраз...» Імя жанчыны—Арына Касянок. З пункту гледжання агульнага замыслу паэмы гэта жанчына з'яўляецца вельмі патрэбным аўтару персанажам... Арына Касянок увасабляе ў сабе ідэю безмяцежнага ідылічнага шчасця, супроцьстаячую ідэі рэвалюцыйнай барацьбы. Яна, такім чынам, з'яўляецца адной з супроцьлеглых, кантрасты-

руючых сіл, у сутыкненні і сустрэчы якіх заключаецца асноўны канфлікт твору. Гэты канфлікт не можа праяўляцца ў сферы чыста розумапогляднага, як спрэчка і сутыкненне супроцьлеглых ідэй, як філасофскі паядынак. У жыцці падобныя канфлікты заўсёды заземлены, яны ўключаюць у сябе складаны комплекс пераплятаючыхся інтарэсаў, у іх удзельнічае не толькі мысль чалавека, але ўсе яго унутрана-затоеныя сілы і магчымасці. Таму і правільнае вырашэнне падобных канфліктаў не можа быць «рэкамендавана» пісьменнікам, яно павінна выцякаць як непазбежнасць з сутыкнення характараў. У сілу ўсяго гэтага для нас набываюць асаблівую цікавасць у паэме Куляшова ўзаемаадносіны паміж Арынай і чырвонаармейцамі-разведчыкамі.

Сустрэўшыся ўпершыню з «малярамі», адчуўшы якуюсьці цягу да гэтых двух, амаль незнаёмых маладых людзей, Арына пазней, па прычынах мала вядомых чытачу, аддае перавагу Адаму. Яна яго палюбіла. Гэта любоў абяцае быць цікавай з пункту гледжання паказу характараў, паколькі ў ёй пераплецены натуральныя чалавечыя імкненні з супроцьлеглымі светапоглядамі. Звычайна, такія ўзаемаадносіны бываюць гранічна драматычнымі, насычанымі жорсткімі канфліктамі. Непрымусова і свабодна развіваючы гэтыя ўзаемаадносіны ў сваёй паэме, Куляшоў меў усе магчымасці знайсці патрэбнае вырашэнне агульна-ідэйнага замыслу «Песні аб разведчыках». Ці выкарыстаў ён гэту магчымасць?

Узаемаадносіны паміж Адамам і Арынай Касянок, перш за ўсё, вызначаюцца сваёй недамоўленасцю. Яны выражаюцца ў выпадковых сустрэчах і выпадковых размовах. Яны і ўзнікаюць зусім выпадкова, з аднаго-двух позіркаў, «цікавых позіркаў», якіх кідае Арына «на іх («маляроў»—*Г. Б.)*, ці іхні бок...» Чытаючы першую сцэну «знаёмства» Арыны з разведчыкамі, здзіўляешся не столькі лёгкадумнасці жанчыны, якая ахвотна звязваецца з незнаёмымі людзьмі—у крайнім выпадку, гэта лёгкадумнасць магла праявіцца, як рыса характара Арыны Касянок,—а недастатковаму разуменню з боку аўтара, што вырашаючыя чалавечыя адносіны, ад якіх залежыць рэзультат рэчы ў цэлым, павінны быць усебакова матывіраваны, што чытач павінен быць «заражон» усімі суб'ектыўнымі прычынамі, якія штурхаюць героя на той ці іншы ўчынак. Любоў, якая ўзнікае чыста выпадкова, з некалькіх слоў, з некалькіх позіркаў, не можа быць ні змястоўнай, ні драматычнай. Ва ўсякім выпадку, будаваць на такой любві асноўны ідэйны канфлікт твору немагчыма. У яе героі не ўцягваюцца пачуццём, страсцю, усёй істотай, а наадварот, яны яе цураюцца, абыходзяць, ігнарыруюць.

Чытачу вядома, што Арына любіць Адама. Аб гэтым недвухсэнсова кажуць асобныя з'явы і ўчынкі гераіні. Але ці любіць Адам Арыну—аб гэтым чытач нічога не ведае. Словы і заявы Арыны Касянок застаюцца вісець у паветры, не атрымаўшы ніякай рэакцыі з боку іншых дзейнічаючых асоб. Адам можа і не любіць Арыну, ён вольны адхіліць яе любоў, але толькі яго паводзіны павінны быць яснымі і строга-акрэсленымі. Інакш, які сэнс у рэпліцы героя, якая не даходзіць да слыху астатніх персанажаў, у прапанове,

якая застаецца без адказу, у паядынку, на які не з'явіўся адзін з працоўных бакоў?

З супастаўлення цэлага раду агульных заяў героя чытач даведваецца, што Адам апраўргае ўціхамiраную любоў Арыны ў імя задач і мэт рэвалюцыйнай барацьбы. Гэта, так сказаць, рацыяналістычны вынік, які не выцякае з сапраўднага сутыкнення чалавечых характараў. На «спакусныя» ўгаворы Арыны «кінуць службу і паёк», «горкі хлеб салдацкі», жыць разам з ёй адным спакойным і шчаслівым жыццём, Адам часцей за ўсё ніяк не рэагіруе, не адказвае. І чытач поўнасцю раздзяляе недаўменне Арыны: «чаму, Адам, маўчыш?» Калі-ж Адам імкнецца выказаць свае адносіны да свету, свае адносіны да прапаведваемай Арынай ідэі вузказразуметага шчасця, у яго гэта атрымоўваецца ненатуральна і на рэдкасць віцiеватa. Ужо лепш-бы памаўчаў. У адказ на прапанову Арыны жаніцца з ёй, Адам гаворыць наступную тыраду: «Я заручоны...»

Мая нявеста,—кажа,—
Мяне не знае ў твар,
Але вяселле наша
Ёй не выходзіць з мар.
Мы з ёю заручоны
Крывёй братоў сваіх,
А сведкай сцяг чырвоны...

...Усе гэтыя гучныя і ўзнёслыя словы выцякаюць з таго, што Куляшоў не ўмее падглядзець сваіх герояў у хвіліны самай глыбокай чалавечай шчырасці, калі проста, без залішняй афектацыі, раскрываюцца найбольш істотныя, маладаступныя павярхоўнаму позірку, глыбокія ўласцівасці чалавечай натуры. Натуральнае самараскрыццё чалавека ў паэме Куляшова заменена рэтраспектыўным чаргаваннем асобных эпізодаў з жыцця герояў, а адсутнічаючы ў паэме асноўны канфлікт кампенсіраван увядзеннем вялікай колькасці падзей вонкавага парадку.

Замучаны бандытамі чырвонаармеец Якуб, за некалькі хвілін да смерці прадпрыймае патэтычны экскурс «на дваццаць год уперад і дваццаць год назад». Ён малюе сабе карціну «як маці калыхала калыску—спі сынок!», «А бацька ў завірухах у тых снягах, скрозь ноч, дзіцячы плач падслухаў і думаў:—спі сынок!..» А ў мары байца «над агульнай славай спявала гімн Масква...» Усе гэтыя «гучна»-выказаныя пачуцці Якуба цікавяць Куляшова толькі з боку іх вонкавай эфектыўнасці, а не як выражэнне сапраўднага становішча чалавека. Ці можа чалавек, які знаходзіцца ў тым-жа становішчы, што Якуб, так пазіруюча-«прыгожа» выказваць свае пачуцці?

Героі «Песні аб разведчыках» яшчэ не жывуць сваім уласным жыццём, яны гавораць не свае словы, а тыя, якія яму падсоўвае аўтар, яны вядуць сябе так, як быццам іх падслухоўвае хтосьці трэці, пабочны. Гэтым трэцім пабочным аказваецца сам паэт. Сваімі адвольнымі ўмяшацельствамі ў натуральны ход падзей паэт разбурае пачуццёвую і адчувальную рэальнасць вобраза. Ён падштур-

хоўвае і прыскорвае дзею пры дапамозе выпадковых сустрэч і сутыкненняў паміж персанажамі. Сцэну першага спаткання паміж Арынай і «малярамі» Куляшоў ненатуральна перарывае нечаканым уводам новага персанажа: «і вось вядзе штабістаў (балахоўцаў—*Г. Б.*) з карчмы Арынін муж...» Зусім ясна, што Арынін муж вядзе сваіх штабістаў па манавенню сюжэтнага сваволля. У ім няма ніякай патрэбы, мабыць толькі для таго, каб дзесьці ў канцы паэмы Арына мела магчымасць прызнацца Адаму: «Я мужа не кахала ніколі... божа мой...» Любоўная гісторыя, якая можа быць матывіравана сваім дачыненнем да Адама, робіцца зусім непатрэбнай, зацямняючай сэнс усёй рэчы, калі ў яе аказваецца ўцягненым штабіст-балаховец Ігнат Касянок. У адным з раздзелаў паэмы паэт упамінае пра парабчука, які «карэц зрабіў з бярозы». Пазней гэты парабчук аказваецца братам Якуба, і паміж імі адбываецца тайная сустрэча. Гэта калізія з братамі успрымаецца як непатрэбнае тармажэнне сюжэта, можа і неабходнае паэту з якіх-небудзь ідэйных меркаванняў (паказ працоўнага батрацтва, ці так?), але зусім пабочнае ў адносінах да асноўнага сюжэтнага накіравання паэмы. Іменна таму, што Куляшоў не змог у сваёй «Песні аб разведчыках» усебакова і поўна ахарактарызаваць сваіх герояў, не знайшоў адпаведных прапорцый у адносінах паміж імі, яго паэма не дае ўражання дзеючай масы. За кожнай падзеяй, якая адбываецца ў паэме, чытач павінен быў нязменна адчуваць непасрэдную прысутнасць чырвонаармейскага атрада, да якога належаць разведчыкі Якуб і Адам. У паэме гэтага няма. Выгодная на першы погляд творчая незалежнасць аўтара ад фармальных патрабаванняў сюжэта і фабулы, якая прадастаўляе, здавалася-б, шырокую магчымасць ахапіць жыццё ў яго рашаючых момантах, у сапраўднасці аказалася сур'ёзнай перашкодай на шляху да сапраўды-глыбокага, рэалістычнага адлюстравання рэчаіснасці. Вобразы людзей, характэрнай рысай якіх з'яўляецца арганічная сувязь з калектывам, аказаліся, дзякуючы адсутнасці ўмела-праведзеных сюжэтных сувязей, адзінока-фігуруючымі, адасобленымі ад людзей, паэтычнымі персанажамі.

5

У творчым развіцці Аркадзя Куляшова паэма «Баранаў Васіль» з'яўлялася ў многіх адносінах творам этапнага значэння. Параўноўваючы яе з усімі раней напісанымі паэмамі Куляшова («Крыўда», «Гарбун», я ўжо не кажу аб «Аманале»), можна перш за ўсё адзначыць адну асноўную асаблівасць паэмы: у ёй паэт выразна канкрэтызаваў тэму ў палітычных і ідэйных адносінах. У ёй паэт расказаў аб жыцці і смерці героя-чырвонаармейца, бясстрашнага савецкага пагранічніка, які загінуў у палоне ў самураяў, не выдаўшы ні адной свяшчэннай тайны савецкай зямлі.

Бедныя духам, чуждыя і далёкія задачам і мэтам вялікага мастацтва, усялякія рамеснікі ад літаратуры паспелі ператварыць цэлы рад гераічных тэм сучаснасці ў ходовыя штампы чарговай

літаратурнай моды. Паэма Куляшова вельмі далёка ад усіх рамесніцкіх практыкаванняў на патрыятычную тэму. Яна непасрэдна навеяна жыццём, а не пабочнымі пабуджэннямі літаратурнай кан'юнктуры. У ёй адчуваецца ўсхваляванасць паэта тэмай.

Паэма «Баранаў Васіль» напісана на аснове скупой, але выразнай газетнай заметкі аб тым, як чырвонаармеец-пагранічнік Баранаў быў захоплен японцамі ў часе іх чарговага правакацыйнага налёту на совецкую тэрыторыю і замучан у самурайскіх засценках. Не гледзячы на страшэнныя катаванні, якія перанёс Баранаў, ён нічога не адказаў на выведачныя дамаганні японцаў. Як чэсны і адданы патрыёт совецкай краіны, Баранаў застаўся да канца верны сваёй клятве байца і грамадзяніна. Так гаворыцца ў газетнай заметцы. Паэма амаль нічога не дадае да яе. У гэтым можа і заключаецца яе асноўны недахоп. Паэме нехапае сапраўднага мастацкага пафаса. Да лепшых і мастацка-ўражлівых месц паэмы адносяцца тыя, у якіх жывая сапраўднасць падзей не стала канчатковай мэтай паказу, а паслужыла зыходным пунктам для творчага ваабражэння паэта. Прыгадаем заключны эпізод паэмы, калі змучанаму, перанёсшаму цяжкія катаванні, маладому совецкаму патрыёту ўяўляецца вобраз правадыра, які выносіць Васіля, засынаючага пад удары вялікага сэрца, да родных снягоў, да родных абшараў—гэта месца паэмы робіць моцнае ўражанне.

З пункту погляду інтэнсіўна і глыбска распрацаванага характара вобраз Баранава яшчэ ні ў якім выпадку не задавольвае патрабаванняў, якія прад'яўляюцца да эпічнага твору. У ім амаль зусім адсутнічае неабходная для стварэння поўнакаштоўнага тыпа, характара якасць, а іменна, узаемадзейнічанне гістарычнай падзеі і канкрэтнай чалавечай псіхалогіі. Індывідуальны склад думак, пачуццяў, перажыванняў Баранава застаецца не да канца раскрытым паэтам. Але і тое, што зроблена Куляшовым у гэтым напрамку павінна быць ацэнена як сур'ёзны крок наперад ад «Аманала», ад «Гарбуна» да новых, больш дасканалых і больш спелых эпічных твораў. Васіль Баранаў—вобраз чалавека, непарыўна звязанага з соцыялістычным калектывам, калектыў фарміруе яго асобу, выклікае да жыцця закладзеныя ў ёй магчымасці. Пачуццё непарушнага адзінства з масай, адчуванне сябе яе часткай і глыбокая задаволенасць ад гэтага адчування—дамініруючае пачуццё Васіля Баранава. У гэтым сэнсе Баранаў—родны брат лірычнаму герою вершаў Куляшова. Таксама, як герой лірычнага цыкла «Дарогі» ці «Дзённіка брыгадзіра», Баранаў успрымае ўсю краіну, занятую адной агульнай справай як адну велізарную сям'ю, і яму—Баранаву—радасна сябе адчуваць неад'емнай часткай гэтай сям'і. Абноўленая радаснай працай соцыялістычная краіна аналагізіруецца ў свядомасці Баранава з вобразам дому, які пабудаваны ўласнымі рукамі і які абжывае адна шматмільённая сям'я. У гэтым доме жыве, працуе, любіць Васіль Баранаў. Яго захапляючыя адносіны да сваёй краіны ніколі не нагадваюць таннага расчулення. Вельмі свежы ў памяці вобразы «сібірскіх дзядоў», якіх белаяпонцы «катавалі ў дні грамадзянскай вайны», каб мужная любоў да

совецкай радзімы так лёгка магла перайсці ў самаздавольна-расчуленыя адносіны.

Баранаў любіць сваю краіну бязмежнай любоўю адданага социялістычнага патрыёта. Калі ён ідзе на заставу, ён адчувае, быццам «цёплую шубу на плечы надзела радзіма яму». Ён любіць сваю краіну, таму што ў ёй увасоблены ўсе яго лепшыя імкненні і інтарэсы. І вось, калі краіна даручае Баранаву ахоўваць совецкія граніцы ад ворагаў, якія войстраць на нас свае клыкі, Баранаву здаецца, што гэта яму даручан яго ўласны лёс і ўласнае шчасце, непарыўна звязаныя з шчасцем і лёсам другіх далёкіх, незнаёмых, але блізкіх яго сэрцу людзей совецкай краіны.

Ён іхні наказ чалавечы
У сцюжу нясе, у зіму.

Баранаў адчувае краіну з сілай і вайстрынёй глыбока-асабістага адчування. Для яго справы краіны, яе палі, яе заводы—неад'емная частка яго асабістага чалавечага існавання, натуральны працяг яго ўласнага жыцця. У халодных снягах, на далёкай заставе яго саграве велізарная ласка краіны. Непахісную сілу сваёй радзімы Баранаў адчувае як сілу сваіх уласных мускулаў. А сілы ў ім шмат. Яна імкнецца да дасягнення ўсіх сваіх магчымых прэдзелаў. І вось, у сутыкненні з бандай узброеных самураяў сілы Баранава падвергліся найвышэйшым выпрабаванням. У няроўным баю Баранаў быў захоплен у палон і аднесен на чужую заставу. Але іменна таму, што ў Баранаве сказалася невымерная сіла свабоднага социялістычнага чалавека, у разняволенай свядомасці якога знішчана супярэчнасць паміж пачуццём грамадскага абавязку і так званымі асабістымі патрэбнасцямі, ворагі не змаглі радавацца сваёй перамозе над совецкім пагранічнікам. Ён зрабіў подзвіг, які не быў такім лёгкім, як гэта сабе ўяўляюць многія, якія пішуць на тэмы совецкай граніцы. Баранава катавалі. «Маўчаў ён. Пытаўся ў яго з квантунскага штаба японец і дробненька тупаў нагой». Яго пыталі аб гарматах, якія «глядзяць у байніцы на варце абшараў сваіх», пра «совецкія хуткія танкі, што ломяць гушчары сабой». Баранаў маўчаў. Паэту добра ўдаўся гэты эпізод катавання і допыту. У ім герой амаль ні слова не гаворыць аб сваёй краіне, аб яе магутнасці і сіле, і толькі дапытваючы «з квантунскага штаба японец» сваімі распытваннямі малюе карціну непераможнай совецкай магутнасці. Баранаву яна дае сілы маўчаць і моўчкі пераносіць самыя страшэнныя катаванні. У Куляшова няма натуралістычна-падрабязнага паказу моманта катавання. У гэтым сэнсе паэт праявіў бясспрэчны густ і пачуццё мастацкага такта. Дастаткова было адной страфы, каб перадаць нацятасць і напружанасць страшэннага моманта допыту, калі нецярпліва-мітуслівыя японцы, збянтэжаныя непрадбачаным упартым маўчаннем чырвонаармейца-палонніка, павінны былі парушыць заведама-намечаную лінію «джэнтльменскіх» паводзін, упадаючы ў паніку і разгубленасць.

Прыходзілі тройчы. Пыталі
Удвух, але ўсе пра адно.
У крэслах сядзелі.
Чакалі
Ці так пазіралі ў акно.

Награмаджаючы вялікае мноства дзеясловаў, якія выражаюць няпэўнасць і мітуслівасць дзеяння (прыходзілі, пыталі, у крэслах сядзелі, чакалі, пазіралі ў акно), Куляшоў змог вельмі ўдала перадаць цвёрдую непахіснасць Васіля Баранава, абышоўшыся без прамых і непасрэдных на тое ўказанняў. Адзін толькі сказ вымаўляў у гэтай сцэне Баранаў: «Нічога, нічога я вам не скажу...» І зноў хітрае падлізванне квантунскага чыноўніка, які спрабуе «спакусіць» Баранава. Ён даводзіў яму і сцвярджаў, што іх «дарагая дзяржава—мацнейшая ў свеце з дзяржаў. Яна яму стане радзімай...» Ён указвае Баранаву на прыклад рускіх белагвардзейцаў, якія «зжыліся», з японскімі ўладамі, і перад Баранавым паўстае на ўвесь свой «змізарнеўшы» рост «герой» самурайскіх разведак, здраднік і вораг сваёй радзімы—рускі белагвардзеец.

Змяніўся і выгляд іх хлёсткі,
Слухмяна віляюць хвастом,
Японскай ч каючы косткі
Пад бедным манчжурскім сталом.
Так думаў Васіль...

Трэба адзначыць, што ў гэтым месцы Баранаў думае надта «памфлетна», вобразамі і фігурамі надта падкрэсленага сатырычнага жірунку. Ход думак яго ў даным выпадку нам здаецца не зусім натуральным. Калі-б Баранаў выказаў сваю пагарду да белагвардзейцаў праз якуюсьці выпадковую, але выразную дэталь, выпадковы, але натуральны і выразны жэст, мы-б яго нянавісці верылі значна больш, чым гэтай палітычна-чоткай і па-газетнаму выражанай сатырычнай фармуліроўцы. Аднак, такіх месц, якія парушаюць лінію натуральных паводзін Баранава, у паэме вельмі вялікая колькасць. Яны ўказваюць на слабасці авалодання Куляшовым складанейшым мастацтвам стварэння чалавечага характару.

У Баранаве Куляшоў хацеў адлюстраваць перадавыя грамадскія ідэі нашага часу. У ім павінны сябе пазнаць лепшыя людзі—носьбіты перадавых грамадскіх тэндэнцый, якія змяняюць твар жыцця. Убачыць гэтыя прагрэсіўныя з'явы ў іх штодзённай рэальнай сіле, гэта значыць дабіцца адной «з найвялікшых перамог рэалізма». Аб гэтым неаднаразова гаварылі Маркс і Энгельс. Адкідаючы ўсякую абстракцыю, яны патрабавалі, каб ідэі «больш жыва, актыўна, так сказаць, самародна былі высунуты на першы план ходам самой дзеі» (Пісьмо Ф. Энгельса Ласалю—18/V 1859 г.).

Створаны Куляшовым вобраз пагранічніка Баранава абагульняе да ступені ідэальнага выражэння лепшыя якасці людзей нашага часу. Але ў ім гэтыя якасці выражаны недастаткова індывідуалізіравана. Вобраз Баранава не паданы з той пэўнасцю спалучэння індывідуальных, псіхалагічных, «выпадковых» рыс персанажа з яго

аб'ектыўна-гістарычным зместам, які-б дазволіў у асабістым геройстве Баранава разглядаць праяўленне жывога чалавечага характара. Сацыялістычная грамадская самасвядомасць Баранава раскрываецца ў той агульнай форме, якая выключае непаўторнае ў чалавеку, яго асабістыя якасці і ўласцівасці, індывідуальны склад яго думак і пачуццяў. Адчуваючы няпоўнакаштоўнасць паказу Баранава, абстрактнасць яго пачуццяў, Куляшоў «дапісвае» некалькі раздзелаў, у якіх герой паказан на фоне сваіх родных месц, калгаса, вёскі. У радзе раздзелаў паэмы Куляшоў «дапаўняе» вобраз Васіля Баранава дэталямі і прыватнасцямі лірычнага парадку. Ён імкнецца стварыць вобраз простага, некалькі сарамлівага вясковага хлопца. Вось праходзіць перад намі першае каханне Баранава. Яно вельмі чыстае, шчырае, можа і вельмі глыбокае, але вельмі ціхае, невыказанае. Баранаў

сатзіўся з дзяўчынай у лолку,
Плыў міма і красак і траў...
Характар, відаць, не дазволіў
Прызнанняў рашучых такіх.

Характар чалавека простага, сарамлівага, расчуленага ў сваім шчасці, які любіць жыццё, людзей, прыроду,—гэты характар мог паслужыць выдатным адпраўным пунктам у паказе Баранава. У паэме Куляшова сустракаюцца асобныя вельмі ўдалыя дэталі псіхалагічнага парадку. Быў час, калі Васіль вучыўся і «жыў марай вясёлай і ўпартай быць граматным, быць кавалём...» Гэта дэталь вельмі дакладна характарызуе чалавечую сутнасць Баранава. Так, ён мог марыць пра рамяство каваля. У нашай-жа краіне нараўне паважаюцца і тыя «радавыя» прафесіі, якія былі аддалёны па паняццях старога грамадства ад «магістральных» дарог славы і магутнасці. Ёсць у паэме Куляшова і іншыя вельмі дакладныя і выразныя ў сваім лірызме дэталі і падрабязнасці біяграфіі Баранава. Вось добрая любоўная сцэна пасля шумнага працоўнага дня ў калгасе... «Дзе цені кранаюцца ціха ракі».

Другія таксама кахалі
І шлюб неадкладны узялі—
А вы-ж як?—выпытваюць хвалі,—
А наша вяселле калі?

Так з усіх гэтых дэталей і падрабязнасцей вырастае фігура чалавека, якому чужда ўсякая ўзнёсласць, вонкавая афектацыя: чалавека шчырага і простага, бясконца любячага ўсё жывое і чалавечае. Але ўсе гэтыя дэталі і падрабязнасці даны не ў плане непасрэднага паказу, а як простыя ўспаміны з мінулага Баранава. Не ў гэтых лірычных сцэнах заключана тая натуральная абстаноўка, у якой вобраз савецкага пагранічніка можа сябе раскрыць найбольш глыбока і ўсебакова. Натуральная абстаноўка—на граніцы, у баю з самураямі, у іх палоне, там дзе ўсе ўнутраныя сілы Баранава, неабходныя для зробленага ўчынка, выявіліся відавочна. Куляшоў не паказаў выспяванне гэтых сіл. У свядомасці чытача засталіся два

Баранавы: адзін «празмерна беззаганны» (Маркс), які раствары́ўся ў прынцыпе, у словах і ўчынках вельмі агульнага характару, а другі— лірычны, «ачалавечаны» пры дапамозе прыёмаў і сродкаў лірычнай паэзіі. Але героіка плюс лірыка ў сваёй суме не даюць таго, што мы называем поўнакаштоўным чалавечым характарам. Стварыўшы ў сваім выабражэнні адцягнены вобраз мужнасці і бясстрашнасці, перанесены за межы пачуццёвага і рэальна-адчувальнага свету «сапраўднага чалавека» (Маркс), Куляшоў не ў сілах быў «ажывіць» гэты вобраз выслаўленнем асобных «праўдападобных» прыватнасцей лірычнага парадку. Толькі ў тым выпадку Баранаў мог быць успрыняты як пэўная асоба, калі суседствуючыя ў ім элементы героікі і лірызма былі-б паданы ў іх арганічным перапляценні, як розныя бакі адной цэласнай і ўсебаковай у сваіх праявах чалавечай асобы. Не дасягнуўшы гэтага, г. зн., не адчуўшы свайго героя ў яго цэльнасці і пэўнасці, Куляшоў змог толькі «дадаць» надта агульныя контуры біяграфіі Баранава асобнымі лірычнымі дэталямі, якія яшчэ не даюць уражання характара. І кампазіцыйна задача спалучэння двух тэм—лірычнай і гераічнай у паэме аказалася неажыццёўленай. Паэма фактычна пачынаецца з эпізода допыту, паколькі тут пачынаецца непасрэдны паказ, пачынаецца дзея. Першыя лірычныя раздзелы паэмы ствараюць уражанне вельмі зацягнуўшайся падрыхтоўкі да дзеі, празмерна зацягнуўшайся экспазіцыі.

Адной з характэрных асаблівасцей «Баранава Васіля», выгодна адрозніваючай гэтую паэму ад першых паэм Куляшова, з'яўляецца яе прастата і натуральнасць. У ёй відаць вучоба Куляшова ў паэтаў-класікаў, у прыватнасці, у Някрасава; вучоба, якая азнамянавала сабою перамогу рэалістычных тэндэнцый над фармалістычнымі хітраваннямі, якія мелі месца ў «Аманале», у «Гарбуне». Калі ў «Гарбуне» алітэрацыйная ігра і гукапіс часта паглыналі сэнс верша, дык у «Баранаве» сэнсавая значымасць верша поўнасцю падпарадкоўвае сабе яго фармальна-паэтычныя элементы. Рытміка-сінтаксічныя хады ў «Баранаве» вылучаюцца сваёй бясштучнасцю, адсутнасцю нарочытага ўскладнення. Свет, паказваемы Куляшовым, перастаў быць сферай чыстага сваволля, як у «Гарбуне»,—ён стаў асязаемы ў сваёй прастаце і праўдзівасці. Паэтычны малюнак стаў дасканалей і выразней: «Па хвоях скакалі вавёркі—малыя звяркі, барадамі сумна хісталі з уральскіх калгасаў дзядзькі...» Паварот да традыцый класічнай паэзіі, да традыцый народнай паэзіі, які заўважан у паэме «Баранаў Васіль», з'ўляўся адначасова і паваротам да добрай рэалістычнай прастаты.

6.

Новая паэма Аркадзя Куляшова «У зялёнай дуброве» абагульняе ўвесь раней набыты вопыт паэта, адначасова намячаючы якасна-новы этап у яго творчым развіцці. Тое пачуццё новай рэчаіснасці, пачуццё сяброўства, якое абумовіла сабою лепшыя вершы Куляшова, у паэме «У зялёнай дуброве» выступае як яе ўнутраны сэнс, цэнтральная

тэма, арганічная аснова і сутнасць. Калі захацець у самай агульнай і самай кораткай форме выразіць мысль паэмы, прыдзецца яе характарызаваць так: разняволеная чалавечая праца і разняволеная чалавечая любоў.

«У зялёнай дуброве» названа паэмай. Па нашай думцы, новая паэтычная рэч Куляшова менш за ўсё падыходзіць пад жанравае вызначэнне паэмы. Ёй нехапае рэзкай і поўнай акрэсленасці аднаго цэнтральнага канфлікта, рэчы ў цэлым; у ёй мала, ці амаль зусім няма, дзеі ў сэнсе сутыкнення фігурыруючых у паэме персанажаў.

Маладая калгасніца Хрысціна пакахала трактарыста Івана, і сцэнай жаніцьбы, вяселля пачынаецца паэма. Сцэна гэта нечакана прарываецца ўрываннем зусім пабочнага эпізода—ад'езда старога—бацькі Івана да свайго другога сына, параненага на граніцы. Затым зноў прадаўжаецца вяселле. Танцы, спевы, гаворка: «Васіль-брыгадзір падыходзіць з баянам...» Васіль тайна закаханы ў Хрысціну, ці ва ўсякім выпадку, адчувае нейкае блізкае да кахання пачуццё блізкасці. Хрысціна і Васіль—сябры дзяцінства, і ўсе падрабязнасці іх сардэчнай і добрай дзіцячай дружбы суправаджаюцца асаблівай шчырасцю і лірызмам:

З маленькай дзяўчынкай
Хадзіў ён у ляды,
Сядзець пад хваінкай
Былі яны рады.
Ен поўнаю жменькай
Насіў ёй маліны,
Няма ўжо маленькай
На свеце Хрысціны.

І вось калгас гуляе вяселле Хрысціны. Натуральна, яно выклікае ў Васіля цяжкае пачуццё. Дзяўчыне здаецца «знаёмае вока глядзіць,... ёй у сэрца глыбока, глыбока. А можа, Хрысціна, цябе ён кахае? Пра гэта дзяўчына не знала, не знае...»

Зноў-такі мы тут сустракаемся з сюжэтнай памылкай таго-ж парадку, што і ў «Песні аб разведчыках». Ствараючы свой твор, сам аўтар аказваецца ледзь не на роўным становішчы са сваімі героямі. Ён ведае толькі тое, што ведаюць яго героі і ўсё, што адбываецца, ён перажывае ў той паслядоўнасці, у якой перажываюць дзеючыя асобы. Мастак тут зварочваецца к свайму гледачу (чытачу) як-бы знутры сваёй карціны, у той час, як ён павінен быць звонку яе. Заўважым, што гэта наша заўвага рашуча ніякіх адносін не мае да пытання аб ідэйнай блізкасці аўтара да паказваемых ім людзей. Перад намі памылка чыста фармальная, якая выходзіць з спецыфікі мастацкага адлюстравання рэчаіснасці.

Чытаючы паэму Куляшова « У зялёнай дуброве», цяжка скласці сабе да канца яснае ўяўленне аб узаемаадносінах паміж людзьмі паэмы толькі таму, што гэтага да канца яснага ўяўлення няма (з больш ці менш матываваных псіхалагічных прычын) у саміх герояў. Хрысціна не разабралася ў сваіх пачуццях да Васіля. У яго поглядзе яна адгадвае сум, невыказаны дакор. Магчыма, ён яе кахае і моўчкі дакарае за гэта вяселле? Гэтага Хрысціна не ведае, і гэтым

яе няведаннем карыстаецца паэт як прычынай, якая дае права гераіні ніяк не адказваць і наогул не рэагіраваць на каханне Васіля. Вельмі пяшчотна і вельмі чалавечна апісаў гэта каханне Куляшоў. Але мінорная тэма Васіля, яго сум, дружба, каханне к Хрысціне— усё гэта застаецца зусім без адказу з боку іншых дзеючых асоб паэмы і, перш за ўсё, з боку самой Хрысціны. Зноў такі мы тут маем права прыгадаць аб паедынку, на які не з'явіўся адзін з праціўных бакоў, а аднаму, які з'явіўся, немагчыма праявіць сябе. І сапраўды, якая патрэба ў элегічнай тэме Васіля, калі яна застаецца вісець у паветры, зусім без эмацыянальнага суперажывання іншых, сутыкаючыхся з ёю вобразаў? Куляшоў у сваёй паэме забыў аб адным з асноўных патрабаванняў эпічнага твору, якое заключаецца ў тым, што розныя людзі, фігурыруючыя ў творы, абавязаны па-рознаму развіваць у сваіх мыслях і пачуццях адны і тыя-ж аб'ектыўна дадзеныя праблемы. Персанаж, калі ён уведзен у твор, павінен у ім грунтоўна абаснавацца і ўступаць у сувязь з іншымі персанажамі, каб такім чынам праявіць сябе і сваю ўласную чалавечую сутнасць. Тыповасць і мастацкая ўражлівасць любоўнай тэмы Васіля непамерна выраслі-б, калі-б розныя людзі, якія акружалі Васіля, па рознаму адносліся да яе. Перш за ўсё гэта датычыцца Хрысціны. Мяркуючы па яе ўчынках, Хрысціна адкінула каханне Васіля. З другога боку цяжка ўгадаць, як-бы паступіла Хрысціна ў тым выпадку, калі-б яна ведала аб каханні Васіля. Вельмі магчыма, што яна вышла-б за яго замуж. Але-ж усё гэта домыслы і магчымасці. Тут псіхалагічная матывіроўка сюжэта не ясная. Куляшову трэба да канца вычарпальна арыентыраваць Хрысціну, паведаміць яе аб каханні Васіля і такім чынам, прымусіць яе прымаць рашэнні самастойна, з чыстых душэўных пабуджэнняў, і што вельмі важна—на вачах у чытача. Такі падыход да сюжэта і да паказу чалавечых вобразаў нам здаецца больш удзячным і прыемлемым, чым ужыты Куляшовым прыём недагаворак і слаба матывіраваных нечаканасцей.

Пераканаўча і моцна паказаўшы каханне Васіля, Куляшоў павінен быў у інтарэсах мастацкай праўды таксама пераканаўча і моцна адлюстраваць тыя псіхалагічныя жыццёвыя прадпасылкі, якія процідзейнічаюць гэтаму каханню. Але-ж у канчатковым выніку іменна гэтыя прадпасылкі бяруць верх і штурхаюць Хрысціну на замужжа з Іванам. Куляшоў павінен быў усебакова ахарактарызаваць прычыны, штурхнуўшыя яе на такі крок. Натуральна, сам вобраз Івана з усімі ўласцівымі яму якасцямі і асаблівасцямі, павінен быў у адпаведнай меры пацвярдзіць немінучасць падобнага кроку Хрысціны. Ці стварыў Куляшоў гэты вобраз? Вырашыўшы, што Іван фігура пабочная, «службовая», Куляшоў аддаў яму надзвычай мала ўвагі. Між тым у Іване ўвасоблен адзін з бакоў асноўнага, пунктірам намечанага, канфлікта паэмы. У гэтых-жа інтымных адносінах паміж Іванам і Хрысцінай, з аднаго боку, і Васілём—з другога,—прадстаўлялася паэту адзіная скупая магчымасць пабудаваць драматычны канфлікт, сюжэт, асноўную калізію, без якіх немыслім эпічны твор. Чаму-ж Куляшоў не выкарыстаў гэтай

магчымасці? Думаецца, таму, што аўтар адлюстроўвае, як сказана, падзеі сапраўднага жыцця з пункту гледжання дзеючых асоб, удзельнікаў гэтых падзей. Ён недастаткова паведамлён аб усім, што адбылося і адбываецца і гэтую сваю неасведамлёнасць абгрунтоўвае наяўнасцю яе ў дзеючых асоб. Так, напрыклад, малюючы вяселле Хрысціны з Іванам, Куляшоў робіць характэрную агаворку:

Не зналі ўсе чыста,
І маці не знала—
Калі трактарыста
Яна пакахала?—

І гэтай сваёй агаворкай, спасылкай на «натуральнасць» развіцця дзеі, Куляшоў непрыкметна для самога сябе абыйшоў самае галоўнае ў адносінах паміж людзьмі. Калі Хрысціна пакінула Васіля дзеля другога, трэба меркаваць больш блізкага і зразумелага ёй чалавека, чытач абавязан ведаць аб тых суб'ектыўных прычынах, якія штурхнулі яе на такі крок. І лёс Івана для яго не абыякавы, бо з ім звязан і лёс іншых людзей. Ва ўсякім выпадку адмежавацца ад неабходнасці ўсебакова растлумачыць гісторыю ўзнікнення і наспявання кахання Хрысціны і Івана Куляшову не трэба было.

Куляшоў дапусціў рашаючую кампазіцыйную памылку, пачаўшы паэму сцэнай вяселля. Фактычна ён пачаў з завяршэння, калі чалавечыя ўзаемаадносіны замест таго, каб развівацца на працягу ўсёй рэчы з саміх сябе, з сваіх уласных супярэчнасцей, прадсталі ўжо ў сваім склаўшымся і аформіўшымся выглядзе. Экспазіцыя такога роду здаецца нам вельмі невыгоднай. У прыватнасці яна робіць вельмі паэтычную фігуру Васіля непатрэбнай з пункту гледжання логікі сюжэта, бо ні адна яго рэпліка ўжо фактычна не даходзіць да слыху іншых персанажаў, да слыху Хрысціны. Сустрэча паміж імі пачынаецца з развітання, і чытач прысутнічае пры развітанні двух людзей, не ведаючы толкам, што-ж уяўляла сабою сустрэча паміж імі, у часе якой вырашаўся іх узаемны лёс.

Так абстаіць справа з сюжэтам новай паэмы А. Куляшова. Недахопы сюжэта неадступна следуюць за Куляшовым і ў гэтай яго паэме. І ўсё-ж не гледзячы на гэтыя вельмі істотныя недахопы, паказваючыя на няспеласць рэчы, як эпічнага твора, паэма, «У зялёнай дуброве» робіць радаснае ўражанне. Прычыны яго трэба шукаць у лірычным пачуцці паэмы, у тыповасці і праўдзівасці тых з'яў жыцця, якія атрымалі ў ёй сваё паэтычнае выражэнне.

Прынцыповае значэнне новай паэмы А. Куляшова заключаецца ў тым, што яна, пры ўсіх сваіх недахопах, з'яўляецца адным з нямногіх твораў нашай паэзіі, шчыльна падышоўшых да паказу новага чалавека—актыўнага будаўніка новага свету, набыўшага ў гэтым свеце вытраўленую вякамі рабства і прыгнечання любоў, пачуццё чалавечай годнасці, вольную натуральнасць паводзін. Самае каштоўнае і вартае ўвагі ў гэтай паэме тое, што складае яе атмасферу, яе паэтычны пафас, яе асноўны тон, а іменна—асэнсаваная і прачуленая ідэя любві і таварыства.

Рэвалюцыя і социялістычнае будаўніцтва ў нашай краіне ства-

рылі нашымі рукамі новае грамадства, вольнае ад ценяў уласнасці і прыгнёту. Упершыню ў гісторыі будаўнічая, творчая дзейнасць чалавека з сілы, стаячай над ім, накіраванай на дасягненне мэтаў яму невядомых і чужых, ператварылася ў сілу, апладатвараючую чалавека, творачую вышэйшае шчасце новай матэрыяльнай культуры. З пасіўнага аб'екта гісторыі, яе пробнага каменя, на якім «звышнатуральны» невядомы чалавеку лёс выпрабоўваў сваю «бажэсцвенную» волю, працоўны чалавек нашай краіны ператварыўся ў актыўнага рухавіка гістарычнага працэса, носьбіта яго разумных і асмысленых законаў. «Рэальнасць нашага плана—гэта мы з вамі, жывыя людзі» так вычарпальна поўна выразіў таварыш Сталін найбольш характэрную сутнасць новага чалавечага грамадства. «Жывыя людзі, мы з вамі» перашагнулі з душнай турмы прыватнаўласніцкага грамадства ў новы свет вызваленай працы, вызваленых пачуццяў і мыслей. Чалавек свабодна распараджаецца сваім жыццём, якое з гэтага часу перастала здавацца яму ланцугом незалежных ад сябе, фатальных выпадковасцей, цалкам падуладных няўмольнаму і чужому ходу гісторыі. Каханне, сум, нянавісць, радасць, сумненні—усе гэтыя пачуцці новага чалавека праяўляюцца ў найбольш натуральнай сваёй форме, як непасрэдная рэакцыя.

Звернемся да паэмы Куляшова. «У зялёнай дуброве» напісана на тэматычным матэрыяле новай калгаснай вёскі. У нашай паэзіі не мала твораў на гэту тэму, шкада толькі, што вялікая частка гэтых твораў не могуць быць названы мастацкімі. Аўтары гэтых твораў у большасці выпадкаў абмяжоўваюць кола сваіх жывых назіранняў над новай калгаснай рэчаіснасцю некалькімі знешнімі адзнакамі быта, часцей за ўсё вобразам калгаснага свята і вечарынкі. Калі перад табою твор аб калгасе, то і чакай у ім тлумнага багацця ежы, «заможных» натур-мортаў і бясконцых танцулек. Выходзячы з зусім правільнай прадпасылкі аб тым, што новы калгасны лад прынёс найглыбейшае здаволенне матэрыяльным жыццёвым запатрабаваням людзей, многія, якія пішуць на тэмы новага сяла, прыходзяць да зусім ложнага ўяўлення аб калгасным жыцці, як аб галіне чыста матэрыяльнай, ледзь не спажывецкай. Ва ўсіх гэтых да адурэння жручых і скачучых персанажах нашай літаратуры ёсць нешта акрэслена крыўднае, ганьбячае, адмаўляючае людзям ва ўменні мысліць і адчуваць.

У сваёй паэме А. Куляшоў таксама паказвае калгас, калгаснае вяселле. Паэт паказвае радасць новага ўкладу жыцця, але выражае яе не ў той бязглуздай «спажывецкай» манеры, да якой так ахвочы многія пісьменнікі. Людзі, якіх паказвае Куляшоў, надзелены лепшымі і больш пяшчотнымі пачуццямі. Гэта ўжо не проста «прадстаўнікі працоўнага сялянства на фоне соцыялістычнага наступлення», а жывыя старыкі, звеннявыя, трактарысты, закаханыя хлопцы, прыгожыя, ледзь-ледзь сантыментальныя дзяўчыны, брыгадзіры, чырвонаармейцы—вялікі круг прыяцеляў, занятых адной агульнай справай. Што-б ні рабілі гэтыя людзі, як бы яны ні пастуралі, над імі не адчуваецца няўмольнай улады лёсу, жорсткай апекі чужых і вышэй стаячых сіл. Усе іх пачуцці і мыслі ўзнікаюць з іх непа-

срэдных, нікому не падуладных адносін. Яны кахаюць свабодна і беспакарана таму, што і ў свеце, створаным імі, яны адчуваюць сябе свабодна і раскавана. Іменна, гэта другое нараджэнне пачуцця, заваяванае чалавекам права на натуральнасць паводзін складаюць у паэме Куляшова лірычную задушэўную атмасферу простых і негучных пачуццяў, яснай і празрыстай дружбы.

Соцыялістычнае спаборніцтва стала асноўным і рашаючым прынцыпам жыцця, якім у старым свеце была канкурэнцыя, нянавісць, прагнасць да нажывы. Соцыялістычнае спаборніцтва выхавала ў людзях новую калектыўную мараль, якая аднолькава сказваецца ў працоўнай практыцы новага чалавека і ў яго інтымных глыбокаасабістых якасцях. Знікла старое каханне, адданае на вечную кабалу грашам, золату, маёмасным інтарэсам, і на яго руінах узнікла зусім новае, свабоднае і радаснае каханне.

Маладая дзяўчына, звеннявая калгаса «Чырвоная Зорка» Хрысціна пакахала брыгадзіра Івана. У паэме не адлюстравана гісторыя ўзнікнення і наспявання пачуццяў Хрысціны. Але нават з тых нешматлікіх указанняў на акалічнасці, суправаджаўшыя гэтае каханне, прыкметна выступае яго зусім новы, у параўнанні з каханнем мінулага, свабодны характар. Яно цалкам ва ўладзе саміх закаханых, яно можа быць прынята ці адкінута імі самімі і нікім іншым. Каханне Хрысціны, глыбокае і радаснае, авеяна дымкай паэтычнасці і лірызма.

Вось ёлачка тая
Над ціхай мясцінай,
Дзе першага мая
Ён стрэўся з Хрысцінай.

Гэта каханне, як і ўсе астатнія душэўныя праяўленні новага чалавека, у канчатковым выніку абумоўліваецца яго грамадскай дзейнасцю, соцыялістычнай перабудовай свету, але абумоўліваецца не ў той недарэчнай форме, калі грамадскі працоўны працэс непасрэдна і просталінейна выклікае сваю рэакцыю ў выглядзе аблагароджанага, ураўнаважанага, анемічнага кахання. У паэме Куляшова людзі не апраўдваюць сваё каханне, сваю схільнасць да пяшчотных успамінаў нейкімі нарочыта «ідэалагічнымі» меркаваннямі. У той натуральнасці і свабодзе, з якою выражае сябе пачуццё, заключана яго соцыялістычная якасць.

Існуе велізарнай даўнасці літаратурная і фальклорная традыцыя паэзіі аднаасобнай сялянскай гаспадаркі. Вартасць новай паэмы Куляшова заключаецца ў тым, што ў ёй паэт здолеў адлюстраваць іменна тыя рысы і якасці новага калгаснага жыцця, якія заключаюць паэзію ў самай сваёй сутнасці. Пачаўшы ад асноўнага, ад мыслі аб моцнасці новага соцыялістычнага ўкладу і яго велізарнай эканамічнай перавагі, Куляшоў шчыльна падышоў да вырашэння галоўнай задачы—ускрыць цэлы рад складаных і паэтычных эмоцый соцыялістычнага чалавека, убачыць і адлюстраваць у ім наспяванне новай, поўнацэннай, чыстай, благароднай асобы. Людзі Куляшова любяць працу, і радасць свабоднай працы еднае іх у адзін згуртаваны калектыў. Гэта радасць дае адчуванне салідарнасці з масай, прыму-

мае адчуваць сябе неадлучнай часткай яе. Поўнацэннасць чалавека вызначаецца ў залежнасці ад таго, наколькі ён можа аддацца агульнай справе. Граніцы соцыялістычнага таварыства не носяць вузкацэхавага замкнутага характара, у ім спалучаецца бязмежная адданасць аднаму блізкаму чалавеку з любоўю к далёкаму і незнаёмаму, але занятаму адной агульнай справай. Свет раскрыт наўсцяж, і далёкае становіцца родным і блізкім. Стары едзе на граніцу да раненага сына. Калгаснікі «збіралі гасцінна Пракопа ў дарогу» з такой клапатлівасцю, нібы ў кожнага з іх быў там на граніцы свой сын. Гордасць і радасць творчай працы еднае ў адзін калектыў калгаснікаў беларускага калгаса з далёкімі і незнаёмымі пагранічнікамі. Гэта не абстрактны пафас масы, а арганічнае жыццеадчуванне соцыялістычнага чалавека, якое выкрываецца ў канкрэтнай і пачуццёвай форме цэлага рада асабістых чалавечых уласцівасцей.

Маладая звеннявая Хрысціна вышла замуж за трактарыста Івана. Пасля вяселля Хрысціна, як водзіцца, пераходзіць у дом свёкра і свякрові. «Здалёку з калгасу нявестку прывезлі». Перад намі звычайная жанравая пaслявясельная сцэна, добра знаёмая з той-жа паэтычнай і фальклорнай традыцыі, аб якой мы ўспаміналі вышэй. Нявестка аплаквае свой дзявочы лёс. Дом мужа здаецца ёй чужым, неабжытым, мала ўтульным. «Вакол не такая, другая краіна».

Сяло не такое,
Зямля не такая,
І ўсё не такое,
І мэці не тая.
І ціха пад печкай,
І цесны загнетак.
І сонца за рэчкай
Заходзіць не гэтак».

Гэта адно з лепшых і паэтычных месц у паэме Куляшова, як-жа дзіўна, выклікае найбольшую колькасць супярэчанняў. «Ортодаксальных» крытыкаў бянтэжаць паводзіны Хрысціны, якая скардзіцца на неабжытасць чужога калгасу. Стварыўшы сабе абстрактную мадэль «беззаганнага» соцыялістычнага чалавека, які дзейнічае па законах абавязку, гэтыя крытыкі недаўменна разводзяць рукамі заўсёды, калі жывы чалавек парушае сваімі паводзінамі стройнасць іх благачэсцівай схемы. Па думцы гэтых крытыкаў Хрысціна не можа жадаць вярнуцца ў свой родны калгас, паколькі яна і зараз знаходзіцца не ў аднаасобнай гаспадарцы, а ў калгасе... Так раіла крытыка, і добра, што Куляшоў не паслухаў гэтых парад. Ён праявіў даволі разумення таго, што новы чалавек не з'яўляецца прэйскуранцкім наборам ідэальных якасцей—працавітасць, энергія, дабрата, сіла і г. д. і да т. п. Паказваючы сваіх герояў—людзей новай рэчаіснасці, Куляшоў ішоў не ад рассудку, ад свайго абстрактнага ўяўлення аб іх, а ад самога жыцця. Ён не сартыруе жыццёвыя факты ў залежнасці ад палітычнай формулы, ад агульнага лагічнага вывада. У сваім адлюстраванні самых істотных бакоў калгаснага быта Куляшоў ідзе ад жывога ўчынка, ад душэўнага руху. У гэтым заключаецца сакрэт удачы паэмы «У зялёнай дуброве».

Упершыню апынуўшыся ў чужым калгасе, у доме мужа, Хрысціна адчула сум развітання са сваёй брыгадай, з дзяўчатамі, з родным калгасам, які ўзрошчаны і пабудаваны яе рукамі. Там гарачая пара ўборкі. З здаровага і натуральнага жадання прадоўжыць і завяршыць распачатую працу, а не з хваравітай ганарыстасці, Хрысціна рвецца ў свой калгас. Яна не можа ўявіць сябе па-за брыгадай, далёка ад дзяўчат. Перад ёй паўстае карціна роднага калгаса:

Там сонца ўзыходзіць
У ранішнім дыме,
Дзяўчаты выходзяць
З сярпамі сваімі,
У зрэбных сарочках—
На працу адзеты;
Завуць па садочках.
— Хрысціначка, дзе ты?

Так у прэдзельна-індывідуалізіраванай форме, у поўнай адпаведнасці з характарам і тэмпераментам персанажа, раскрываюцца новыя адносіны да працы, новае соцыялістычнае жыццёадчуванне. Мастацкая ўражлівасць і праўдзівасць гэтага эпізода суму Хрысціны па роднаму калгасу ў значнай меры ўзрасла, дзякуючы выкарыстанай Куляшовым форме традыцыйнай дзявочай песні. Вядома, якой ўстойлівасцю валодае фальклорны вопыт, асабліва ў сялянскім асяроддзі. Песні перажываюць стагоддзі, відазмяняючыся і ўзбагачаючыся новым сэнсам. Старая народная песня нявесткі па свойму, вельмі паэтычна выражала рэальныя ўзаемадносіны старой, сцвярджаючай сябе ў прыватна-уласніцкім грамадстве сям'і. Шлюб—здзелка, пастыднае і зневажаючае «каханне» з чыста-ўласніцкіх меркаванняў, рабскае становішча жанчыны—Хрысціне ўсё гэта незнаёма. І ўсё-такі яна выказвае словы, добра знаёмыя са старых дзявочых песень. У гэтым і выражаецца ўстойлівасць песеннай традыцыі ў народзе. З вялікай свабодай, «не звязваючы сябе штучнымі патрабаваннямі «стопроцантнага» аптымізма, не ўпадаючы ў стылізацыю пад «сялянскую псіхалогію», Куляшоў перадаў у адной дэталі, у адным лірычным вобразе даволі складанае пераплячэнне розных рысаў чалавечай псіхалогіі. Песня Хрысціны аб родным доме, нагадваючая сваёй мелодыяй сумныя песні многіх пакаленняў сялянскіх дзяўчат, гучыць нейкім мінорным адгалоскам былога жыцця, нагадваннем таго, што жыццё гэта, хоць і мінула, але песні яго яшчэ не раз будуць хваляваць чалавечыя сэрцы сваёй сумнай праўдай. Хрысціна спявае пад стары матыў зусім новую песню. Зневажаючае і рабскае становішча нявесткі ў доме мужа зяўляецца для яе не жыццёвай, а хутчэй кніжнай сітуацыяй. Яна—роўнапраўны член адзінай працоўнай сям'і і ніхто не пасмее пасягнуць на яе правы. Ад старых сямейных адносін і старых вясельных абрадаў і цэрэмоній, фактычна маскіраваўшых бесчалавечы і ўласніцкі характар шлюбу-здзелкі, у нашы дні там-сям засталася адна толькі бяскрыўдная вонкавая форма, якая ўкаранілася ў традыцыі сялянскага жыцця. Захаванне гэтых вонкавых форм пры зусім новым

жыццёвым іх напаўненні складае займальны іграві элемент паэмы «У зялёнай дуброве». Вось едуць праслаўлтыя «сваты» і сваццi наладжваць спатканне заручоных:

Прымі прывітанне,
Калгасе багаты.
У яснае ранне
Мы едзем у сваты.
Нас едзе брыгада
У згодзе і ладзе.

Куляшоў назіральны і ўмее падкрэсліць значнасць усяго таго, што ў агульнай сукупнасці складае наш савецкі быт. Перад тым, як раз'язджацца гасцям з вяселля, «Хрысцінін калгас прыслаў ім трохтонку...» і ў гэтай дэталі атрымала сваё бытавое адлюстраванне змянення ўсіх шлюбных працэдур, вызвалення іх ад маскараднай мішуры ў выглядзе шумнага і шматлюднага вяселля, нястырманых п'нак, бойкі, бяссэнсных агледзін. Хрысціна і Іван вядуць рахунак сваім спатканням па датах рэвалюцыйных свят: «Вось ёлачка тая над ціхай мясцінай, дзе *Першага мая* ён стрэўся з Хрысцінай». Тут слова «Першае мая» атрымлівае нейкую асаблівую незвычайную абаяльнасць.

Цвёрдая ўпэўненасць у тым, што жыццё непарушна моцнае, суправаджае сабою ўсе мыслі і пачуцці людзей. Куляшоў знайшоў сапраўдныя чалавечыя словы, насычаныя добрым і яшчэ непаспеўшым астыгнуць лірызмам для таго, каб выказаць пачуццё шчасця, пачуццё паўнаты быцця. Цэлы рад дэталей служыць той-жа ідэйнай і мастацкай задачы. Вось паказ дубровы, у якой спыніліся пераначаваць госці, якія едуць з вяселля:

Стаяць там капцы
Межавыя на полі...
Кляймёны нанова
Ўкапаны навечна...

Аб чым-бы ні пісаў Куляшоў, усюды ён сустракаецца з радаснымі з'явамі, з уражаннямі падкрэслена станоўчага парадку. Героі паэмы спраўляюць наваселле ў новым доме. Вакол іх свет, празрысты, бясконцы ў сваіх праявах, ясны, ледзь не ідылічны. Я не выпадкова ўжываю тут слова ідылія, паколькі Куляшоў у сваёй тэме сапраўды знаходзіцца на той рэзкай грані, пераступіўшы якую немінуча збіваюцца на саладжавасць, уміратвораную пропаведзь добрабыту, ідылію. На шчасце Куляшоў гэтай грані не пераступіў.

У паэме шмат дэталей, прызначэнне якіх—наўмысля падкрэсліць добрабыт свету, нармальнасць новай жыццёвай абстаноўкі. Адсюль вялікае мноства вобразаў і дэталей чыста ідылічнага напрамку. «Спяць мірна *падружкі*, хлапцы-трактарысты...» Васіль заснуў у дуброве, «над ім галасочак звініць, як званочак. Заснуў Васілёчак? Устань, Васілёчак!..» «І полымя ззяла гасцінна ў дуброве, пяклося ў ім сала ўсім на здароўе». «Голубы ў згодзе пад лес паляцелі...» Усе гэтыя дэталі і фразы, узятыя па-за кантэкстам рэчы ў цэлым, указваюць на небяспеку збіцца на шчаслівую «калгасную ідылію» таннага гатунку. З Куляшовым гэтага не здарылася, таму што ў яго паэме

ёсць вельмі значнае лірычнае пачуццё, злёгку адцененае іранічнай умеранасцю, а гэтага ўжо даволі, каб ідылічнасць не пераступіла граніц ідэйна і мастацка-прыемлемага.

«У зялёнай дуброве»—расшыраны лірычны верш. Ён радуе сваёй натуральнасцю. Жыццё, намаляванае Куляшовым, не страціла свайго непасрэднага густу і паху. Вечары і захады—сапраўдныя вечары і захады. «І плавала качка, і вечар быў свежы...» У першых паэтычных рэчах Куляшова было шмат вазёр і дубоў, рыб і зорак. Але гэта былі ў большасці запазычаныя дубы і рыбы, умоўныя, выкарыстаныя, запазычаныя ў Багрыцкага, у акмеістаў. «У зялёнай дуброве» дзейнічае не штучна, а проста, як можа дзейнічаць канцэнтрыраванае паэтычнае выражэнне жыцця. Гэта натуральнасць дзеяння можа быць растлумачана рэалістычнай прастатой, адсутнасцю фармальнай нарачытасці. Форма перастала ўжо дэманстрыраваць сябе, як форма, ёю насычан сам змест. Куляшоў абраў наўмысля «спрошчаны» рытм—рытм «Беларускай застольнай» («Бывайце здаровы, жывіце багата»). Аднак у рамках гэтага размеру паэт знайшоў вялікае мноства ўнутраных інтанацыйных ходаў, адпавядаючых той ці іншай мэтавай устаноўцы. На прыкладзе паэмы «У зялёнай дуброве» асабліва прыкметна выступае пладатворны ўплыў народнай паэзіі.

Паэтычнае фарміраванне Аркадзя Куляшова яшчэ далёка не закончана. Многае ў яго папярэдняй творчасці было падрыхтоўкай, папярэднім накапленнем матэрыяла, вопыта, майстэрства.

«Аманал», «Гарбун», раннія вершы—гэта ўсё толькі ўваход ў сапраўдную творчасць, якая прысутнічае ўжо ў апошніх паэтычных творах Куляшова. І калі мы, магчыма, залішне педантычна разбіралі паасобныя дэфекты ранніх і яшчэ няспелых паэм Куляшова, то толькі таму, што гэты разбор, мае, па нашай думцы, немалаважнае значэнне для ўсёй нашай паэзіі, якая імкнецца асвоіць самы цяжкі жанр эпічнай паэмы. На гэтых рэчах расло і мацнела дараванне А. Куляшова. З усіх нашых паэтаў, магчыма, адзін Куляшоў неадступна і паслядоўна працаваў над павышэннем агульнай культуры верша, робячы смелыя вопыты ў гэтым напрамку, шукаючы найбольшай паэтычнай выразнасці. У Куляшова строгі паэтычны густ і ўдзячнае ўмельства знаходзіць той нечаканы напрамак творчай мыслі, які ператварае рыфмаваныя радкі ў паэзію. Гэта яго асаблівасць праявілася ўжо ў ранняй паэме «Крыўда». Падмацоўваючыся майстэрствам, узросшым веданнем жыцця, гэта каштоўнейшая якасць Куляшова прывяла яго да значных рэзультатаў у яго апошніх рэчах, у прыватнасці ў паэме «У зялёнай дуброве».

Чэрвень 1939 г

Адказны рэдактар М. Лынькоў
Рэдкалегія: *М. Клімковіч, Я. Колас, Я. Купала, М. Лынькоў.*
Адрас рэдакцыі: Мінск, Савецкая, 76. Дом Пісьменніка. Тэлефон 20-831.

ЗМЕСТ

Рэдактар М. Лынькоў

Здана ў набор 8/IX-39 г. Падпісана да друку 15/XI—39 г.
Аб'ём 11³/₄ друк. арк. Знакаў у друк. арк. 52.000. Папера 62×94¹/₁₆
Тыраж 4250+200 экз. Зак. № 8[illegible]4. Уп. Галоўліта БССР № 623

B000000 1928096

